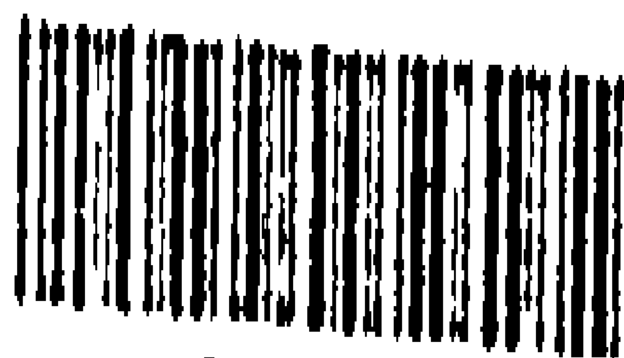

28470

કાવ્યમાધુર્ય

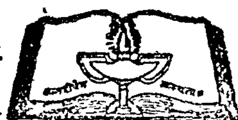
ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૯ સુધીમાં
પ્રગટ થયેલાં કાવ્યોનો પ્રતિનિધિસંગ્રહ

*

સંપાદક
હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંજારિયા
એમ. એ., એલ એલ. બી.

*

અઢી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઇ ૨

"Poetry gives treasures 'more golden than gold,' leading us in higher and healthier ways than those of the world, and interpreting to us the lessons of nature."

F. T. Palgrave

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૦૩
દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૧૯૦૬
તૃતીય આવૃત્તિ : ૧૯૧૦
પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૧૬
જાન્યુઆરી : ૧૯૨૦
સપ્ટેંબર : ૧૯૨૦
૧૯૨૫ : ૧૯૪૪ : ૧૯૪૫
જાન્યુઆરી : ૧૯૪૮

28470

સર્વ હક્ક સંપાદકને સ્વાધીન

પ્રકાશક :
પરમસુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨

મુદ્રક :
કનૈયાલાલ પી. શાહ
ઓરીએન્ટ પ્રિ. હાઉસ
દાદી શેઠ અગીયારી લેન
નવીવાડી, મુંબઈ ૨

અર્પણ

ગુજરાતની કાવ્યરસિક જનતાને

વિ. સં. ૨૦૦૨ હિં. ગ. અંજારિયા

* * *

"દલપત-નર્મદના વખતમાં મનાતું કે ગમે તે વિષય ઉપર કાવ્ય થઈ શકે, ગમે તે વકતવ્ય કાવ્યમાં મૂકી શકાય. અને અત્યારે પણ એ જ સ્થિતિએ આપણે લગભગ છીએ. ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થાય છે કે શું ? પણ ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન કદી થતું નથી. માનવગતિ કદાચ ગોળ લાગે ખરી, પણ તે ડુંગર ફરતાં ગોળ રસ્તા જેવી છે. તે ગોળ છે પણ ઉર્ધ્વગામી છે. આ જમાનાના સ્વરૂપના વિચારો ભલે દલપત-નર્મદના પ્રારંભ જેવા લાગે પણ એ પ્રારંભ પછી તો દલપત-નર્મદ બન્ને કાવ્યની ઝડીઓ વરસ્યા, કલાન્ત અને કલાપીએ પોતાનાં દિલદર્દો ગાયાં, નરસિંહરાવ, કાન્ત અને બલવંતરાયે અનેક નવા ફૂલછોડો ઉછેરી બતાવ્યા, પ્રેમભકિતએ વસન્તવૈતાલિક કોકિલો ટહુકાવી મૂકયા, હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અને ખબરદારે વીરરસની હોરી લાવણી ગાયાં અને દી. બા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ શ્રી નરસિંહરાવ-ભાઈએ અને પ્રો. બલવન્તરાય ઠાકોરે અનેક દૃષ્ટિએ વિવેચના કરીને આપણી સાહિત્યભૂમિને ખેડીને સમૃદ્ધ કરી મૂકી છે. આટલું થયા પછી, તે પહેલાંની ઐતિહાસિક સ્થિતિ પાછી આવે તે અશકય છે. નવા જમાનાને આ બધાનો વારસો મળ્યો છે અને એ સઘળા વારસા સાથે નવા કવિતા-લેખકો કાવ્યક્ષેત્રમાં અનેક નવા પ્રયોગો અત્યારે કરે છે. અને આ આપણો કાવ્યપ્રવાહ, તેનાં જુદાં જુદાં વહેણોનાં લક્ષણો જોવાં એ એક ઘણો જ બોધક અને રસદાયક અભ્યાસ છે."

—રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પુનર્મુદ્રણની

પ્રસ્તાવના

આ સંગ્રહનો જે સ્વીકાર થયો છે તે ઉપરથી પહેલી આવૃત્તિ વખતે રખાયેલી આશા સારે અંશે પૂર્ણ થયાનો સંતોષ થાય, અને તે જાતની પ્રવૃત્તિ આગળ વધારવા પ્રેરણા મળે એ સ્વાભાવિક છે. ઇ. સ. ૧૮૮૫ થી ઇ. સ. ૧૯૦૯ સુધીની જે સમયમર્યાદામાં રહી આ સંગ્રહનું સ્વરૂપ સાચવી રાખવામાં આવ્યું છે તે સમય પછી પણ એટલાં બધાં નવાં કાવ્યો રચાઈ ચૂક્યાં છે કે હવે કાં તો આ સંગ્રહને મોટો કરવો જોઇએ અગર તેની અનુપૂર્તિ તરીકે બીજો સંગ્રહ તૈયાર કરવો જોઇએ. આ સંબંધમાં ઇ. સ. ૧૯૧૬ ની આવૃત્તિ વખતે જે ધોરણ પસંદ કરવામાં આવ્યું છે તે ધોરણને જ વળગી રહી, સર્વપ્રિય થઈ પડેલા સંગ્રહના સ્વરૂપને બદલવા કરતાં અનુપૂર્તિ રૂપે બીજો સંગ્રહ ઇલાયદી રીતે જ તૈયાર થાય એ વધારે યોગ્ય માન્યું છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટિએ આ સંગ્રહને પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર કરીને તેના પ્રચાર અને અભ્યાસને વેગ આપ્યો છે અને તેથી જ આ બે વર્ષમાં બે વાર આ પુનર્મુદ્રણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે જેનું શ્રેયઃ યુનિવર્સિટિના સંચાલકોને ઘટે છે.

અહીં ફક્ત અભ્યાસ માટે નિયત થયેલાં કાવ્યો જ ન છાપતાં સમગ્ર સંગ્રહનું જ પુનઃ સંસ્કરણ પ્રગટ કર્યું છે જે સ્વીકૃત સમયમર્યાદામાં ઉતરેલા કાવ્યફાલનો આછોપાતળો પણ સર્વાંગીણ પરિચય કરવા માટે અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડશે.

"પ્રભુકૃપા," લક્ષ્મીનગર
ખાર: મુંબઈ: તા. ૧૦–૫–૪૫

હિ. ગ. અંજારિયા

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાંથી

સ્વલિખિત પુસ્તકમાં લેખના ઉદ્દેશ તથા હેતુ જણાવવા પૂરતી તક હોય તો પણ પ્રસ્તાવનાના બે બોલ કહેવાની રીત સર્વમાન્ય થઈ પડી છે, તો પછી જેને અન્યના લેખનો સંગ્રહ કરવાનો હોય તેને તો તે પ્રયાસનાં પ્રયોજન તથા પ્રારંભ વિષે પ્રસ્તાવ લખવો પડે એ આવશ્યક છે.

લખાણ વધ્યે જાય છે, પણ જીંદગીની અવધી નથી. એટલે સર્વને બધું વાંચી જવા અવકાશ રહે જ નહિ; તેથી સારા લેખકોના લેખોમાંથી રસમય ચૂંટણી કરી સંગ્રહ કરવાની પ્રથા ઘણા સમય થયાં પ્રચલિત થઈ છે, અન્ય દેશોમાં તેમ આ દેશમાં પણ જૂના ભક્ત કવિઓનાં પદ, આખ્યાન વગેરે ઘણાં છપાયાં છે. તેમાંથી 'શામળ સતસઇ' 'કાવ્યનિમજ્જન' વગેરે ચુંટણી થઈને પણ છપાયાં છે. લગભગ બે વીશી થયાં તદ્દન નવી જાતની કવિતા ગુજરાતીમાં લખાવા લાગી છે. તેના વાચકો થોડા હોઈ વધારવાના હેતુથી પુસ્તક રૂપે કે અન્યથા છપાયેલી કે નહિ છપાયેલી કવિતાઓમાંથી યથાશક્તિ ચુંટણી કરવાનું કામ ઘણા વખત થયાં અનેક વાચકોના મનમાં ઘોળાતું હશે–તે ઈચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને મને તક મળી તેથી કૃતાર્થ થયો છું.

ગુજરાતી ભાઈઓમાંથી જે ભણેલાઓ વિદેશી કવિયોનાં કાવ્યથી મોહિત થાય છે તેવામાંથી ઘણા તો ગુજરાતી કવિતા માટે તદ્દન બેદરકાર જ માલમ પડે છે. આ ચુંટણી તેવાઓ માટે ખાસ થયેલી છે.

*   *   *

જ્યારે મારા આ પ્રયાસ વિષે બીજાઓએ જાણ્યું ત્યારે તેઓએ અંગ્રેજી ગોલ્ડન ટ્રેઝરી જેવું આ પુસ્તક થશે એવી આશા બતાવી. પરંતુ બધે અંશે તેમ થવું આ સમયે સંભવતું નથી. અંગ્રેજી કવિયોની જન-સમાજને પિછાન હતી, તેની કદર થયેલી હતી. તેના કેટલાક કાવ્યખંડો

બહુ જ લોકપ્રિય થઇ સર્વવ્યાપી જેવા થયા હતા. તેવા બધાને ભેગા કરવાનું કામ–લોકપ્રિય થયેલામાંથી કયા સર્વને સરખી રીતે ગ્રાહ્ય અને પ્રિય થશે એટલું જ જોવાનું કામ–ગોલ્ડન ટ્રેઝરીના સંગ્રહ કરનારનું હતું. અહીં સ્થિતિ તેથી જુદી છે. લેખકોની જનસમાજને પિછાન નથી–તેમની કદર નથી–બહાર પડેલ પુસ્તકો થોડાં છે–ને તેની કવિતાના વાચકો પણ ગણ્યા ગાંઠ્યા જ છે. તેથી આ સંગ્રહ કરનારનો કંઇક ઉદ્દેશ કવિની ઓળખ આપવાનો, ગુજરાતી કવિતામાં દાખલ થયેલ નવીન રસ બતાવવાનો, કવિતાને લોકપ્રિય કરવાનો અને અને ભણેલાઓને ગુજરાતી માટે થઇ ગયેલો તિરસ્કાર કંઇક દૂર કરવાનો છે.

* * *

કહેવાની જરૂરિયાત નથી કે આમાં જે છે તે બધું બીજાનું જ છે. ટિપ્પણ વગેરેમાં પણ જ્યા સુધી બીજાના વિચાર ને બીજાની મદદ મળી શકેલ છે ત્યા સુધી પોતાપણું ઘુસાડવાનું યોગ્ય લાગ્યું નથી. તોપણ કહેવુ જોઇએ કે તેને માટે જવાબદારી મારી પોતાની છે.

પોતાના લેખો છપાવવાની પરવાનગી આપવા માટે સર્વ લેખકોનો ઉપકાર થયો છે.

પોષ, સંવત ૧૯૬૦
ગોંડળ–કાઠિયાવાડ

હિ. ગ. અંજારિયા

કવિતાનો નવો અવતાર

છેલ્લાં ચોવીસ વર્ષમાં સાહિત્યનો અભ્યાસ ઠીક ઠીક વધ્યો છે; ઐતિહાસિક માહિતી પણ સારા પ્રમાણમાં પ્રચાર પામી છે એટલે સંવત્ ૧૯૬૦ માં જેવું 'ટૂંકું અવલોકન' જરૂરતું હતું તેવું સંવત ૨૦૦૦ માં જરૂરતું રહ્યું નથી.

ભાષાસાહિત્યના ઇતિહાસની શરૂઆત **નરસિંહ મ્હેતાથી** થાય છે; **નરસિંહ મ્હેતો** આપણો આદ્યકવિ છે; તેના સમયમાં ભક્તિસાહિત્ય જ લખાતું હતું એવી એકવાર માન્યતા હતી, પણ પાછળની શોધખોળે પ્રગટ કર્યું છે કે એ માન્યતા સાચી નહોતી. તે સમયમાં ભક્તિ ઉપરાંત ઇતર સાહિત્ય પણ લખાતું હતું. વાર્તા, આખ્યાન, વીરપ્રશસ્તિ પ્રેમપ્રસંગો, યુદ્ધવર્ણન વગેરે વિવિધ પ્રતિનું સાહિત્ય જૂના સમયથી લખાતું રહ્યું છે એમ હવે નિશ્ચયપણે જાણવામાં આવ્યું છે.

નરસિંહ, મીરાં પછી **નાકર** અને તેની પછી **અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ** નિરનિરાળી પ્રતિના સુજ્ઞાત અને સુવિખ્યાત લેખકો થયા છે; તેમની પછી પણ **પ્રીતમદાસ, દયારામ, ધીરો, ભોજો** અને બીજા કેટલાક લેખકોએ આપણા સાહિત્યને અનેકરંગી સમૃદ્ધિ આપી છે, એટલું તો સાહિત્યમાં રસ લેનાર સામાન્ય વાચક પણ હવે જાણે છે.

તે પછીની આપણી સાહિત્યસૃષ્ટિ પલટો પામી છે. તેવો પલટો શા માટે પામી એ વિષે વિગતવાર માહિતી સાધારણ વાચક કદાચ ન ધરાવતો હોય. પણ **નર્મદ-દલપતના** જમાનાથી આપણું સાહિત્ય સ્વરૂપફેર પામ્યું, સાહિત્યનું લક્ષ્ય બદલાયું, સાહિત્યના પ્રેરક હેતુઓ બદલાયા, અને સાહિત્યમાં નવો પલટો આવ્યો એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર જીવનમાં પલટો આવી ગયો એટલું તો સામાન્ય જણ પણ જાણતો થયો છે.

અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના, તેને લીધે અંગ્રેજ અમલદારોનો પરિચય અંગ્રેજોના જીવનધોરણથી આપણા મોટા લોકોમાં તેમને માટે ઉત્પન્ન થયેલું માન અને તેઓના ગુણોની પૂજા પ્રશંસા: આ કારણોને લીધે દેશના સમગ્ર વાતાવરણ પર ખૂબ અસર થઈ. નવા રાજકર્તાઓ માટે મોહભર્યાં

અહોભાવની તથા તેમના જીવન પરથી પડેલા પ્રભાવની શરૂઆતમાં તો આપણા પર વશીકરણ જેવી અસર થઈ હતી—જે કાંઈ અંગ્રેજી તે સરસ, જે કાંઈ આપણું તે ખરાબ અને તેથી સુધારવા લાયક, એવા અભિપ્રાયે મોટા લોકોને મુગ્ધ બનાવ્યા હતા. વાતાવરણની અસર સાહિત્ય પર થાય એ સ્વભાવિક હતું.

આગલા જમાનાઓમાં, ભક્તિ, ધર્મ, ઉપદેશ, આનંદ, વિનોદ, વાર્તા, આખ્યાન જેવા વિષયો સાહિત્યસર્જન માટે યોગ્ય ગણાતા; હવે જીવનની દૃષ્ટિમાં થયેલા ફેરફારને લીધે ભક્તિ અને ધર્મને ગૌણ સ્થાન મળ્યું. તેને બદલે સંસારનાં સુખદુઃખ, નિત્યના ઐહિક જીવનને સ્પર્શતી બાબતો, દેશહિત, સમાજહિત, કુદરતનાં દૃશ્યો, એવા એવા વિષયો સાહિત્યોત્પાદન માટે કારણરૂપ બન્યા. અંગ્રેજોના સાહિત્ય માટે ઊંચો મત બંધાઈ ગયો હતો—અંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ કે તેનો નિકટ પરિચય તો હજી થયો નહોતો, છતાં આપણામાં અંગ્રેજી સાહિત્ય જેવું લખાણ થવું જોઈએ એવી ભાવના ઉદય પામી હતી. નર્મદાશંકરે એવા ખ્યાલો સેવ્યા હતા—થોડાક પ્રયત્ન પણ કર્યા હતા, પણ સંસ્કારની ન્યૂનતા અને કવિત્વની શૂન્યતાને લીધે સફળતા મેળવી શક્યા નહોતા. દલપતરામ અંગ્રેજી સંસ્કાર માટે અહોભાવ ધરાવતા હતા, પણ અંગ્રેજીનો સીધો પરિચય હતો જ નહિ, એટલે અંગ્રેજીનો નમુનો લેવાનું તેને માટે સંભવિત જ નહોતું. છતાં તેની કવિતાથી ગુજરાતી કવિતાના રૂપરંગમાં સારો ફેરફાર થયેલો દેખાઇ આવે છે.

ગુજરાતી કવિતાને સંદતર પલટો આપનાર, કવિતાને નવો અવતાર આપનાર તો અંગ્રેજી સાહિત્યના અભ્યાસીઓમાંથી જ સાંપડ્યા છે. અંગ્રેજી અમલ થવા સાથે નવી જાતનું શિક્ષણ શરૂ થયું, હળવે હળવે કેળવણી આગળ વધવા લાગી અને છેવટ ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રબંધ થયો. ઊંચી કેળવણી લઈ તૈયાર થએલા વિદ્વાનોને નોકરીના અને પ્રતિષ્ઠાના ખૂબ લાભ મળવા લાગ્યા એટલે દેશમાંની બુદ્ધિશાળી અને આગળ પડતા ગુણો ધરાવતી વ્યક્તિઓ ઊંચી કેળવણી લેવાં આકર્ષાઈ. આથી અંગ્રેજી સાહિત્યનો અને સાથે સાથે અંગ્રેજી કવિતાનો અભ્યાસ વધ્યો. આ પરિચય

અને આ અભ્યાસે વિદ્વાન વર્ગની સર્જકવૃત્તિ અને સાહિત્યસૃષ્ટિ પર ખૂબ અસર કરી, કવિતાના સ્વરૂપને નવીનતા મળી, કવિતાને જાણે નવો અવતાર જ મળ્યો.

નર્મદ દલપતના જમાનામાં નવલરામે ગરબાવળી તથા મેઘછંદ જેવી કૃતિઓ રચી નવા અવતારની કાંઇક આગાહી આપી હતી. ભોળાનાથ સારાભાઈની ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા પણ નવા અવતારની આગહી આપનારી કૃતિ જ ગણાય; પરંતુ તે કૃતિઓ છુટક છુટક રચના જ હતી. નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા' સને ૧૮૮૭માં બહાર પડી તે પહેલાં, તેમાંનાં કોઇ કોઈ કાવ્યો બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રગટ થઈ ચૂકયાં હતાં અને તે દ્વારા કવિતાને મળતા નવા અવતારની પિછાન મળી ચૂકી હતી; પરંતુ આ નવા અવતારનું ચોક્કસ સ્વરૂપ અને પ્રત્યક્ષ દર્શન તો કુસુમમાળા બહાર પડયા પછી જ ગુજરાતના ધ્યાનમાં આવ્યું.

અંગ્રેજી કવિતાની પ્રતિચ્છાયા કેવી સરળ રીતે પાડી શકાય, પ્રકૃતિનાં વર્ણનને નવીન રૂપે કાવ્યમય કેમ બનાવાય, જીવનમાં હરહમેશ અનુભવાતા નાના મોટા પ્રસંગો પરથી કવિત્વભરી વિચારણા ઉપજાવી તે પ્રસંગો પરથી કેવી સુંદર કૃતિઓ રચી શકાય, સામાન્ય લાગતી બાબતોમાં પણ કવિની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ કેવાં રહસ્યો જોઈ શકે, જીવનમાં આનંદ, ઉલ્લાસ અને સદ્‌વિચારનાં લ્હાણાં કવિતાદ્વારા કેવી સરસ રીતે આપી શકાય એવું એવું 'કુસુમમાળા'ના નાના સરખા સંગ્રહમાંથી ગુજરાતી રસિક વર્ગ જાણી શકયો છે, જોઇ શકયો છે.

'કુસુમમાળા' બહાર પડી તે જ વર્ષમાં મણિલાલ નભુભાઈએ 'પ્રેમજીવન' નામનો એક કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો હતો. 'પ્રેમજીવન'માં દૃષ્ટિ નવી હતી, પણ વિષય અને વસ્તુ જુનવાણી જેવાં જ હતાં. પ્રેમ જગતમાં સર્વવ્યાપી છે, જગત બધું પ્રેમમય છે, રસભર દૃષ્ટિ એ જ ખરી દૃષ્ટિ છે એવો બોધ આપતી મણિલાલની કવિતા જ્ઞાનમાર્ગ, અભેદમાર્ગ, સુરીમત, અને તત્ત્વદર્શનના અન્વીક્ષણ પરીક્ષણથી રંગાયેલી હતી. વ્યવહાર અને પરમાર્થ, સંસારી જીવન અને અભેદ પ્રવાસીનું જીવન, પ્રેમ કાવ્ય

અને જ્ઞાનકાવ્ય વગેરે વિષે 'અસ્પષ્ટ પણ રસભર વિચાર ફેલાવનારી હતી. 'પ્રેમજીવન' માંનાં કાવ્યો સુગેય અને કવિત્વપૂર્ણ હોવાથી તે બધાં જ એક વખત બહુ પ્રિય થઈ પડયાં હતાં, તે કાવ્યો જૂના જમાનાઓની કવિતાઓથી જૂદે રૂપે લખાયેલાં હતાં એ ખરૂં; પણ ગુજરાતી જમાનાઓની કવિતાથી આપવામાં આ કાવ્યોની અસર ઘણી જ થોડી હતી.

થોડું મોડું છપાયેલું હોવા છતાં, ગોવર્દ્ધનરામનું 'સ્નેહમુદ્રા' લખાયું હતુ ઉપલા બે સંગ્રહોના લેખનકાળમાં જ. તે કાવ્ય જૂનવાણી કાવ્યોથી તદન નવી પ્રતિનું હતું. નવી કવિતાને સ્વરૂપ આપવામાં તે કાવ્ય કારણરૂપ ગણી શકાય; કવિતાને નવો અવતાર આપવામાં તે થોડું ઘણું પ્રેરણારૂપ બન્યું હશે, પણ નમુનારૂપ તો બન્યું નથી. તત્ત્વચિંતન અને રહસ્યશોધનના ભારથી તે કાવ્યનું કવિત્વ દબાઈ ગયું છે. વિષય વિચારણીય, અને આકર્ષક છે, ભાવનિરૂપણ કોઈ કોઈ જગાએ તો ખૂબ મનોરંજક છે. શૈલી કષ્ટબોધ્ય હોવા છતાં અર્થગૌરવ અને ચિંતનસૌંદર્યથી આનંદજનક બને છે. એક સરખો કાવ્યનંદ મળ્યા કરે તેવું તો નથી, છતાં નવા જમાનાની કવિતાસૃષ્ટિમાં ઊંચા પ્રકારનું ગણવા લાયક તો અવશ્ય છે. તોપણ કવિતાના નવા અવતારની ઘટનામાં તે બહુ ઉપકાર બન્યું હોય એમ તો કહી શકાતું નથી.

નરસિંહરાવ અને મણિલાલ તરફથી બીજા સંગ્રહ પણ લગભગ સમાન કાળે જ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા. મણિલાલનો 'અભેદોર્મિ'–નરસિંહરાવનો 'હૃદયવીણા.' 'અભેદોર્મિ' 'પ્રેમજીવન'ના જ સ્વરૂપનો સંગ્રહ છે; પ્રેમથી અભેદપ્રાપ્તિ થાય છે. અભેદમાર્ગના પ્રવાસી અખૂટ આનંદના અધિકારી બને છે; લેખક જાતે જ તેવા અનુભવોના ભાગ્યશાળી બની રહ્યા છે; બ્રહ્મ, પ્રેમ અને અભેદમાર્ગને સર્વવ્યાપી અને સર્વપ્રિય બનાવવાના લોભથી લખાયેલાં તે કાવ્યો સુવાચ્ય, સુગેય અને ચિંતન અને આનંદના લ્હાવા આપી શકે તેવાં હોવા છતાં નવા અવતારને પરિપોષક બને એવાં નહોતાં.

એથી ઉલટું નરસિંહરાવનો બીજો સંગ્રહ 'હૃદયવીણા' 'કુસુમમાળા'

ની પેઠે જ નવા અવતારને સ્થિર કરનાર, સુંદર કરનાર, શુભ શૃંગારથી વિભૂષિત કરનાર બન્યો છે. વિષયની પસંદગી અને મનોભાવની વૃત્તિમાં તે 'કુસુમમાળા'થી સારી પેઠે જૂદો પડી આવે છે. 'કુસુમમાળા'માં સુખવાદ વ્યાપી રહેલો હતો, જીવનના આનંદવિલાસનાં વર્ણનો હતાં અને એકંદર વાતાવરણ વિલાસમય, આનંદમય હતું, તેને બદલે 'હૃદયવીણા'માં સંસારના કડવા અનુભવો થયા છે; વિષાદ, દુઃખ, ખેદ, સંસારી જીવનમાં થઈ રહેલા અન્યાયો વગેરેને લીધે ઐહિક સુખ સાથે દુઃખો પણ ભળેલા છે એ સત્ય સમજાયું છે. પણ છતાં લખાણની મોહભરી નવીનતા ઓછી થઇ નથી; વિષયવૈવિધ્ય અને વિચારવૈવિધ્ય રૂચિકર અને પ્રસન્નતા ઉપજાવે તેવાં છે; સર્વપ્રતિના વાચકોને મનોગમ અને આનંદકર લાગે તેવાં છે. અને તેથી 'કુસુમમાળા'ની પેઠે તે સંગ્રહ પણ સારી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. 'કુસુમમાળા' અને 'હૃદયવીણા' નવા કવિ લેખકોને અને સાહિત્ય શોખીનોને પ્રેરણારૂપ અને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યા હતા.

નરસિંહરાવ, મણિલાલ નભુભાઈ, ગોવર્દ્ધનરામ એ ત્રણે નવી કવિતાના પ્રારંભના સમર્થ લેખકો. તે જમાનામાં હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ અને બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયા પણ ગણાવા જોઈએ. હરિલાલનાં કાવ્યો કાંઈ ઘણાં નથી; એ કાવ્ય સંગ્રહો 'કુંજવિહાર' અને 'પ્રવાસપુષ્પાંજલિ' છપાયા પણ છે. પરંતુ હરિલાલની કવિતાઓ ખાસ પ્રયત્નથી લખાયેલી કવિતાઓ છે; મરડી મરડીને શબ્દજાળ ગુંથવી, ભાવનો ઉદ્રેક જણાવવા શબ્દો અને સંકેત ચિહ્નોનો શંભુમેળો કરવો, અસર ઉત્પન્ન કરવા માટે શબ્દ અને અર્થમાં વિકાર પરંપરા કર્યાં કરવી વગેરે અનેક અરુચિકર પ્રયોગો હોવાને લીધે હરિલાલની કવિતા વાચકપ્રિય બની શકી નથી—હવે તો લગભગ ભુલાઈ જવા આવી છે. તેની કવિતા ભલે ભુલાઈ, પણ તેણે ઉછરતા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનું જે કાર્ય કર્યું છે તે તો ભુલાવું જોઇએ નહિ, 'ચંદ્ર' નામનું માસિક તે ચલાવતા હતા, તેમાં પ્રેરણા ઉ-તેજન અને ઉત્સાહ મળે તેવી રીતે માર્ગદર્શક ટીકા લખી ઉછરતા લેખકોની કૃતિઓને તે પ્રગટ કરતા હતા. કલાપી, ખોટાદકર, લલિત, જટિલ

વગેરે ઘણાને તે લાભ મળ્યો હતો; પ્રશંસા વડે પ્રતિષ્ઠા મળતી, આત્મસંતોષ મળતો, અને લેખનપ્રવૃત્તિને વિકાસ મળતો.

બીજા લખનાર બાલાશંકરની કવિતાની સંખ્યા કદાચ હરિલાલની કૃતિની સંખ્યા કરતાં ઓછી હશે, પરંતુ તેની કવિતા સત્ત્વમાં અને કવિત્વમાં ચડીઆતી હતી. તેની કવિતામાં સંસારી પ્રેમનાં ગાણાં અને ધૂની મસ્તાનની મસ્તી હતી એટલે જુવાન વાચકોમાં તે ખૂબ પ્રિય થઈ ગઈ હતી. લેખન-શૈલી જુસ્સાદાર, સરળ અને સીધી હોવાથી કાવ્યો સારો સત્કાર પામી રહ્યાં હતાં. તેનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ એક સાથે છપાયેલો નહિ હોવાથી તેની કવિતા ભુલાવા લાગી હતી. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે એક પ્રશંસક નીકળી આવ્યા–'કલાન્તકવિ' એ નામથી તેનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ, વિવરણ અને વિવેચન સાથે હમણાં પ્રગટ થયો છે.

'કલાન્તકવિ' એ બાલાશંકરનું તખલ્લુસ હતું. તે જમાનામાં તખલ્લુસથી લખવું એ એક પદ્ધતિ પડી ગઈ હતી. મણિશંકર ભટ્ટે 'કાન્ત' સુરસિંહજીએ 'કલાપી,' બળવંતરાય ઠાકોર 'સેહેની', ન્હાનાલાલે 'પ્રેમભક્તિ,' જન્મશંકર મહાશંકર બુચે 'લલિત,' રામમોહનરાય દેશાઈએ 'સુમન્ત' એમ ઘણા ઘણા લેખકોએ તખલ્લુસથી જ લખવાનું રાખ્યું હતું. કલાપી અને લલિત સિવાય બીજાઓએ તો પોતાના ખરા નામનો અંગીકાર કરી લીધો છે. હજી કોઈ કોઈ તે પદ્ધતિને સેવનારા છે ખરા, પણ ઘણે ભાગે હવે તે પદ્ધતિ બંધ પડતી જાય છે.

આ લેખકોની સાથે જ જેની નોંધ લેવી જોઇએ એ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, નરસિંહરાવના સમવયસ્ક, અને ભાષાસાહિત્યના પંડિત તરીકે સહચારી હતા. પ્રખર વિદ્વાન, ઉત્તમ પડિત, આશ્રાન્ત કાર્યકર અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા હોવા છતાં તેની કૃતિ લગભગ બધી, ભાષાંતરરૂપ હોવાથી આવા લઘુનિબંધમાં તેની ઘટતી નોંધ માટે અવકાશ ન કહેવાય. તેમની સ્વતંત્ર કૃતિ બાર પંદરથી વધારે નહિ હોય, પણ તેથી તેમનું કવિત્વ કાંઇ ઉતરતા પ્રકારનું હતું તેમ માનવાનું નથી સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કરવાની તેમની આવડત ઊંચા પ્રકારની, અજબ ઔચિત્યપૂર્ણ હતી. બે કાવ્યોનાં સરસ

ભાષાંતર કર્યાં છે, પણ ખાસ શક્તિ તો નાટકનાં ભાષાંતર કરવામાં રોકી છે. મુદ્રારાક્ષસ, વિક્રમોર્વશીય, તથા શ્રી હર્ષ તથા ભાસનાં કેટલાંક નાટકોનો અનુવાદ કરી ગુજરાતી સાહિત્યને સારી રીતે સમૃદ્ધ કરેલ છે.

વળી, જૂની ગુજરાતીના અભ્યાસ અને તેનાં પ્રકાશન માટે, તથા પદ્ય-રચનાના શાસ્ત્રીય અધ્યયન માટે કેશવલાલ જેટલો શ્રમ લેનારા, તેમના જેટલી વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવનારા બીજા થોડા જ હતા.

કાવ્યના વિષય અને વસ્તુમાં થયેલો મોટો પલટો એ કવિતાને મળેલા નવા અવતારને પ્રત્યક્ષ કરનાર, મુખ્ય બાબત છે. જૂના જમાનામાં વિષય એક જાતનો જ હતો–ધર્મ, ધાર્મિક બોધ, ભજન, પુરાણકથા બધામાં મુખ્ય પ્રેરક હેતુ ધર્મભાવના જ હતી. આખ્યાન, વાર્તા સંસારવ્યવહાર માટે ઉપદેશ કવિતાવિષય બનતા, પણ તેઓમાં મુખ્ય કેન્દ્ર તો ધાર્મિક ભાવના જ ગણાતી. નર્મદ–દલપતના જમાનાથી તે વસ્તુસ્થિતિમાં પલટો શરૂ થયો: અને અંગ્રેજ અમલ પછી દાખલ થયેલી ઉચ્ચ કેળવણીનો પ્રચાર થતાં સાહિત્યના પ્રેરક હેતુઓ વધવા લાગ્યા. વિષય અને વસ્તુમાં વૈવિધ્ય અને વિસ્તાર દાખલ થયાં. વિષયનૂતનતા ઉપરાંત પણ નવી કેળવણીએ કવિતાના અવતાર પલટામાં ખૂબ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે.

ઉચ્ચ કેળવણીમાં સંસ્કૃતના અભ્યાસને સ્થાન મળ્યું હતું. લેખકો ઘણાખરા યુનિવર્સિટિના પદવીધારી હતા એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય ધરાવતા હતા. ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દભંડોળ માત્ર વ્યવહાર પૂરતો હતો. અંગ્રેજી વિચાર અને અંગ્રેજી વર્ણન ગુજરાતીમાં ઉતારનારાને નવા શબ્દોની જરૂર પડતી—સંસ્કૃત ભાષાના અખૂટ અને અનંત ભંડારમાંથી ગુજરાતી ભાષાની ન્યૂનતા પૂરી લેવી એ તુર્ત સૂઝી આવે એવો ઉપાય હતો. સંસ્કૃત શબ્દોને અપનાવવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન અને સરળતા મળે તેવો એક પ્રયોગ તે જ અરસામાં થયો હતો. બાણની કાદમ્બરીના સફળ અને સુંદર ભાષાંતરથી સાહિત્યસેવકોની સંસ્કૃત શબ્દો અપનાવવાની વૃત્તિને ઉત્તેજન અને સરળતા મળ્યાં. નર્મદ-દલપતના વખતની ભાષા કરતાં નરસિંહરાવ, મણિલાલ ગોવર્દ્ધનરામ એ બધાનાં લખાણની ભાષા નવો અવતાર પામી હતી એ પહેલી નજરે જાણવામાં આવી જાય તેવું છે.

ભાષાને નવો અવતાર મળ્યો તેમ કાવ્યના શરીરને પણ નવો અવતાર પ્રાપ્ત થયો. જૂના સમયમાં પદો, દેશીઓ, રાગરાગણી, ગરબી, રાસ, કાફીઓ, ચાબખા, ભજન વગેરે રૂપે લખાતી કવિતામાં નર્મદે થોડોક અને દલપતરામે વિશેષ પ્રમાણમાં છંદોનો વપરાશ દાખલ કર્યો. જૂની પદ્ધતિનો અસ્વીકાર કે ત્યાગ કરવામાં નહોતો આવ્યો, પણ સંસ્કૃત છંદનો ઉમેરો થયો હતો. નરસિંહરાવ અને તે જમાનાના બીજા લેખકોએ પણ દેશી, ગરબા, રાગરાગણી વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ છંદનું પ્રમાણ વધાર્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષા સાથે યુનિવર્સિટિમાં ફારસી ભાષાને પણ સ્થાન હતું. એટલે કોઈ કોઈ ગુજરાતી વિદ્વાનને તે લાભ પણ મળતો અને તેથી ફારસી શબ્દો અને ફારસી ગઝલનો ઉપયોગ દાખલ થયો. મુસલમાનોનો અમલ હતો તે વખતે ફારસી ભાષાને માન મળતું અને તેથી ગુજરાતમાં ફારસીના જાણકાર ઘણા હતા. પરંતુ તે અમલ બંધ થયો અને અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયો તેના વચલા ગાળામાં ફારસીનું જ્ઞાન ઓછું ઓછું થતાં નાબુદ થઈ ગયું હતું. યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસની એક ભાષા તરીકે સ્વીકારાતાં તેનો અભ્યાસ કોઈ કોઈ કરવા લાગ્યા. મણિલાલ નભુભાઈ સંસ્કૃતના સારા પંડિત હતા, પણ ફારસીનો પણ શોખ ધરાવતા હતા; સુફીમતના અભ્યાસી હતા. ફારસી શબ્દો અને ફારસી ગઝલનો ઉપયોગ તેણે ઠીક ઠીક કર્યો છે. બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ કંથારિયાએ યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લીધું નહોતું, છતા કુટુંબ પરંપરાને લીધે ફારસીના તે સારા અભ્યાસી હતા. હાફીઝનું ભાષાંતર કરવા પ્રેરાયા હતા અને ફારસીમાં લખાયેલાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરવા શરૂઆત કરી હતી, પરંતુ કાળવિપર્યય ઘણી ઘણી બાબતોને વિસ્મરણના ખાડામાં દાટી દે છે તેવું કંઈક બાલાશંકરની તે પ્રવૃત્તિ વિષે થઈ ગયું છે.

એક કાવ્ય એક જ છંદમાં લખવાનો સાધારણ રીતે રિવાજ હતો, તેમાં ફેરફાર કરી મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે એક જ કાવ્ય નિરનિરાળા છંદોમાં લખવાની શરૂઆત કરી. ભાવ અને અર્થને અનુકૂળ લાગે તેવા લયમાં, ઔચિત્ય અને માધુર્ય દાખલ કરી, વર્ણનને શોભાવે એવા નિરનિરાળા છંદને

સુઘટિત રીતે પસંદ કરી વાપરવાની કળા મણિશંકરે બહુ સફળતાથી કેળવી –કલાપીએ અને બીજાઓએ એ નવીનતા અપનાવી–અને પછી તો છંદોના સરવાળા બાદબાકી, ખંડીકરણ અને મિશ્રીકરણ, પ્રલંબન અને સંકોચ વગેરે જુદી જુદી રીતે નવા નવા પ્રયોગો થવા લાગ્યા; છંદનું છંદત્વ પણ ઉડાવી દઇ 'ડોલન શૈલી' જેવું લખાણ–જેને વાજબી રીતે જ અપદ્યાગદ્ય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે–જન્મ પામ્યું. 'ડોલન શૈલી' માં કોઈ જાતનું નિયમન કે માપ ન હોવાથી તેને પદ્ય કહેવાય જ નહિં એટલે અપદ્ય ગદ્યનાં સર્વ સ્વીકૃત બંધારણને તોડી ફોડી સ્વચ્છંદે વર્તનાર હોવાથી અગદ્ય, આ સંગ્રહમાં કાવ્ય ૩૦ 'શ્રાવણી અમાસ,' તથા તેના અનુકરણ રૂપે લખાયેલ કાવ્ય નં. ૮૭ 'પ્રેમવિકાસ' એ બે 'ડોલન'ના નમૂના તરીકે રજુ કરાયાં છે.

અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સ જેવી રચનાની શોધખોળ કરવા નીકળી પડેલા આપણા પંડિતો હજી સુધી તો તે પ્રયત્નમાં જરાય ફાવ્યા નથી. ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ, તે બોલવાની પદ્ધતિ, શબ્દભાર અને સ્વરભારની ઘટના, ભાષાના સમગ્ર બંધારણનો મૂળ ઉઠાવ વગેરે અંગ્રેજી ભાષાથી તદ્દન જ નિરાળી પ્રતિનાં હોઇ વિદેશી છંદરચના કોઇ પણ પ્રકારે ઘટાવી શકાય એવું લાગતું જ નથી. કળાવૈદગ્ધ્ય અને બુદ્ધિવૈભવ કાંઇ રસ્તો સૂઝાડે તો જૂદી વાત.

ન્હાનાલાલ પોતે 'ડોલનશૈલી' માં સારી કૃતિ સરજી શકે છે. બીજો કોઈ લેખક સંતોષકારક અનુકરણ કરી શક્યો નથી. હવે તેના પ્રયત્નો પણ બંધ પડયા છે.

વિષયવૈવિધ્ય, ભાષાપ્રકાર અને છંદરચના તો માત્ર સ્થૂલ સ્વરૂપ થયાં. ગુજરાતી કવિતા તે બધામાં નવીન અવતાર પામી એટલું જ નહિ, પણ પ્રતિભા, કલ્પના, તર્ક, તરંગ, વગેરે સૂક્ષ્મ ગુણો પણ નવીન અવતારે અને કળામય સ્વરૂપે વિશિષ્ટતા અને ઉચ્ચતા પામતા ગયા છે. નરસિંહ-રાવના કરતાં કાવ્યના સઘળા ગુણોમાં વિકાસ બતાવનારા અને કવિતામાં કળામય વિધાનના સ્વરૂપને સૂક્ષ્મત્વ આપનારા મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટે

ચમત્કૃતિ ભરેલી સંકલના, માધુર્યના અખૂટ ભંડાર ભરેલું વર્ણન, હૃદયને ભાવાર્દ્ર બનાવી કંપોત્કંપથી હલમલાવી નાખે તેવું ભાષાસૌંદર્ય અને રચનાવૈદગ્ધ્યની મોહક કુશળતાના ગુણોથી કવિતાને ખૂબ શૃંગારવતી બનાવી; બળવંતરાય ઠાકોરે પાંડિત્ય અને અર્થગૌરવ, સંક્ષિપ્તતા અને સચોટતા, વિચારની ઉચ્ચતા અને શબ્દપ્રયોગોની ઉચિતતા એવું એવું દાખલ કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. પૃથ્વી છંદની શક્તિનું માપ કાઢવા, અર્થ નિષ્પત્તિ નિર્દોષ બનાવવા, કવિતાને અર્થગંભીર અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ બનાવવા ખૂબ શ્રમ સેવ્યા કર્યો છે. આ બધા પ્રયત્નોથી નવીન અવતાર પામેલી ગુજરાતી કવિતા સૌંદર્ય અને કળા મેળવી વધારે ને વધારે સુશોભિત બનતી ગઈ છે.

આ બે મિત્રોના પ્રયત્નોને જાણે એકદમ જ મનગમતાં ફળ આવ્યાં હોય તેમ કવિતામાં કલાપીનાં કાવ્યો હળવે હળવે લખાતાં ગયાં-'કેકારવ' એવા નામથી તેનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છપાયો ત્યારે તો તેનો લેખક સાત આઠ વર્ષના લેખનકાર્યને સમેટી પરલોકવાસી થઈ ગયો હતો–લેખક ગયો પણ તેનાં કાવ્યોએ ગુજરાતને કવિતા વાંચતું બનાવી દીધું હતું. સ્વજીવનના સ્વાનુભવોથી કલાપીનું હૃદય સુખી, દુ:ખી, ક્રોધમય, વિષાદમય, અત્યંત ઉગ્ર અને અત્યંત કોમળ એવા ઇન્દ્રિય રાગથી એટલું બધું આર્દ્ર અને આત્મલક્ષી બની રહ્યું હતું કે તેની કવિતામાં દિલની ખરી લાગણી ખૂબ જોરથી અને તીક્ષ્ણતાથી વહ્યા કરી છે–ભાવોદ્રેકનાં શબ્દમય ચિત્રો એવી કોમળતાથી અને તદ્રૂપતાથી રજુ થયાં છે કે વાચકના હૃદયને સમભાવથી એકદમ જ રંગી દે છે. પ્રેમવૈફલ્ય, અને જીવનવૈફલ્યથી વિવશ થયેલા હૃદયમાં પ્રેમના કેવા ઊંચા વિચારો હતા, જીવનમાં ડગલે ને પગલે મળતા કડવા અને ક્રૂરતાભર્યા અનુભવોથી કલાપીના હૃદયે કેવા આઘાતો અનુભવ્યા હતા અને એ બધાં દુ:ખમય અને કલેશપૂર્ણ પ્રસંગોએ પણ કલાપીનું હૃદય કેટલું નરમ, કેટલું પ્રેમમય, પરદુ:ખને સમજનારૂં અને દુશ્મન તરફ પણ માયાભર્યું રહી શક્યું હતું એ બતાવનારી કલાપીની કવિતા શિક્ષિતોમાં અને અલ્પ શિક્ષિતોમાં, વૃદ્ધો, પ્રૌઢો અને જુવાનોમાં, વિદ્યાર્થીઓમાં અને સામાન્ય વાચકવર્ગમાં ખૂબ પ્રિય બની રહી હતી.

લગભગ આજ સમયમાં ન્હાનાલાલનાં કેટલાંક કાવ્યોનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થયો, અને કલાપીને વિસારે પાડે તેવા નવા કવિનાં, સામર્થ્ય ગુજરાતના જોવામાં આવ્યાં, 'વસન્તોત્સવ'ની ડોલનશૈલીથી, અને તેમાંના પ્રેમના નવા રૂપના પ્રસંગોના વર્ણનથી ન્હાનાલાલે શરૂઆતથી જ રસિક સમાજનું ધ્યાન તો ખેંચ્યું હતું. પણ તે કૃતિમાં બંડ એટલે સ્થાપિત ધોરણોની અવગણના– વિષયમાં અને કાવ્યની લેખન શૈલીમાં, દૃષ્ટિગોચર થવાને લીધે, લોકોમાં આશા સાથે આશ્ચર્ય ભળેલું હતું. કેટલાંક કાવ્યોનો બીજો ભાગ પ્રગટ થતાં તો ગુજરાતીનો વિકાસ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ રૂપે થવાની ગુજરાતને ખાતરી થઈ અને તેથી આવા શુભ વિકાસને આગળ વધારનાર નવા કવિ માટે પૂજા અને પ્રશંસા શરૂ થયાં.

દલપતશાઇ શૈલીમાં લખાયેલ કાવ્યરસિકાના લેખક ખબરદારના વિલાસિકા અને પ્રકાશિકા સંગ્રહો બહાર પડતાં ગુજરાતનું ધ્યાન એ નવા લેખક તરફ પણ બહુ સદ્‌ભાવથી અને પ્રશંસાપૂર્ણ વૃત્તિથી ખેંચાયું હતું.

ન્હાનાલાલ અને ખબરદાર, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ અને બળવંતરાય, કલાપી અને નરસિંહરાવ એ બધાથી જૂદા પડતા પ્રકારની, દલપતશાઇ પ્રકારની કવિતા લખનારા પણ તે જમાનામાં હતા. તેઓ સામાન્ય વર્ગના સામાન્ય ક્ષેત્રમાં કવિતાનું લ્હાણું આપ્યે જતા હતા. તેના લેખકોમાંના એક કેશલલાલ હરિલાલની કૃતિઓ જૂનવાણી પદ્ધતિ અને પ્રકારની હોવા છતાં તેમાં કોઈ કોઈ વાર શુદ્ધ કવિત્વની આંછી આછી છાંટ દેખાઈ આવતી અને ઘણા ભાગે તો ઉપદેશાત્મક અને ભજનાત્મક હોવા છતાં કોઈ કોઈ 'અમે તો આજ તમારા બે દિનના મહેમાન' જેવી સર્વપ્રિય બની વિદ્વાનો અને રસિકોને કાવ્યાંશથી પ્રસન્નતા આપી શકતી. જુનવાણી વિચારોથી ભરેલું હૃદય, સુધારાને નામે અત્યાચાર અને અનાચાર ચાલી રહ્યો હતો તે માટે રોષભર્યો તિરસ્કાર, સંસારી જીવનને સફળ કરવા વિવિધ પ્રકારના ઉપદેશ અને પ્રભુભક્તિનાં ગાણાં; આવા આવા વિષયો પર લખાયેલી કેશવલાલની કવિતા આર્યધર્મપ્રકાશના હિતેચ્છુઓને સારી ગમી ગઈ હતી. તેવું લખાણ તત્કાલજીવી જ હોય–છતાં 'મન તું' ગમાર

થા માં' 'દીનાનાથ દયાળ નટવર હાથ મારો મૂકશો માં' 'હાય હાય રે હિન્દુ-પણું જાય હાલ્યું' 'પંખીનો મેળાંના જેવાં કોઇ કોઈ કાવ્યો લાંબું આયુષ્ય ભોગવે એવાં ખરાં.

નવીન રૂપરંગને ખીલવનારા, સાહિત્યગૌરવ ધરાવનારા, કવિતાના નવા અવતારને મૂર્તસ્વરૂપ આપનારા ઉપર નિર્દેશેલા કવિઓએ આપણા નવા જીવનને બહલાવ્યું. નરસિંહરાવે જે નવી કવિતાને જન્મ આપ્યો તેને મણિશંકરે રચના ચમત્કૃતિ, છંદવૈવિધ્ય, શબ્દપ્રસાદ, કળાવિધાન વગેરે શૃંગાર આપ્યા, 'કલાપીએ ભાવના માધુર્ય, લાગણીના પ્રવાહો, અને આત્મલક્ષીત્વનો પરિચય એ ગુણો સમર્પ્યા; ન્હાનાલાલ અને ખબરદારે એ નવીન અવતારને પૂર્ણતાએ પહોંચાડી કલ્પનાસૌંદર્ય, અલંકારનાવીન્ય, છંદબંધન શિથિલ કરી નવા રૂપની છંદઘટના અને ગીતમાધુર્ય એ ગુણો ઉમેર્યા. ખબરદારમાંસૌંદર્યને પારખી કાઢી તેને અપનાવવાની શક્તિ ઊંચી પ્રતિની હોવાથી, વર્ણનોમાં નવીન રસ ઉપજાવી લોકપ્રિયતા મેળવવામાં તે સારા સદ્ભાગી બન્યા. એકની એક વાત જૂદા જૂદા શબ્દોમાં જૂદે જૂદે રૂપે સરળ અને કર્ણપ્રિય લેખચ્છટાથી કહેવાની તેમનામાં સારી કુશળતા છે એટલે તેમનાં કાવ્યો પ્રથમ વાંચને જ પ્રિય થઈ જાય છે. સંદેશિકા. કલ્યાણિકા, રાસચંદ્રિકા વગેરે કાવ્યસંગ્રહો સારો પ્રચાર પામ્યા છે.

ન્હાનાલાલની સર્જનશક્તિ પૂરજોશમાં વહ્યા કરે છે. 'વસન્તોત્સવ'થી પ્રેમપ્રસંગના પૂજારી તરીકે ઓળખાઈ ગયેલ તે કવિ કેટલાંક કાવ્યોના બે ભાગ પ્રગટ થતાં તો સંસારી પ્રેમના તત્ત્વદૃષ્ટા તરીકે માનવંત ગણાવા લાગ્યા, ઇન્દુકુમાર, જયાજયન્તથી તો પ્રેમના પયગમ્બર તરીકે પૂજાવા લાગ્યા. લગ્નપ્રેમ અને પ્રેમલગ્નનાં રહસ્યો કવિત્વભરી રીતે ચર્ચી ન્હાનાલાલે દામ્પત્યપ્રેમનાં ઊંચાં મૂલ્ય સમજાવ્યાં છે, સંસારી પ્રેમને પવિત્રતાને શિખરે ચડાવ્યો છે. પ્રેમ કાવ્યોને પુનિત કાવ્યો, પુણ્યવંતાં કાવ્યોની ઊંચી કક્ષાએ પહોંચાડયાં છે. કાવ્ય, જીવન અને વ્યવહાર એક બીજાને પાવનકારી હોવાં જોઇએ, જીવનના ધ્યેયોમાં એકાન્ત વિશુદ્ધિ અને સંસ્કારસમૃદ્ધિ

છલોછલ સમાયેલાં જ હોવાં જોઇએ. એવા સિદ્ધાન્તો સમજાવી, મનુષ્ય જીવન ઉન્નત, પવિત્ર, સંતુષ્ટ અને સત્ત્વભર્યું કેમ થાય એ બતાવી ન્હાનાલાલે જીવનમાં આનંદની અમૃત વર્ષા વરસાવ્યા કરી છે.

ન્હાનાલાલની આ સેવાના પડઘા પાડનારા, દામ્પત્યપ્રેમ અને કુટુંબ પ્રેમને ઊંચા સુખરૂપ માનનારા બોટાદકર અને લલિત જેવા લેખકોએ ગૃહજીવનની સુંદરતામાં રહેલા સ્વર્ગીય સુખનાં ગાણાં છંદ, ગરબી અને રાસદ્વારા આજીવન ગાયા કર્યાં છે. બોટાદકર અંગ્રેજી ભાષાથી તદ્દન અજાણ્યા હતા, છતાં નવા વાતાવરણને ઝીલી, અપનાવી, નવીન રૂપે શોભાવી શક્યા હતા. સંસ્કૃતના સારા પંડિત હતા એટલે સંસ્કૃત શબ્દોનો કોઈ કોઈ વાર વધારે પડતો ઉપયોગ કરી બેસતા, પરંતુ વિષય અને ભાવને સરળ અને સહેલી રીતે સુવ્યક્ત કરવામાં હથોટી સારી હોવાને લીધે તેનું સંસ્કૃતપ્રાચુર્ય ખૂંચે તેવું નથી. કલ્લોલિની, સ્રોતસ્વિની, નિર્ઝરિણી, રાસતરંગિણી, શૈવલિની એ પાંચે સંગ્રહો સુવાચ્ય અને સુયોગ્ય હોવા સાથે જીવનાનંદ અને કાવ્યાનંદનું સારું લ્હાણું કરનારા છે.

બીજા લેખક લલિતનું જીવન શરૂઆતમાં જ પત્નીવિરહથી રૂદનમય બનેલું હતું. બીજી પણ કેટલીક પ્રતિકૂળતાઓને લીધે, જીંદગીથી કંટાળી 'ક્યાં છે સજા' જેવા શોકભર પ્રશ્નો પૂછતું તેનું કુમળું અને ભોળું હૃદય હળવે હળવે નવા અનુભવો મેળવતું ગયું; દેશહિત સમાજહિત, લોકસેવા અને પ્રભુસેવા તરફ વહેતું વહેતું સ્વજનના સ્નેહ અને સ્મિતભરી સહચરીના સહવાસનો આનંદ ગીતો રૂપે લલકારતાં લલકારતાં નારીપૂજામાં ઈતિ કર્તવ્યતા માની બેઠું.

ગુજરાતી કવિતાને નવો અવતાર મળ્યો તેની શરૂઆત ૧૮૭૫–૮૫ ના અરસામાં થયેલી ગણીએ તો તે અવતારને સંપૂર્ણતાએ પહોંચતાં પચ્ચીશેક વર્ષ લાગ્યાં એમ કહેવાય. ક્રમે ક્રમે થતો વિકાસ ૧૯૦૯–૧૦ કે ૧૯૧૫–૧૭ સુધી એકધારો પ્રગતિ કરતો કરતો તે સમયમાં ઊંચામાં ઊંચી કોટિએ પહોંચ્યો.

નરસિંહરાવ, બળવંતરાય, ન્હાનાલાલ ખબરદાર, લલિત એ લેખકોનો લેખપ્રવાહ સારો ચાલુ રહ્યો છે. તે બધાનાં લખાણ હજી ગઈ કાલ સુધી તાજાં ને તાજાં લાગે તેવાં હતાં. ન્હાનાલાલ, બલવંતરાય, ખબરદાર, લલિતના કાવ્યપ્રવાહ હજી સુકાયા કે બંધ પડયા નથી. છતાં સમગ્ર દર્શન કરતાં એમ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે ૧૯૧૫–૧૭ ના અરસામાં તે સર્વની કાવ્યકળા પૂર્ણ કળાએ પહોંચી ગઈ હતી–કાવ્યમાધુર્યનો જમાનો પૂરો થયો હતો.

અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયો ત્યારથી આપણા જીવનમાં અમુક જાતનાં સુખશાંતિ, સર્વને સમાન ગણવાનો ભાવ, સંતોષભર્યું વાતાવરણ, અને જે છે તે સારૂં છે, જગત સુખી છે, અંગ્રેજ સરકારનો અમલ શાંતિદાતા, જ નહિં પણ શુભકારક અને પ્રભુપ્રેષિત આશીર્વાદ રૂપ છે, ચિંતા–કશા પ્રકારની ચિંતા માટે કારણ નથી. પ્રભુ દયાળુ છે, સરકાર સમર્થ અને ન્યાયી છે. જો કોઈ દુ:ખી કે ગરીબ હોય તો તે માટે તેનાં પોતાનાં ભાગ્ય જવાબદાર છે. તે તેવાં રહેવા માટે જ સરજાયાં છે. આવા આવા સુખવાદી અને શાંતિકારક ખ્યાલો દેશ સમસ્તમા અને તેથી ગુજરાતમાં પણ વ્યાપી રહ્યા હતા. સાહિત્ય પણ તે જાતના જ પડઘા પાડી રહ્યું હતું. આનંદ, સંતોષ, સૌંદર્યપિછાન, કળાપ્રેમ, વગેરેની સમજ અને પ્રાપ્તિ જીવનમાં વધારવા અને જીવનને વિશુદ્ધ, ઉચ્ચ, પવિત્ર, પરોપકારી બનાવવા સરકાર, પ્રજા, વિદ્વાનો, વિચારકો, પંડિત, સમાજ-સેવકો બધા આશા અને ઉત્સાહથી સ્વધર્મ બજાવી રહ્યા હતા. કવિઓ અને સાહિત્યસેવકો પણ એવા જ વિચારમાં મશગુલ હતા.

પરંતુ વિશ્વચક્ર ફરતું જ હોવાને લીધે. આ સ્થિતિ અચલ કે અફર તો રહી શકે નહિ. તેમાં ફેરફાર થવા માંડયા હોય તે મિથ્યા થાય એવું હતુ નહિ. ૧૯૦૮ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવીન પ્રકારનો સત્યાગ્રહસંગ્રામ મંડાયો. ગાંધીજી તેના સંચાલક હતા. ગુજરાતીઓ તેમાં સહાયક હતા. ગાંધીજી ૧૯૧૬ :માં ગુજરાતમાં આવ્યાં; ૧૯૧૪–૧૮ નું યુરોપીયન વિશ્વયુદ્ધ થયું. તેમાં હિન્દે યથાશકિત સહકાર આપેલો, છતાં વિજયી સરકારને કાળા

કાયદાની જરૂર લાગી; જલિયાંવાલા બાગની હોનારત થઈ; આવા આવા સંજોગોને લીધે દેશભરમાં સર્વવ્યાપી શાંતિને ધક્કો લાગ્યો.

અંગ્રેજી અમલ શરૂ થયો ત્યારપછી શાંતિ અને સુખના અનુભવથી આપણા જીવનમાં જે પલટો થયો હતો તેવા જ પ્રકારનો, પણ મનને અધીરાં અને આકળાં, ચિંતાગ્રહી અને શંકાગ્રહી બનાવે તેવો બીજો પલટો દેશે અનુભવ્યો. લોકોના મનમાં ઉદ્વેગે જન્મ લીધો, સંતોષને બદલે ક્લેશ, શાંતિને બદલે ચિંતા, અને આનંદને બદલે શંકા પ્રજામાં પ્રસરવા લાગ્યાં; ને થાય છે તે બધું કાંઈ ઠીક થતું નથી. પ્રભુ દયાળુ હોય તો આવાં દુઃખો શા માટે, સરકાર માયાળુ અને ન્યાયી હોય તો કાળા કાયદા શા માટે, એવા એવા, પ્રશ્નો હિંદના માનસમાં ઊઠવા લાગ્યા. વખત અને વિચારના વહેવા સાથે, ગાંધીજીના નવજીવનદ્વારા દેશમાં સત્વજ્ઞાન અને મનોબળના વિકાસને પરિણામે સમગ્ર દેશમાં શંકા અને વિચારની વિચીપરંપરા શરૂ થઈ—સાગરની વિચીપરંપરાની પેઠે અનવરત અને એકસરખી, કોઈવાર ઉગ્રતાથી, કોઈવાર મધુર મીઠા ગાનથી, પણ એક સરખા અને અનવરત ભરતીઓટથી હિન્દી માનસને હચમચાવી રહી.

આ જીવનપલટાની અસર સાહિત્ય પર પણ થયા વગર રહે નહિ. સુખવાદી શાંતિકારી વાતાવરણમાંના લેખકોમાંથી જેની પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી તે તો હજી પોતપોતાના સુખમય સાહિત્ય વાતાવરણથી પરિવૃત્ત જ હતા. નરસિંહરાવે સ્મરણસંહિતા; નૂપુરઝંકાર અને બુદ્ધિચરિત પ્રગટ કર્યાં હતાં; બલવંતરાય ભણકારની ધારાઓમાં સુધારા વધારા કર્યા કરતા હતા, ખબરદાર ભારતનો ટંકાર, દર્શનિકા, કલ્યાણિકા, રાષ્ટ્રિકા વગેરે લખી રહ્યા હતા, ન્હાનાલાલ વિશ્વગીતા, મહાભારતના કાંડો વગેરેથી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવામાં કટિબદ્ધ રહ્યા હતા, છતાં નવજુવાનોનાં માનસ અને નવી પ્રજાની વૃત્તિ મહાન પલટો અનુભવી રહ્યાં હતાં, ઉમાશંકર જોષી કૃત વિશ્વશાંતિ, સુન્દરમ કૃત કોયાભગતની કડવી વાણી, બેટાઇનું શસ્ત્રસંન્યાસ કાવ્ય, મેઘાણીનાં પ્રસંગે પ્રસંગે લખાતાં ઉત્સાહ અને ચિંતન જગાડનારાં કાવ્યો વગેરે લખાણો જીવનપલટાની દિશા બતાવનારી ધજાપતાકાઓ છે. વચમાં

પ્રલાકાવ્યો અને ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસની નવી રીતની વર્ણન શૈલી ક્ષણિક ચમકારો બતાવી ગયાં, પણ એકંદરે સૂક્ષ્માવલોકન કરનારને સ્વીકારવું પડે છે કે ગુજરાતી કવિતાને મળેલા નવા અવતારનું સ્વરૂપ કાંઈક અન્ય પ્રતિનું થવા લાગ્યું છે. ફૂલદોલ અને જ્યોતિરેખા જેવાં કોઈક કોઈક જૂના સંસ્કારી હોવા છતાં, નવા વાતાવરણનાં જ છોરુ છે. કાવ્યમંગલા ગંગોત્રી, અર્ઘ્ય, યુગવંદના, વગેરે તો નવા સ્વરૂપની ચોક્કસ અને અચૂક આગાહી આપી રહ્યા છે.

આ જુવાન લેખકોથી પણ ઓછી ઉંમરના કેટલાક ઉછરતા લેખકો કવિતાને નવીનતર રૂપ આપવા બહાર પડી ચૂક્યા છે. રમણિક અરાળવાળા, પતીલ, પારાશર્ય, ગોવિંદ પટેલ, પ્રહ્લાદ પાઠક, પ્રહ્લાદ પારેખ વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય–પરંતુ આ નવીનતર સ્વરૂપ અને આ વિચારપલટો કેવાં રૂપરંગ મેળવશે અને કેળવશે એ વિષે અત્યારે તો કાંઈ જ કહી શકાય નહિ.

'કાવ્યમાધુર્ય'નું ૧૯૦૯ માં જે સ્વરૂપ હતું તે જ કાયમનું ટકાવી રાખ્યું છે. આવૃત્તિએ આવૃત્તિએ સુધારાવધારા કરવાને બદલે, તે સંગ્રહને તેના તે જ સ્વરૂપમાં રહેવા દેવા નિર્ણય કર્યો છે. તે સંગ્રહના પ્રથમ પ્રકાશન વખતે ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં લેખકોના કાવ્યસંગ્રહો ગ્રંથસ્વરૂપે ઘણા થોડા પ્રગટ થયા હતા. હળવે હળવે સંગ્રહો છપાતા ગયા–છતાં કાવ્યમાધુર્યના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવાનાં કશાં જ કારણો લાગ્યાં નહિ એટલે તે સંગ્રહ તેના તે સ્વરૂપમાં જ રહેવા દીધો છે. ૧૯૦૯ થી ૧૯૪૪ સુધીમાં રચાયેલી કાવ્યસૃષ્ટિમાંથી પસંદગી કરી 'કાવ્યસૌંદર્ય' એવે નામે એક સંગ્રહ તૈયાર કરવા વિચાર તો થયો છે. અમલમાં મૂકવાનું તો ભવિષ્યના હાથમાં છે.

ગુજરાતી કવિતાનો વધતો જતો અભ્યાસ અને વધતો જતો વિકાસ વિરાટ પગલે વધ્યા કરો એ જ છેવટની પ્રાર્થના છે.

પ્રભુકૃપા—લક્ષ્મીનગર
ખાર, મુંબઈ
સંવત્ ૨૦૦૦ વૈશાખ સુદ ૬
તા. ૨૮–૪–૧૯૪૪

હિ. ગ. અંજારિયા

અનુક્રમ

પહેલી લીટી પ્રમાણે કાવ્યાનુક્રમ

★

લેખકાનુસાર સૂચિ

(નંબર કાવ્યનો છે.)

લેખકાનુસાર સૂચિ

(નંબર કાવ્યનો છે.)

લેખકાનુસાર સૂચિ

(નંબર કાવ્યનો છે.)

કાવ્યમાધુર્ય

૧

મંગલાચરણ

સુન્દર શિવ મંગલગુણ ગાઉં ઇશ્વરા,
વિભુવર ભવભયહારક, નમું મહેશ્વરા—સુન્દર૦

મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુન્દરા,
કૌમુદી મુદપ્રદા, ઉષા મનોહરા,
મૃદુલકંઠકોકિલરવ શ્રવણસુખકરા;—
સહુમાં વસતી હસતી પ્રતિફલિતા–શી લલિતા–સુન્દરતા—
તુજ જગદ્ધરા...સુન્દર૦

વિપ્રલંભી વિષયમોહની મધુસ્વરા,
દિવ્યધામપંથ જતાં આવી વિષધરા,
વિપથ દોરવા મથે, અહો દયાકરા !
ક્ષણ તે, હૃદયે, બળ દે, કર ધરી આ–પરિહરવા–મધુરરવા—
મોહનીસુરા...સુન્દર૦

વિમલ સાધુ હૃદય વિશે વિપદજલધરા,
વ્યાપી દમે સત્ય દૃષ્ટિ ઘનતિમિરકરા,
તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જ્ઞાનરવિકરા,
કરુણા ધરીને, ફરીને, હરી તમને, સદય મને, મનગગને,
શાંતિ દે સ્થિરા...સુન્દર૦

નરસિંહરાવ–હૃદયવીણા

૨

અવતરણ

રમતાં ભમતાં કદી. દિવ્ય વને, ફુલડાં જડિયાં રૂડલાં મુજને,
બહુ વેળ રહ્યાં પડી મુજ કને, ગુંથી આજ દઉં રસિકો ! તમને.

*   *   *   *

મૃદુ ગંધ મનોહર કોઈ વિશે, વળી ઉત્કટ ગંધ બીજે વિલસે;
વળી કો મહિં ગંધ ગભીર સુવે, ગણિયા નહિ જાય અહિં સહુએ.
વળ્ રંગ અનેક, ઝીણા, કુમળા, વળી દીપ્ત, ગભીર અને વિમળા,
રમતા વિવિધે ફુલડે સઘળા, મળી નેન દિયે સુખ તે રસિલા.

*   *   *   *

સહુ રંગ ભળે અનુકૂળ રીતે, વળી ગન્ધાવરોધ કહિં ન પીડે,
ત્યમ એ કુસુમોતણી આજ દિને, ગુંથી માળ દઉં રસિકો! તમને.

નરસિંહરાવ—કુસુમમાળા

૩

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો! ગાયકગણો!

(હરિગીત)

ઓ હૃદયરવ રેલાવનારા કવિવરો! ગાયકગણો!
સુર જીવનમાં ઊતારજો તમ વેણુ ને વીણાતણો;
'કુદરત—કલા' પ્રિય કોકિલા તમ આત્મમન્દિર પાળજો.
દ્રવી દિવ્ય કૂજન, અમીરસે અમ અંતરો અજવાળજો. ૧

મનુજન્તુડાં બંદી પડ્યાં, અંધાર—કારાગાર આ,
સંસારપંક અપાર, કેવલ ક્લેશવિષયાગારમાં;
પ્રકટો હૃદયરશ્મિ તમે, વિકસો વિમલ ઉદ્યોત ત્યાં,
હણી બેડી બન્ધનતણી, જીવન વિલસાવજો આનંદમાં. ૨

ઓ મર્ત્યભૂમિના ફિરસ્તા! દુઃખદાવાનળ બધે,
દુનિયાં મહિં ચોતરફથી ભડભડ દહન્ત દીસે, અરે!
વિષવહ્નિ બાળે, ઉડ્ડયન અમ વ્યોમ ખાળે, ઉદ્ધરો,
અમ જીવિત; વાંસલડી વિરલ તમ વાદ્ય વિશ્વ સુધા ભરો. ૩

'હિરવાંસળીના સુર ઊંડા સૃષ્ટિસિન્ધુ ઉલ્લંઘતા,
અવકાશ–અવનિ અમલ મંજુલતાભર્યા કરી મ્હાલતા,
રવિકિરણતન્તુના ગુંથી તંબૂર ગંભીર ગાજતા,
અથવા વહન્તા ઇન્દુમંદિર મન્દ સુન્દરતા ભર્યા. ૪

આકાશની રૂપેરી આન્તર કુંજકુંજે કૂજતા,
કંઇ દેતદૂતો–ધૂમકેતુ જ્યોતિ ઝળઝળ ઝૂઝતા;
પુરી માર્ગ મણિમય મોતીડાંથી દૂર દ્યુતિ વિસ્તારતા,
તે સહ સુનન્દન મન તરંગ સરન્ત રસપૂરે ભર્યા: ૫

સજી રંગબેરંગી વસન આહ્‌લાદ–મદભર માનિની,
આલાપ અદ્‌ભુત ઝમતી સુખકર વાદળી ગજગામિની;
ક્ષણ, તિમિરપટ નભ ઇન્દિરા સંકેલી સ્મિતમય સુંદરા,
ઘન ગગન ગર્જનમાં ઝણુકતી ભવ્ય ગાન પ્રભાભર્યા: ૬

ગ્રહ–તારલા કંઈ ગીત મીઠલડાં સુરસ મ્હસ રેલતા,
નભગંગ ઉજ્જ્વલ રંગ, સંગીત નન્દ ધ્વનિ જ્યાં ખેલતા;
ગિરિ, સર, સરિતા, નિર્ઝરો, સ્વર અવનવીન ઝંકારતા,
વનવલ્લરી તરુપલ્લવો, રવ સિંચતાં પ્રીતિભર્યા: ૭

કુસુમગન્ધ અમન્દ મંજુલ કુંજકંદર ખોળતા
અનુપમ વિહંગમ હૃદય–'સારીગમ' રસે જગ રોળતા:
સૌરભવિલીન અનિલ નીલ સમુદ્રઊર્મિ સ્ફુરાવતા,
સજી લલિત, મધુરી શીત લહરી શાન્ત સુખસારે ભર્યા: ૮

નટવ્યોમ, ઇન્દ્રધનુ સુરમ્ય રચન્ત, સૂર મધુઝરા;
કુદરતતણા તે શું ઝીણા ભરી, મદમાણા કર લે વીણા;
નાચંતી પૃથ્વી નાયિકા, રજની પુરન્તી તાલ ને
સન્ધ્યા–ઉષા મળી, વિશ્વમંડળ વાદ્યરવ રેલી રહે: ૯

કોકિલસુકૂજનની સુરા, બુલ્બુલની વાણીતણી સુધા,
સારંગી તંબુર ને મૃદંગી અંગ સંગીતનાં બધાં;
દિવ્યાંગનાના કંઠ કોમળ, નિર્મળાં ગાયન કવે,
એ નિત પ્રણયમય તવ જીવનમાં કાવ્યરસગીતા દ્રવે. ૧૦

થતી મધુર કવિવર મયુર ! ગાયક ચાતકો ! રસવૃષ્ટિ એ,
તમકાજ માત્ર ! પિપાસિતા તમ સાથ આખી સૃષ્ટિ છે;
ખુલ્લાં મૂકી દો મન સદન છો સતત અતિ ઝરણાં ઝરે,
અમ તૃષાપીડયાં હૃદયહરણાં સ્નાનપાન ત્યહાં કરે. ૧૧

ઉછળન્ત ઉંચા તાર ચિત્તસતારમાં ઊંડા શમે;
ચિન્તા અનન્ત, તિમિર, નિરંતર શોક જે અંતર દમે;
પળવાર તમ સ્વરલીન, હૃદતલ્લીન તમમય થઈ અમે,
આશા નિરાશા, દુઃખ સુખ, વિજય પરાજય ભૂલિયે. ૧૨

મંજુલ ઝીલન્તી મંજીરા પ્રીતિ ભક્તિપદતાનો મીઠાં,
ત્યાં મૂર્તિમય મનુહૃદય મોહિની તમથી સર્વ થતાં દીઠાં,
વંજુલ વહન્તી વેણું, મોરલી રવ લવન્તી નવનવાં,
કહો ક્યાંથી, પશુ-ખગ-પ્રાણી ત્હેમાં વશ કરન્ત સુરો પૂર્યાં ? ૧૩

વીણા વિધુરી, પ્રણયપુરી, રસભરી વાગંત જ્યાં,
તમ હૃદય કેરી, કંઇ અનેરી લહરીઓ જાગંત જ્યાં.
રસબસ થયેલી સુરવ-હેલીમાં જગત તરતું રહે,
લીલી જીવનવેલી, જગપિતાતરુને વીંટેલી ઊંચે ચ્હડે. ૧૪

ગતિમાન ગાનવિમાન તમ ઊંચાં ઊડે ગગનાંગણે,
કવિતાની કમનીય, કનકમય પ્રભ પાંખપર પ્રભુબારણે;
રસ પ્રેમ-કોકિલ બુલ્બુલો સ્વર્ગીય સંગીત જ્યાં ભણે,
અમ આત્મપંખી ત્યાં વહાવો, પથ ચ્હડાવો તમતણે. ૧૫

૪

સ્વર્ગીય ગાન

(હરિગીત)

હે પુત્રી કુદરતની ! ભલી માતા અહો આનંદની !
હે દિવ્ય નારી દોરનારી સકળ સૃષ્ટિવૃંદની !
હે વિમળ મધુરા પ્રેમકેરી હેમ સંયોગીકડી !
હે ગાન ! ત્હારી સાનની રે કોણને ખુટ્ટી જડી ? ૧

પ્રભુતા ખરી તું ઈશની ! ત્હારૂં રહસ્ય અગમ્ય છે !
તુજ ભવ્યતા બ્રહ્માંડમાં પૂરી પ્રતાપી રમ્ય છે !
આજ્ઞા ન કોઇ તુજ ઉથાપે, તેજ એવું દૃષ્ટિમાં;
તુજ આંગળી પર નાચતું રમતું દિસે સૌ સૃષ્ટિમાં ! ૨

આ ઉભય રવિ ને ચંદ્ર તો થઈ લીન ત્હારી લેહમાં !
આકાશમાં ઘુમતા ફરે છે નિત્ય નિર્મળ નેહમાં !
તુજ મોહદંડ અદૃશ્ય રહી તેં મારિયો એવો અરે,
અગણિત વર્ષ થયાં હજી ફરતા નહિ અટકે ખરે ! ૩

વળી આ અસંખ્ય જ તારલા ને ગ્રહ દીપે નભમાં ફરી,
તે એકતાન બની રમે તુજ ધ્વનિ વિશે લગની ધરી !
નહિ કો ચળે તુજથી, સુણે રજની બધી સૌ ચકચકી,
ને તુજ હાલરડાં થકી દિવસે રીઝી સૂએ નકી ! ૪

રજની વિશે સૌ તારલા એ દેખતાં એકાંતમાં,
તુજ શકિત કળવા ઉસ્તરંગો જાય છે નભ પ્રાંતમાં !–
તુજ કાવ્યપોથીનું હશે શું પાન આ ઉઘાડિયું,
જેમાં પવિત્ર જ ઝલકતું ધ્વનિ ચિત્ર આ તુજ પાડિયું ? ૫

કે તુજ મુખેથી કે મધુર ધ્વનિ–બુંદ ઝરતાં ઝડપીને,
તેજસ્વી આ નભમાં જડયાં શું કામદેવે તલપીને ?–

એવા તરંગો આવી આ મુજ હૃદયને ઉછળાવતા,
હે ગાન ! તોપણ મર્મ તુજ ઉકેલવા નહિ ફાવતા ! ૬

તેં કૈંક કવિવર જગતમાં ઉપજાવી ઉછેર્યા અરે,
ને તેમના ઉરસ્વર્ગમાં સ્વરધાર તુજ રેડી ખરે;
એ ધારના ઉભરા થકી ઉદ્ગાર ફૂટી નીકળ્યા,
જે જગતને તુજ મોહમાં ઘસડી પૂઠે પંથે પળ્યા: ૭

એ સર્વ કવિ, રવિને લજાવે નવલ દિન રચી એહવા,
હે ગાન ! ઘસડાઈ ગયા તુજ તાણમાં ભવના ભવો !
નહિ પાર પામ્યા કોઈ તુજ, કે પામશે નહિ કો કદી !
બલિહારી ત્હારી એવી ભારી, શું શકે જગ સૌ વદી ! ૮

આ જગતમાં દુઃખશોકની નદીઓ ભરાઈ ઉભાય છે,
તેના તરંગો આવી આ મુજ હૃદયતટ અથડાય છે;
તે વેળ તો હે ગાન ! તુજ ઊંડા ધ્વનિ મુજ કાનમાં,
ઉતરી ઉઠાવી તરંગ એ, ઉર રીઝવે તુજ તાનમાં ! ૯

છે તુજ અલૌકિક શકિત એવી ઠામઠામે વ્યાપતી !
તુજ સ્મરણવિદ્યુત્ માત્ર જનદુ:ખતિમિર તોડે કાપતી !
જન આત્મપર તુજ શીતળ છાયા છે સદા પથરાયલી,
તો દેહબંધ રહી શકે આ આત્મ તુજ આશે ભલી ! ૧૦

રે પારણામાં ઝૂલતું બાળ ન જગને જાણતું
હસવું ગુલાબી હોઠ પર દીસે અકારણ આણતું;
તે આત્મ તેનો મધુર ત્હારા સ્વર સુણીને રીઝતો,
કૈં આશા મધુરી ભાવિકેરી તુજ કૃપાથી સિંચતો ! ૧૧

હે ગાન ! તુજ ઝીણા સ્વરો જે આજ નહિ સુણિયે અમે,
તે કોઇ વધુ દીપતા દિને સુણીશું વધુ રસથી શમે;
તુજ ધ્વનિ જ અહિંથી માર્ગ અમને સ્વર્ગનો દેખાડશે,
ને ત્યાં સદાય અનંત નિજ રસરેલમાંહિ રમાડશે ! ૧૨

૭

આ સિન્ધુના ઘોંઘાટમાં કે પવનની મૃદુ ચાલમાં,
ઊંડા અનંતાકાશમાં કે પૃથ્વીમાં, પાતાળમાં—
જ્યાં જોઉં ત્યાં હે ગાન ! તુજ અસ્તિત્વ તો મુજને મળે,
સૌ જગત્‌ને તું રીઝવે તુજ સર્વવ્યાપકતા-બળે ! ૧૩

હે ગાન ! હું આ જગતમાં ભૂખ્યો છું તુજ આશિષનો,
તું તો અરે છે સત્ય શ્વાસ જ સર્વવ્યાપક ઈશનો !
તો તુજ વિના સૃષ્ટિકેરી કાય કેમ નીભી ’શકે !
નિશદિન મને તું કરે ઝુલતો દિવ્ય ત્હારે હીંચકે ! ૧૪

રે તારલા તુજ ધ્વનિ વિશે આ ધ્યાન નિજ પ્રોઈ રહ્યા,
ને એકતાન બની સહુ જ્યમ લીન આ તુજમાં થયા;
હા, ત્યમ નિમગ્ન રહી જ, હે સ્વર્ગીય ગાન ! તણાઉં હું,
તુજ મધુર ધ્વનિના સ્વપ્નમાં જગતથી સરી જાઉં હું ! ૧૫

આરે તું ગા ફરીથી એક જ વાર રૂડું, કેવી પ્રસન્ન ! તુજમાં રતિરૂપ ઊંડું;
આપી શતાંશ તુજ પ્રેમતણો પ્રભાવે, ગા તું ફરી, રહી જ ભક્તિ તુંમાં સ્વભાવે. ૫

ભીમરાવ

૬

વિનશ્વરગાન

(જય જય ગરવી ગુજરાત : એ લય)

બન્ધુ હો ! ગાન સુણી તે સાંઝ, હૃદય મુજ દીન બન્યું સહસા જ;
મધુરતા-ઉદરે જનમ્યાં બાળ,—હર્ષ ને શોક, ઉભય—તે કાળ;
અને મુજ હૃદય કરી રણભૂમિ, બાળ એ સબળ રહ્યાં તહીં ધૂમી.—
"મૌન સનાતનમાં મધુર આ રવ થશે વિલીન !
ને શું ફરી નવ મ્હેં સુણવો ?" એમ વિચારે દીન.
બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર, ગાન સુણ્યું ઊંડું અવર તે ઠાર.. બન્ધુ હો !
વિરમતાં ગાન વિરમા સહુ જાય, મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર, વિનશ્વર કેમ કર્યો ? કરતાર !
કવિતપદ મુજ ટકશે કંઇ કાળ, ગાન તુજ શમશે શમતાં વારઃ
વિનશ્વર આત્મા, સ્થાયિ શરીરઃ—જોઈ અન્યાય થયો હું અધીર.
તરંગ એવા મન વિશે ઉછળી ઊપની આશ,—
ગાન મધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદી વિનાશ,
વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર કવિત, સંગીત વસો ચિરકાળ...બન્ધુ હો !

નરસિંહરાવ–હૃદયવીણા

૭

એક ચિત્ર

(લાવણી)

મધુર કંઇ મંદ મંદ રવ વાય, વીણા ઉર અંગુલિ નાચતી જાય;
નણી રસપૂર્ણ સુકોમલ ગાય, વિમલ પરિમલમય કુંજની છાંય : ૧

જીવનવન કલકોકિલ મલકાય, મૃદુલ અનુપમ 'સરિગમ' છલકાય;
સુખદ સુરગન્ધ સુગન્ધ સુહાય, ઉછળી લળી ઊર્મિ લલિત લહકાય: ૨
હૃદયમાં પ્રણયરવો રેલાય, મિઠલડાં સ્મરણઝરણ શું ન્હાય;
અનિલ અહિં ગાનવિલીન, ચન્દા ય, અમીદ્રવ; આત્મ સુરસભર છાય: ૩

સુમન્ત–તરંગાવલિ

૮

સહસ્ત્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ

(રોળાવૃત્ત)

અહિંયાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ વિશાળું હતું
અહિંયાં પાટણ જુનું અહિં આ લાંબું સૂતું.
અહિંયાં રાણીવાવતણાં આ હાડ પડેલાં,
મ્હોટા આ અહીં બુરજ મળ્યા માટીના ભેળા.

એમ દઈ દઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
પાટણપુરી પુરાણ ! હાલ તુજ હાલ જ આવા !
ગુજરાતનો પૂત રહી ઊભો આ સ્થળમાં,
કોણ એહવો જેહ નયન ભીંજ્યાં નહિ જળમાં ?

જળ નિર્મળ લઈ વહે કુમારી સરિતા પેલી,
ન્હાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેલી.
ઈશ્વર કરુણા ખરે, વહી આ નદીસ્વરૂપે,
સ્મિત કરી પ્રીતિભરે ભરે આલિંગન તુંપે.

તુંપે પાટણ ! દયા ધરંતી એ સૂચવતી,
ભલે કાળની ગતિ મનુજ કૃતિને ખૂઝવતી.
મુજ પ્રેમસરિતપૂર વહ્યું જાણે અણખૂટ્યું,
છો ધન વિભવ લૂંટાય, ઝરણ મુજ જાય ન લૂંટ્યું.

તોડી પર્વતશૃંગ મનુજ મદભરિયો મ્હાલે,
જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળ જ તે કાલે;

જ્યાં સિંધુ ઓઘ અટકી અટકી પવિત્ર સ્નાને કરે પુનિત ગાઈ મહા ચરિત્ર,
જ્યાં શત્રુનાં દળ પડ્યાં રગડાઇ રોષે, ને રોઇ મૈથિલસુતા પતિના વિયોગે. ૨૨
જ્યાં આર્ષછંદ કરી ઉન્નત આ પ્રજાને, ભારે વિકાર શમવે દઈ શુદ્ધિ પ્રાણે;
અત્યંત દુશ્ચર તપી તપ જ્યાં તપસ્વી, ટાળ્યું તમિસ્ત્ર, બહુ વીર થયા યશસ્વી. ૨૩
જ્યાંહાં મહામુનિ ધરી દૃઢ વૃત્તિ ધીરે, સત્વે કરી શમદમે થઈ સર્વ શિરે;
ધારી સમાધિ ચિત્તમાં નિજરૂપ સ્થાપી, વેદાન્તજ્ઞાન શિખવી દૃઢ ભક્તિ આપી. ૨૪
સંધાનનો સુકર, તીવ્ર પરાક્રમોથી, સંહારનાર સહુ દુર્ગુણનો જ તેથી;
પ્રેમાવતાર થઇ બંધુવિરોધ છાયો, જ્યાં વિષ્ણુરૂપ કહી કૃષ્ણ પુરાણ ગાયો. ૨૫
પિતૃવ્યઘાતભય ધારી અડી ઊભેલો, આણી વિરાગ, સહસા યુદ્ધમાં પડેલો,
સદ્ધર્મતત્ત્વ ખરૂં અર્જુનને જણાવી, ગાણ્ડીવઘોષકૃતિ કારમી જ્યાં કરાવી. ૨૬
જ્યાં પ્રેમનાં ભરતતાત શકુંતલાનાં, સૌભાગ્ય ખોઇ તપતી જનકાત્મજાનાં;
ગાઈ ઉદાર ચરિતો, પદ શારદાનાં, પૂજી થયા અમર બે કવિ મુખ્ય માન્યા. ૨૭
જ્યાં બિંદુમાં ગ્રહ ગણી રવિ નામ ધારી, કીધો સ્વકાયવશ સર્વ ખગોળ ભારી;
વિસ્તારિ તે ગણિતની સહુ દેશ લીલા, લીલાવતી વિરચિ સત્કૃતિમાં રસીલા. ૨૮
આકાશથી ઉતરી ગહ્વર ગુહ્ય ભેદી, ગાઢાં શિલા તરુયુથો બળમાંહી છેદી;
જેને તટે મુનિવરે ધર્યું ધ્યાન લોભે, ભાગીરથીસમ સરિત નહીં કોઈ શોભે. ૨૯
ને ક્યાં હિમાલય સમો પણ અદ્રિ એવો, ઊંચો શિલા હિમતણી ધરિ કોટ જેવો,
જેણે ઉતારી દળ દાનવ દીન કીધાં, આ દિવ્ય ભૂમિ ઉદરે જ શમાવી દીધાં. ૩૦

ભીમરાવ–પૃથુરાજ રાસા

૧૦

ત્રિખંડ ત્રિવેણી

(લાવણી)

અહા ! શા પડ્યા હતા અમ તુતક–મસ્તકે સ્વસ્થ !
મધુર રજની–અંકમાં, શયનમાં, અર્ધ સ્વપ્ન નિદ્રસ્થ !

તે વેળા અમ નીચે સુતું શું સમુદ્રજળ પણ ઉજ્જવલ,
રસિલું કટિ અંબર પરિધાન,
તારલે રૂડલે શોભાવાન્ !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
એ ત્રિવેણી અમ નયન ખિલવશે, અવયવ સઘળે
અમારે, સરિતા આનંદની શી રે'શે વહી !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૨

ચંદા શી નભમાં હસી રહી !
વાદળી પટ નિપટ શું રસી રહી !
ખસતું વસન કિરણે કિરણે કસી રહી !
એ પણ હોડકું, કળા કળાયે, રસીલું, છબીલું લેઈ તરતું,
કાંઈ દૃષ્ટિથી ડુબતું,
કાળ સરિતામાં , ખેલે સહી !
કંઇ થાકે ! શી રસની હેલી વહી !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !
એ ત્રિવેણી અમ હૃદય રીઝવશે, અવયવ સઘળે
અમારે સરિતા આનંદની શી રેશે વહી !
છે ત્રિવેણી શી આ મળી રહી !

૩

હતી એક કાળ ચંદા ! શું નહિ
જનમેદિની ?—તારાગણે કંઇ !
રોમક ગ્રીક યવનો હવણે કહીં ?
મિસર ધુસર રગદોળ્યું કાળ તેં ! એશુદ્ધ યહૂદો !
નહિ ગ્રીસ ઇટલી કરમાઇ કળી.
એશિયાઇ વાડી વિલાસ ગઈ !

વધ, વાદળી ! તું ઊડતી નભમાં, સુસમીર વિમાન વિષે હસતી,
નભ ઘુમટમાં લહેરે લસતી; બહુ મોહ ધરૂં તુજ સૌરભમાં. ૩

*　　*　　*　　*

વધતી વધતી બહુ રંગ નવા કસબી તુજ અંગ વિષે ભર તું:
ખીલતું તુજ ઉર વધે સરતું રવિની પ્રીતનું કંઈ અંશી થવા! ૪

*　　*　　*　　*

વધ વાદળી ! તું તહીં જ્યાર જશે, રવિ ત્યાર તને ગણીને તનની,
અતિ તેજમયી દિવ્ય કંચનની શુભ માળ જ તુજ શિરે ગુંથશે? ૫
અથવા તુજ સુંદર અંચળને કસબી મુકશે કંઇ કોર નવી;
કરશે કદી અર્પણ તાત રવિ મણિમાણિક્યનો શુભ હાર તને! ૬
તવ હું તુજ એ સહું સુંદરતા કલપી બહુ મોદ ધરૂં મનમાં;
તુજ રંગ બધા મુજ આ તનમાં પ્રસરી કંઈ નૃત્ય નવું કરતાં. ૭

*　　*　　*　　*

મધુરાં કંઈ સ્વપ્ન વિષે પડી હું નભમાં તુજને તરતી નિરખું;
તુજને પૂછતો સુણતો હરખું, પણ જાગી ભૂલું સહુ તે ઘડી હું. ૮

તદપિ રવિ પૂર્વગૃહે નીકળી ઉંચકે મુજ દૃષ્ટિ ઊંચે ગગને,
તવ હે પ્રિય વાદળી ! જોઉં મને બમણા હરખે સ્મરી વાત વળી ! ૯

તુજ સાથ મને લઈ ત્યાર હવાં વધ આગળ તું ઝટ પૂર્વ ભણી;
તુજ તંબુ કરી શુભ ત્યાં, રમણી, મુજને ઘડી એક જ દે ઠરાવા ! ૧૦

રવિ ત્યાં મુજને બહુ પ્રીતથકી, તુજ અંતર સર્વ બતાવી જશે;
તુજ ને રવિના કંઈ રંગ હશે; વધુ જે, સહુ તે સમજીશ નકી—૧૧

વધ, કોમળ વાદળી ! જા ઝટ તું ! રવિ પાસ અરે અહીં આવી રહ્યાં !
અહિ શાં ઝરણાં દિવ્ય જાય વહ્યાં ! અહહા ! અહીં હર્ષ ભરે લટ શું ૧૨

ખબરદાર—વિલાસિકા

૧૩
ગોપિકા
(વસંતતિલકા)

દોહી રૂપાળી મધુરી મુજ ગાવડીયું, ને દુધડાં મિઠલડાં ભરી તામડીયું:
ચારો નીરી, ધણ મહિં મુકી ધેન ચાલી જાશું રૂડાં જળ હવે જમનાજી આલી ! ૧
સાહેલી સાથ સરખો, ઠીક જોડ જામી, આનંદ ગોઠડી મિઠી પનઘાટ પામી;
માંજ્યાં. સુનેરી દીપતાં, શિર બેડલાં આ, ને પાણીડાં ભરી વળ્યાં ઘર સર્વ જાવા. ૨
રાંધ્યું ઉન્હું ઉન્હું થયું પકવાન્ન ભાણે, ઠાકોરથાળ પીરશી; મન મોજ માણે,
ખાધાં પીધાં, શયન શેજ લીધા; થઈ ત્યાં જાવાની વેળ લઈ ગોરસ વેચવાનાં. ૩
ઝુલે ખીલી નવલી સુન્દર મંજરીયું, ડોલે પરાગ ઝરતી ફુલપાંદડીયું;
વૃંદાવને ઝઝુમતી નદીતીર કુંજો.—ક્યાંથી મધુર સૂર ?—શો વનભેદી ગુંજ્યો ! ૪
કોયેલ ગીતડું શમ્યું, મનવેગ કંપ્યા, ગાયો અને હરણિયાં ભર લ્હેર થંભ્યાં;
વાગે રસીલી અમી રેલતી વાંસળી જ્યાં, ગોપાલબાલ, ઉર આ સરી જાતું ત્યાં ત્યાં. ૫
(સંસાર–ઉપવનમાં ગૃહકુંજ શોભે. કર્તવ્યધેનુ પય અમૃતશું મધુ દે;
પ્રીતિપનોતું શુભ સ્નેહી કુટુંમ્બ રાજે:—ત્યાં યે સદા સતીહૃદે પતિવેણુ ગાજે.) ૬
ખેલ્યાં બધાં વિવિધ રાસલીલા અનેરી ચન્દા ઢળી, સખીરી ! વેળ વીતી ઘણેરી;
હૈડું ન હોય બનતું થિર, સૂર પેલો, ઘુમ્યા કરે જીવન ડોલતી વાંસળીનો ! ૭

સુમન્ત–તરંગાવલિ

૧૪
ધણ
(ઓધવજીના સંદેશાના ગીતનો ઢાળ)

ઊગ્યો સૂરજ જો લીલુડા વનમાં રે, ઊગ્યો ઊગ્યો સરવર–ગિરિવરને તટે;
જાગ્યાં ઘોર ઘટામાંનાં પંખેરૂ રે, જાગ્યાં જાગ્યાં મેનાં પોપટ, મોરલા.
ધણ લઇને ચાલ્યા વનબાળ ગોવાળો રે, ગાયો લઇ જાશે રે આઘી સીમમાં
ફરતો ફાલ્યો આંબલિયાનો ફાલ રે, શીળો રે સરવરિયા પરનો વાયરો.

ધણ ચરશે લીલમડું ઘાસ લવિંગ રે, સરવરનીર પીશે ને તેમાં ઝૂમશે.
ધાડાં જામ્યાં જાંબુડીનાં ઝાડો રે, તેને શીરે ધણ વેરાતું ઢળી જશે.
દૂરનાં સરવર ભરતાં ઝરણાં જોવો રે, ગીતડાં ગાતાં નાદ રાયકો રેલશે.
આંબાની મંજરીઓ ખાતી કોયલ રે, વસન્તની વાંસલડી સરિખી બોલશે.

—માં છેડીશ તું આજે ત્હારી વેણુ રે, પ્રભુનાં ગીત વનવનથી વહી તને વધાવશે.

ચીલામાં ચળકન્તા મરવા વીણી રે, છાંયે બેઠા રાયકો ભાત આરોગશે.
વૈશાખે વંટોળ ઉન્હાધખ વાશે રે, ધુળનાં વાદળ રચશે વનના વાયરા.
બળતાં કિરણોના વરસાદ વરસશે રે, બળશે ધરતી, બળશે પ્રાણી, પાંદડાં.
વિયોગ શો કંઇ ધોમ ધખે આકાશ રે, સૂકાશે સૃષ્ટિ, રસ આંખે સીંચશે.
ચરતાં પંખી ડાળે ભેળાં થાશે રે, વિસામે વિરમશે જગતના પન્થીઓ
કડવા લીમડીઓની મીઠી છાંયે રે, રૂમાલના ઓશીકે રાયકો પોઢશે.

કિલકિલ કરતાં વ્હાલપડાં પખેરૂં રે, વ્હાલા ગોવાળ હાલરડે ઉંઘાડશે.
લળી લળી નમતી ફુલવતી નીચી ડાળ્યો રે. પોઢ્યા ગોવાળ ઉપરથી માંખ ઉડાડશે.
લીલગાછમ પલ્લવમાં હરતો વાયુ રે. થાકેલા ગોવાળનો થાક ઉતારશે.
—સંકેલી લે પાલવ ત્હારો ઉડતો રે, વસન્તના પાલવની લીજ્જત જો! ઘડી.

નમતો પ્હોર થશે ને સૂરજ નમશે રે, વાદળિયા સરવરમાં લ્હેરો આવશે.
તટના ઘાસ વિશે મધમાંખ્ય ગગણશે રે, પાળોને શણગારશે બગની વેલડી.
તરૂવર કરતાં વાધી તેમની છાયા રે, પશુપંખી પણ લાગ્યાં મદભર ડોલવા.
પોઢયા રાયકા આળસ મરડી ઉઠયા રે, ઉઠીને વગાડી ચતુરંગ વાંસળી.
આઘી આઘી ખોમાં વળતી ગાયો રે, વાંસલડી 'સાંભળશે, ટપ ત્યાં ઉભશે.
જળજળ નિર્મળ કમળો છુંદતી ભેંશો રે, વાંસલડી સુણશે ને જલને ત્યાગશે.

—જોજો! ઘેરા ભવયમુનાતટ રમતા રે, અનહદ રે વગાડે ગોવિન્દ વાંસળી.
સુણ, સમજ, આચર એ ગીતના ભેદો રે, પશુથી એ પામર શું આપણ માનવી ?—

સાંઝ પડી, આ તડકા કુમળા થાય રે, સૂરજ પણ ધરતીના ઉરમાં ઢળી પડયો.
કયાં છે ધણ! એ કયાં છે બાલ ગોવાળ રે? કયાં છે વાંસલડી એ વનવન વીંધતી ?
માત્ર સરોવર જલમાં રમતાં ભાળું રે, દોડતી વાદળીઓનાં ભૂખરાં લ્હેરિયાં.

—આછા ઘુંઘટ ઉંધાડ, વદન વિકસાવરે વાદળિયોને વેર, પ્રગટ મુખચાંદની.
પ્રિયતમપ્રિય જોઇ લોકડિયાં લજાશે રે, વસન્ત તો પાંખડિયે પ્રેમ વધાવશે.
ધન્ય નયન ! શું હાસ્ય સરલ ! હું પામ્યોરે, આશીર્વાદ હૃદયમાં ઉભરાતા ઝીલ્યા.
બાલકમળ સૌભાગ્યસુધા મ્હેં પીધીરે, ઘણસાં નવ એ દુધડિયાં લાધ્યાં મ્હને.

ન્હાનાલાલ–કેટલાંક કાવ્યો ૧

૧૫

સાગર અને શશી

આજ, મહારાજ ! જલ પર ઉદય જોઇને
ચન્દ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે,
સ્નેહધન, કુસુમવન, વિમલ, પરિમલ ગહન,
નિજ ગગને માંહિં ઉત્કર્ષ પામે.
પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે.
નવલરસધવલ તવ નેત્ર સામે !

પિતા ! કાલના સર્વ સન્તાપ શામે !
જલધિજલદલ ઉપર દામિની દમકતી !
યામિની વ્યોમસર માંહિં સરતી;
કામિની કોકિલા કેલિકૂજન કરે,

સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી;
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી ?
તરલ તરણી સમી સરલ તરતી ,
પિતા ! સૃષ્ટિ સારી સમુલ્લાસ ધરતી !

મણિશંકર

૧૬

સરોવર

૧

નરી સરલતા કોણ પૂજશે !
નથી તેજ, નથી તરંગ :
તુજ મુખ શું ભર્યું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લઈને
પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સૂતું
તુજ નયન સમા જલહૃદયે, મુજ લાડિલી !

૩

એ સુન્દરતા કોણ નિરખશે ?
કોણ સમઝશે ? કોણ સુહવશે !
કોણ નીર ચંચુ ત્યાં ભરશે ?
—અનિમિષ, અકલ ગહન સૌન્દર્ય:
તુજ નયનમાં ઉંડું શોભતા આત્મન્ સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નભ વીંધતા ગરૂડ ઉડશે,
પ્રભા વીણન્તા દિગન્ત ઘન ઘૂમશે;
સઉ શ્રમશે, સઉ શમશે, ઉતરશે,
તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

૫

મુજ કુંજ પેલી જો ! ઝુલે,
પ્રભુનાં દીધાં કંઈ સુખ ફુલે,
મ્હારાં—ત્હારાં કંઇ કંઇ કુસુમ મધુરાં ખીલે;
સખિ ! તુજ હૃદયજલ ત્યાં અમલ સાચી શોભજે,
મુજ લાડિલી !

ન્હાનાલાલ

૧૭

વનવર્ણન

(હરિગીત)

અંદમંદ સમીર વ્હે તરુકુંજમાં બહુ મ્હાલતો,
ગિરિગહ્વરે અથડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો;
લ્હેર જેલમાં ચાલતી વાંકીચુંકી લચકાઇને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે.
તાલ દે તે ગાનને તરુવર ઝુકે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભ ગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતાં;
વ્યોમ તરુ તટ વિશ્વ, સઘળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
ઊંચા સુણે ગિરિવર રહી બધું ગાન ગંભીરતાઇમાં.

મણિલાલ

૧૮

આરોહણ

(પૃથ્વી છંદ)

અખે, હૃદયા ક્યાં હશો? પથ કયો ચડો આ સમે?
ચડે અવર કોઇ સંગ, થઈ કે રહ્યા એકલા?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
લસે અસલ રૂપ, કે કંઇ શું થાક ઝાંખાં થયાં?
જરા વિષમ આ ચડાવ, સઉ સાથી હારી ગયા,
વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી તળે.
બપોર સહુ ગાળશો સ્ફટિક કો ગુહાકુંડને,
લટી હિમશિલા તટે, નિરખતા નીચે દૂરનાં
વિસર્પિ સરિતાકુલો, ઉટજકુંજ ગામો છુટાં,
અને વનવિંટેલ ખેતર સમૃદ્ધિવાળી ખિણો.

૧૬

સરોવર

૧

નરી સરલતા કોણ પૂજશે !
નથી તેજ, નથી તરંગ :
તુજ મુખ શું ભર્યું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લઈને
પ્રશાન્ત નિદ્રિત બાલ પ્રભાત
અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સજ્યું
તુજ નયન સમા જલહૃદયે, મુજ લાડલી !

૩

એ સુન્દરતા કોણ નિરખશે ?
કોણ સમઝશે ? કોણ સુહવશે !
કોણ નીર ચંચુ ત્યાં ભરશે ?
—અનિમિષ, અકલ ગહન સૌન્દર્ય:
તુજ નયનમાં ઉંડું શોભતા આત્મન્ સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાલ નભ વીંધતા ગરૂડ ઉડશે,
પ્રભા વીણન્તા દિગન્ત ઘન ઘૂમશે;
સઉ શમશે, સઉ શમશે, ઉતરશે,
તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

૫

મુજ કુંજ પેલી જો ! ઝુલે,
પ્રભુનાં દીધાં કંઈ સુખ ફુલે,
મ્હારાં—ત્હારાં કંઇ કંઇ કુસુમ મધુરાં ખીલે;
સખિ ! તુજ હૃદયજલ ત્યાં અમલ સાચી શોભજે,
મુજ લાડિલી !

ન્હાનાલાલ

૧૭

વનવર્ણન

(હરિગીત)

અંદમંદ સમીર વ્હે તરુકુંજમાં બહુ મ્હાલતો,
ગિરિગહ્વરે અથડાઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો;
લ્હેર જેલમાં ચાલતી વાંકીચુંકી લચકાઇને,
એકાગ્રતાથી મળી મળી તટપર પડે મીઠે રવે.
તાલ દે તે ગાનને તરુવર ઝુકે બહુ ઝુંડમાં,
દે માન તે શુભ ગાનને વળી ધવલ પુષ્પ વધાવતાં;
વ્યોમ તરુ તટ વિશ્વ, સઘળું નાચતું પ્રતિબિંબમાં,
ઊંચા સુણે ગિરિવર રહી બધું ગાન ગંભીરતાઇમાં.

મણિલાલ

૧૮

આરોહણ

(પૃથ્વી છંદ)

અખે, હૃદયા ક્યાં હશો? પથ કયો ચડો આ સમે?
ચડે અવર કોઇ સંગ, થઈ કે રહ્યા એકલા ?
અને નયન જે સદા મધુર દીપતાં, તે હજી
લસે અસલ રૂપ, કે કંઇ શું થાક ઝાંખાં થયાં ?
જરા વિષમ આ ચડાવ, સઉ સાથી હારી ગયા,
વળ્યા પગથી અન્ય, જે ઉતરતી તળેટી તળે.
બપોર સહુ ગાળશે સ્ફટિક કો ગુહાકુંડને,
સટી હિમશિલા તટે, નિરખતા નીચે દૂરનાં
વિસર્પિં સરિતાકુલો, ઉટજકુંજ ગામો છુટાં,
અને વનવિંટેલ ખેતર સમૃદ્ધિવાળી ખિણો.

મને પણ ઘણું કહ્યું ઉતરવા નિચે સાયમા,
પરંતુ ચડવું હજી ચડવું એજ મ્હારી તૃષા.
ચડું વળિ ઉભો રહું; પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે,
સુદૂરગ બને સુતીક્ષ્ણ અંતર ઉકેલતાં લોચન;
નિહાળું જગચિત્રની પલટતી જ છાયા પ્રભા,
વિવેચું કંઇ જીવતી નિધનવાહિ રેખા કંઈ;
વિલોકું નર, ચીનતો પ્રકૃતિસત્ત્વ નારાયણ,
અને વિધિસમુદ્રમાં નિરખું ભંગ સંકલ્પના.
જલો અવનિનાં સજી અનિલ પાંખ નિર્મલ બની
તરંત ખગમાલ સંગ નભ ઘુમ્મટે ખેલતાં.

સુવે ઢળતિ ઝાડગોળમય નીલ શય્યા વિષે,
રમે ઝુલતિ લગ્નગાંઠ કર સાહિ તરુવેલના;
ભરે કુસુમપ્યાલિએ સ્ફટિક મોતી વેરે દલે
શકુંતકલગી ખચે ચળકબુંદ હીરામય,
વિદગ્ધ તરુ ઢાંકતાં, ક્ષણ કરે કપિ ય શોભતા,
શિલા પણ પરિષ્વજે કઠિનમાં સરી કોમલાં.

વસે અહિં મઠો વિષે 'મુરતિયો' ધરી ખાખ ને,
વિરાગ વદને પરંતુ ઉર તો નર્યાં દુન્યવી,
નિચેથિ ગૃહિયો તણા સતત 'પંચભાગો' વળી
'પ્રસાદ' ચડતા અહીં જઠર એમ ભરતા જ એ;

ચડે ઉપર ભાવિકો, હરખવંત જાત્રાળુઓ
ધરે 'ફુલ ન માત્ર સ્વલ્પ ફુલપાંખડી તે ગ્રહે;
ઘણી ગિરિનિ ઔષધિ વન અનંત ફાલ્યાં ફળ્યાં,
કુઠારી, વળિ કાછિયા, કણબિ, માળી, વૈદ્યો અને
વિવેકહત દર્દિના, અધમ ઊંટવૈદ્યો ય એ,
સમાધિછળ જાણતા, 'મુરકિશકિત' સાધી અમો?

બડાઇ અવરે બકે, કપટ બ્રહ્મચારી, સદા,
અધોગતિ સ્વિકારતા ચશચશી જ ગાંજા ફળી.
સ્મરે કવિ કહ્યું ત્હમે, 'કુદરતે બધું સુંદર,
અને ફક્ત માનવી અધમ'–તે અહીં તો ખરું.

અરે નહિ નહીં, અહિં પણ કદાપિ એકાદ કો
મહો તણી શિલાભૂમિ કઠણ વીંધિ મૂલો ઉંડાં
(તજી પતિત વર્તમાન) પ્રાચીનથી પોષિને,
પુરાણ ઋષિયોગિનો તપ શમે અને જ્ઞાનમાં
સમોવડ બની રહે, હૃદય બુદ્ધિ આત્માતણા
પ્રસારિ વળિ કૌમુદીધવલ પુણ્ય કિરણો સદા
ન હોય જડ કુદરતે ધરિ રહે જ સૌંદર્ય તે.
ચડું ઉપર, હા ! સખે, વિકટ આ ચડાવે ત્હમે
નહી નિકટ; કરં ચહે, તમ ખભો જુની ટેવથી.
નથી પગથિયાં રચ્યાં; પથર ધારવાળા લિસા.

અને અણિંલ કંટકી નિબિડ ઝાડી આ કારમી !
પદેપદ વળું નિચો, ઊઝરડે વિંધાતો વધું,
કયહીં દગ ચડે વળી પદવી વ્યાઘ્ર ચિત્તાતણી.
અહા, ગઇ જ ઝાડિ, ઝળહળત ઊપરે વ્યોમ શું !
—અરે પ્રખર સૂર્ય, સત્યવર વત્સને શો દમે !
દિસે કુદરતે અહીં રચ્યું શિલાતણું આસન,
તપાવ્યું રવિએ; તથાપિ ઘડિ થાક ઊતારું હૂં.
ચડ્યો નિરખું પંથ તે; , જલરસો જ નીચે રહ્યા
જણાય ન જણાય સૃષ્ટિ સુંદર ગુંથેલ રંગેલ એ.
હવાદળ વિશાળ આ ભુખર દીપતૂં, તે મહીં.

સરે રસળતાં જ મીન, ખગવાદળાં એ ડુબ્યાં !
વ્હરે સુઘનશ્યામ છાય નિજ મોહણુખે પુરી

લપેટિ જતનેથિ ખીણ પુસલાવિ હે લોચન !
અહા, સ્વર મિઠો ! ફરી ! નગર આ શું ગંધર્વનું ?
ફરી જ રણકો ! અહો અનિલ, આવ રમ આ દિશે!
પડેલ તજી દીધ આ ઉંચિ ટુંકો વિષે મંદિરો,
રહ્યાં વિવિધ પંથ ને શતક લુપ્તનાં સ્મારક,
ધરે હજી સુકંઠ ઘંટ; અનિલો જ યાત્રી મિષે
વગાડિ રમતાં, દિગન્ત ઘુમતા વહે એ સ્વર,
સુણાવિ અહિં ત્યાં કરે ચકિત લોક વ્હેમી ભલા.
અહા મધુર ઘંટ મંદિર વિષે યદૃચ્છાનિલે
થતા મુખર, શો વિષાદ પ્રકટો ત્હમે આ ઉરે !
રહ્યો શું પૂર્વજ મહાપ્રબલ સત્ત્વ આર્યો તણો
ત્રિકાલજિત ધર્મ, ઘંટ રવ મિષ્ટ આ કેવલ ?
અહો જગતવંદ્ય ધર્મધુતિ સેવતા પૂર્વજો,
ભગીરથ તપોબલે જગરહસ્ય લાધ્યા ત્હમે;
વહે અનિલ ઈશ્વરી નિયમથી, કદાપિ વહે
સ્વરો તમ, ન તે સુણાય પુરતા, ન સમજાય કે;
કદાપિ નજરે ચડે હુબહુ મૂર્તિ તમ ધર્મની,
ન એ નિજ પ્રકાશ, રાખ કજળ્યા જ તણખા સમો
નપુંસક, શકે ફરી પ્રકટ અન્ય આત્મા વિષે,
ગઇ ધણિ પ્રજા, થયા સ્મરણશેષ ધર્મે ઘણા,
રહ્યાં વચન એમનાં—ફક્ત કલ્પનાસૃષ્ટિ એ
પુરાવિદ તણી પુરાણ ઇતિહાસ સાહિત્યની !
સજીવન ઉદાત્ત ના ચરિત એ 'દ સજી' શકે.
જગે ગરવિ આર્યજાતિ બ્રહ્માનિ પુત્રી વડી ?
ત્રયી શમિ જશે શું ક્ષીરપયસાબ્ધિને પયે ?
થશે શું ભારત યુનાનિ હોમરતણાં મહાકાવ્ય શું ?
નહીં શશિકલા ધરી ક્રૂસ શું ધારશે મંદિરો ?
નહીં ક્રૂસ ન શશીધજા કળશ નાપિ ગુંબજ શિખર,

ન મંદિર મસીદ દેવળ, ન ધર્મ નામોનિશાન,
સમાજ પાર્થિવ નર્યો જ અથવા હશે શું ભાવીતણો
બીજે ત્યમ અહીંય આ ભરતમંડલે યે હવે ?
સખે, ઉર તૂટે રુંધાય જિવ કાલઓથારથી
અને મુજ વિષે બળે અચુત આર્યકુલ પિત્રિયો.
પ્રભો, કિરણુ આશનું ! ધરતિ કોરિ દુષ્કાળમાં
ચહે સલિલ જ્યોતિ મેઘ, ઉગરે યથા સંતતી !
ચડું ઉપર, હોંસ ના; ફક્ત પૂર્વ નિશ્ચયવશે
વધે પગ, પડે કઠોર પડધા પદાઘાતના.
અવાજ પણ એ સુવે પલમહીં સુના આ સ્થળે,
મળી કુખિ અશબ્દમાં ગળિ જઈ થતો ના થયો.

વસે શ્વસી લસી રહે સ્વયમભોમ શાંતી અહીં,
ગભીર, તલહીન, ને જગતમેલ આત્મા તણો,
કંઇ જગત પાપડંખ, દુખ સ્થુલ સૌખ્યો તણાં,
ઉતારી ભુલવી દઇ રુઝવિ, અંક પોઢાડિને
કરંત સ્વિય ધામ યોગ્ય ભ્રમભટક ભ્રાંત આત્માશિશુ.
અનંત અવકાશ વ્યાપિ હિતવાંછુ ચેતન ઉર !
અનંત પટકાલના વિતતતંતુ તેજોમય !
અનંત જિવયોનિના સુગુણ કોટિ સંકલ્પના
અનન્ય સમ સૌમ્ય આદિ અવસાન શંકર્ષણુ !

અનંત સુખ જે સ્ફુરે, સ્ફુરણમાંહી જીવી રહે
વિચાર અભિલાષ ગાન રતિ, તેહના ભાસ્કર !
સમર્પિત ઉરે ભજે, સરલ દીન શિશુભાવથી
અનેક યુગ દેશવંદિત મહાનુભાવો ત્હને;
પત મૃત સજીવની દ્યુતિલ વારુણી તાહરી
દગો સકલ દેશકાલ લખરૂપ ઝાંખાં લહે,

રગેરગ વહે ચડે ખલખુમારી શ્રદ્ધાતણી:
જશે કઈ પ્રજા ! પડે કડડ ભોંય શું રાજ્ય કો ?
થશે અમુક ધર્મ સંસ્કૃતિ તણું ગ્રહણ કે કદા ?
ભલે વિવિધ ખેલ કાલ નટરાજ ખેલ્યા કરો,
—વસે તું નિજ રંગમાં સકલ સૂત્ર તુજ હાથમાં ! ૧૨૯

બલવતરાય—(ભણકાર)

૧૯

ગિરનારને ચરણે

(વસંતતિલકા)

ઊગ્યું સવાર સુખરૂપ સખિ ! અમારું : યાત્રા હજો શુભ હવે અમ ઊર્ધ્વગામી !
માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનારશૃંગે, યાત્રાળુને કનકઅંગુલિથી નિમન્ત્રે.
આકાશમાંથી ઉડુમંડલ સંચર્યું'તું. આતિથ્યઅર્ઘ્ય રવિ એક જ અર્પતો'તો :
તે શેષ લેઈ નમણું ઉર નાસતું'તું : લીલાવિમુગ્ધ પડતું ઢળી દેવપાદે.
પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે. જ્યાં તેજનાં ઝરણ કોટિક ફૂટતાં'તાં :
ત્યાં ઉડતા અમિત ભર્ગતણા ફુવારા : આત્મનતૃષા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના.
ન્હોતી સીમા ગગનની ય રચન્તી બાધા, ન્હોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોની :
ન્હોતાં જ સંકલન તે સ્થલકાલનાં ત્યાં : નિર્બન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે.
લેતા વિરાટ પગલાં સખિ ! વિશ્વગોલે. વર્ષો સહસ્ર કુદતા મૃગલાંની ફાળે :
ઊભા પુરાણતીર, લોચન વર્તમાન : એવું હતું બલ પ્રિયે, નવ પ્રેરણાનું.
હા ! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે, ને એક ભૂતકણ ત્યાં ચરણે પડ્યો'તો
રાજેન્દ્ર કો થઈ ગયા સખિ ! ધર્મગોપ્તા, તે કુલચન્દ્રની કથા ગુણવન્તી ગાતો.
શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ? શું સ્થૂલ નેત્ર નવ ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
શું સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ? શું સ્થૂલમાં ન ઉભરાય અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ?
જોયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં, જોયું અમે જ ઊંડું, અદ્‌ભુત માંહિ દીઠું :
તે એક શૈલકણનું ઉર ભેદી જોતાં પ્રતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્યાં પ્રભુનાં.
આદ્યન્તમાં જીવન આ જગતનું ભરીને ઘેરે અઘોરનીર સાગર કાલ કેરો :
તે સિન્ધુના જલતણી દલપાંદડીમાં મોંઘો સખિ ! પરમ બ્રહ્મપરાગ ઊડે.

૨૦

ટેકરિયોમાં એક સાંઝનો સમય

ગરબી

[ઈતિહાસની આરસી, એ ચાલ]

પડ પાછળ પડ રચી ઉભાં શિખર ગિરવર કેરાં,
રચી અર્ધચક્રનો વ્યૂહ ગુંથાયાં અહિં ભેળાં;
ઘેરી ઉભાં આ ઉચ્ચભૂમિ, નિરખી રહેતાં
ટગટગ કરી ભરઆશ્ચર્યભાવ અંગે લેતાં.
નિર્જન વનમાં આ વેળ શૂન્યતા શી વ્યાપી,
વ્યાપી પેઠી ગિરિહૃદય, શાંતિસત્તા સ્થાપી,
અહિં શાંતિશૂન્યતાપૂર સીંચ્યું અંગે અંગે,
ધારે ટેકરિયો સર્વ, વૃક્ષ પણ તે સંગે.
ગંભીરશાંતિસરજળે વિશ્વ અહિંનું ડુબ્યું,—
અહિં ભય આશ્ચર્યનું સત્વ મૂર્તિમત્ શું ઉભું !

આ સ્થળ મીઠી, નીંદરે સૂતી શાંતિદેવી,
તેને ટેકરિયો સર્વ નિરખી રહી આ કેવી!
આ એક શિખરના સ્કન્ધ ઉપર ડોકું જ કરી
પાછળ ઊભું બીજું શિખર નિરખતું શું ફરી ફરી!
ગિરિટોચ છુટાં તરુ ઊભાં ચોકી કરતાં જ શકે!
તે પણ અહિં અચરજ ધરી શાંતિ સૂતી નિરખે;
નિરખે જો વળી આ ઊંચે ચઢી વ્યોમ–અટારી
ચંદા કૌતુકથી ભરી મંદ સ્મિત મુખ ધારી;
નિરખે વળી સન્ધ્યા દેવી રંગ નારંગ ઉરે,
ધરી શુક્રતારલો બાળ, ભરી આશ્ચર્ય પૂરે;
એ શુક્રબાળ પણ રહ્યો નિરખી કૌતુકભરિયો
નિજ દિવ્ય રૂપેરી નેન નાખતો શો ઠરિયો!
આ વેળા રઝળતું કોઇ પંખી રવ ઝીણો કરે,
કે દૂર ગ્રામના વાસ વિશે કલકલ ઉભરે,
તે પણ અહિં જાતા ડુબી શૂન્યતાપૂર મહિં,
ને શાન્તિતણું સામ્રાજ્ય અડગ રહેતું જ અહિં:
ને મધ્યરજનિ નભકુહર વિશે ધસમસી ભારે
વ્હેતો અણદીઠો પવનસિંધુ ધ્રુવવે જ્યારે,
ત્યારે પણ અહિં જે સૂતી શાંતિ તે નવ જાગે,
ગાજે સ્વચ્છંદ સમીર ભલે એની આગે:
આ નિબિડ શાંતિનું સ્થાન, ઈશ,! તે વ્યર્થ નહિં
રચિયું, કંઈ ગૂઢો ભાવ અર્પિયો એહ મહિં.
આ શાંતિપૂરનો અંશ હૃદય મુજ સીંચી લઉં,
એ અમોલ ફળનો લાભ લઇ હું કૃતાર્થ થઉં.

નરસિંહરાવ (કુસુમમાળા)

૨૧

ક્ષયસાગર

(મંદાક્રાંતા)

શાંતી ! શાંતી ! ઝરમર ઝરી ગૈ ગળી વાદળી આ,
અંધારી નીરવપદ ગિરિશૃંગથી જો ઉડી આ,
ઊંચો દીપે ઘુમટ ફરિથી વ્યોમકેરો વિશાળો,
જેમાં મુક્તાતુરણુ-ભગણે ઓપતી અભ્રમાળો:
બેઠા બેઠા સખિ સહિત હું માલતી મંડપે ત્યાં
ધારા જોતો, શ્રવણ ભરતો નૃત્યથી બુદ્દબુદોનાં;
ત્યાં ગૈ ધારા, શમિ પણુ ગયા બુદ્દબુદો, ને નિહાળ્યા
શૈલો, વચ્ચે સર નભસમું મસ્તકે અભ્ર તારા.
ને કોરેથી સલિલ ફરક્યૂં, શુભ્ર ચળક્યૂં, અને જ્યાં
વૃક્ષો ટીપાં ટપકિ ન રહ્યાં ડાળીઓનાં ભૂમિમાં,
ત્યાં એ નીલું સર લસિ રહ્યું દિવ્ય ઝાંયે રસેલું,
પાછું જોતાં, ગિરિપર સુધાનાથ હાસે મધુરું,
"વ્હાલા જોયું !" વદિ તું લહિ ત્યાં ચંદ્રને દશ્યસાર,
ટૌકા તારો, અલિ, સર ગિરિવ્યોમ ગુંજ્યો રસાળ !

બલવંતરાય

૨૨

એક ચિત્રદર્શન

(હરિગીત છંદ)

કવિઆદ્ય વાલ્મિક, વ્યાસ, કાલિદાસ આદિ વિનાશથી,
ગંધર્વ વેદ પ્રકાશ નારદકળા શારદ જ્યાં શમી:
જ્યાં વિશ્વકર્માદિક કળાધર સ્મરણુ રણુ રઝળ્યા પછી—
પ્રતિ રસિક હૃદય રસાવતી થઇ ચિત્રવિદ્યા અણુછતી !

જ્યાં ચિત્રપ્રતિમાકાર, ગાયક, કવિ રુડા ભુજ મુખ નહિં—
ઉદ્વેગ પામી સ્વતંત્ર બળકળ વિકળ વારી તું રહી !
હા ! નૂર કયા તુજ ઉડી ગયું ? શું શૂર પર સ્વપ્નું થયું ?
ઉલ્લાસને ઉત્સાહનું પણ પૂર હાય ! ગયું વહ્યું !
થા ભરતભૂમિ સચેત ! તુજ મૂર્છા હવે પાછી વળો !
તુંજ કળા–શ્રી ઝળકાવતો પામો ઉદે દિન ઉજળો !
સમૃદ્ધિ સર્વ પ્રકારની ગઈ, નિરખિ દુઃખિ સરસ્વતી
નિજ હંસ ગુણ અવતંસ ચિત્ર કળાંશ પ્રેરે ભાવથી !
વાહન વિના આ તેહનાં સૌભાગ્ય કયાં બીજે ખુલે;
કલ્પના રૂપી કમળ તંતુ ન હંસ સુખ તો કયાં મળે;
જન સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય તાદશ દાખવે ચેતન દઇ !
વરતર્ક મુક્તાફળ ચરે, પછી સંભવે શું ત્યાં નહિ !
અરણ્ય આ રમણીય રેખા, રાગ રસ સૌભાગ્યથી
અવનવું આલેખ્યું સુઅદ્ભુત, ગુણ પરાગ અથાગથી !
શી ઝરણી વાંકી ચુકી વ્હે છે ધરણિ આ સફળા કદી
સુ–વનસ્પતિ રોમાંચ શોભિત ગિરિચરણ ચુંબન કરી !
આકાશમાં શરદભ્ર મંડળ વિમળ શું શોભી રહ્યું !
જુગ પક્ષી દગ આનંદતું મન મોરને લોભી રહ્યું !
શુભ્ર શ્વેત પુષ્પની ચમરીથી દીપંતી, માળા મુગટથી–
હરિયાળી ક્ષેત્રભૂમિ શી ઝળકી આ રહી અહીં ઓપતી !
આ કોર ખેડુત બાપડો તરુ છેદવા વાંકો વળે !
આ મસ્તકે ધરી ઘાસ કે જળ–પાત્ર વનિતાદિક વળે !
ત્યાં સુધા ધવલ સુખંધથી દીપતા રૂપની આગળે
ધોરી ધુરંધર ધાર થંભિ રહ્યા, રહ્યું થાળે જળે !
શી પગથી કાપી કાઢિ છાયા શી આલેખી સમસ્તની !
અહિં ખુશનુમા કુદરતી ખુબી ચિતરી ! કલમે મસ્ત શી
આ વૃક્ષ શોભિત સામસામાં વાત અભ્રથિ કરી રહ્યાં–

નિજ વિમળ પત્ર પ્રભાવથી ઉજળી ડાળ બહુ ભિડી અહા ?
કપિદળ સ્વછંદ રમણ કરે ભ્રમણા વિશે ન ભુલાં પડે !
કંઇ કોઈ જોડ ધચુમલે તરુને ઠરે કોડે વડે !
આ ચડે વૃક્ષ વિલોકિ વિમુખ કપિ, ભિડે એ બાથ ત્યાં !
હુરકી રહ્યો વાનર ! ખભે વાંસી ધરી ભરવાડ જ્યાં !
આ આમ તેમ છુટાં છવાયાં અજાજૂથ નિડર ચરે
ત્યાં હરિણમંડળ હરખમાં નિઃશંક એક હરે ફરે !
આ ઉતરવા તત્પર થઈ વૃક્ષાગ્રથી કેકી નમે !
ગંભીર રસ શૃંગારપ્રતિમા સરસ સારસ આ ભમે !
ગિરિ શિખર શોભા ખડક ખૂબી–નદીના સુપ્રવાહમાં
ચકચકિત સર્વ સફેત સઢ ફરફરે એવાં નાવ આ–
ગુલમ્હોરઆદિ સપુષ્પ વૃક્ષ અનેકની રચના રુડી–
વીંટાતિ વેલડી આ અહિં ! તહીં બધાથી હદ વળી વડી.
આ દૂર પર્વત ટોચ ઉપર પૂર્ણ ચંદ્ર કળા સમી
શી દેરડી ઝબકી રહી ! પવને ધજા શી રહી નમી !
તે માર્ગ ચડતા ઉતરી વળતો ખિણ વિશે કે ગિરિશિરે–
સુવિચિત્ર વેષથી ભકતજન ભાવિક સ્થળસ્થળ તરવરે !
એક ચકિત અશ્વ વિલોકિ મહિષ તથા પુરૂષ બીજો વળી
પગ ખડગ આગળ વક્રધારી, પૂંઠ વરણે ઉજળી
ધરી–તરતિ કરતો ચમર પુચ્છે જળ પીએ મન મોહતું–
એમ જોડું જંગલી હયતણું સરિતા પ્રવાહે સોહતું !
આભો બનેલો આ ઉભો રાભો ગ્રહી કર સારડી
ભડાકે ભડકી જડ ભેંસ પણ પાણી પિયે ના એ ઘડી !
એવી રીતે ચિતરી અલૌકિક રસ ભરી નાના વિધે–
વન ગ્રામ લીલા સૃષ્ટિનું સૌંદર્ય જેની ખુબી વધે.
આ ચિત્રમાં મૂજ ઉક્તિ નબળી કયમ કરી પુરી વર્ણવે ?
સાનંદ આશ્ચર્યથી દૃષ્ટિ સ્થળે સ્થળ જ્યાં ઠરી રહે !

મુજ ધન્ય ગુર્જરભૂમિ તું ! બડ ભાગ્ય આ તુજ બાળથી !
પૂરધન્ય વીર–ક્ષેત્ર તું ! દીપતું તેમ વિશાળથી !
અંકે લહી આનંદ માને આજ ચિત્રક હંસ આ !
ગાયન તથા કવિતાતણા શશિ સુરજ પણ તારા અહા !
તે પૂર્ણ પ્રેમાનંદ અનુપમ બક્ષમૌલા સાથેમાં
દિન દિન કળાથી ધવળ ઉજ્જવળ હંસ ઉદયે રો' સદા !

હરિલાલ ધ્રુવ

૨૩
વર્ષાવર્ણન
[કટાવ]

ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત્ત મુજ તું ! ભાગ્યશાળી ના
તું જેવું કો મ્હેં તો દીઠું, ભમી ભમી દુઃખ—
પારાવારે, દુસ્તર વીચિ ઘણી તરીને,
દિવ્ય દેશને કાંઠે આખર આવ્યું છે તું.
રાચ ! રાચ ! રતિ સજી રે ! વિશ્વમાં રતિ ઘણી હજી રે !
ગિરિવરકેરે શૈલે શૈલે, વૃક્ષમાત્રને
પત્રે પત્રે, ઊર્મિ ઊર્મિ ઉપર નદીની,
લહરી લહરી સાથ વાયુની, પશુ, પક્ષીને
અંગે અંગે–શબ્દે શબ્દે, મેઘમાળને
ખંડે ખંડે, અંશુનાથને કિરણે કિરણે
નીચે લક્ષ્મી વિવિધવેશથી વિવિધરંગમાં
ચંચળ ચપળા હાવભાવ કરી રમણીય કેવા ?
જોની જોની રતિ સજી રે વિશ્વમાં.

* * * *

અહો ! રતિ જડ જળધરગણમાં શી આ દેખું—
નહિ ચેતનમાં જે કદી દીઠી ! ઊંઘું છું કે
જાગું છું આ ? વિવિધ રૂપ લઇ વારિપુંજ ઓ,—

કંઇ હાથી બની શુણ્ડ ઊછાળી ગંભીર ગાજે;
વ્યાઘ્રાકારી પુચ્છ પછાડી દોડે પેલો.

*　　　*　　　*

વળી પણે શી સુન્દર જાળી શ્વેત મેઘની
પડી રહી છે ! વળી અગાડી ધીર સમીરે
સરવર ઉપર રમ્ય રચેલી નાજુક લહરી
વાંકાચૂંકી એક બીજાની આગળ પાછળા
કંઈ સંધાતી કંઈ ત્રૂટતી ધીમે ધીમે
પ્રસરે, તેવી જ પાડી મેઘમાં ભાત શી દીસે
લ્હેરિયાંની આ ! સ્તમ્ભ સમાંતર મ્હોટ મ્હોટ બની
વ્યોમઘુમટને ધરી રાખવા પણે રહ્યા છે.
પણ એ પાછા ગતિમાન આ થયા જ દીસતા
રવિરાજની પાસે આવે ગજગતિથી ગજ—
ચરણસમાન શું ? પણ અંધારૂ આગળ આ શું
થતું દીસે છે ? હાં હાં...એ તો સલિલભારથી
શ્યામ ચળકતો મૃદંગ સ્વર્ગની-નીકર રતિની—
બની ગાજતો મન્દ્ર મનોહર, પવન પીઠ પર
બેસી દોડે સાર્થ પયોધર, બીજા મેઘને
ભેટી કરતો લીન સ્વહૃદયે, થાકી ગયેલા
ઉષ્ણ રશ્મિને ખંભે સુવાડી, વધ્યા અગાડી
દિગન્ત સર્વે દીધા જ છાઇ ! મેઘ સર્વ, રવિ,
તારા, ને નભ, સર્વ આજ રતિ હૃદયે ગ્રહીને
એકરૂપ જે થયાં જ તેનું દિગન્તવ્યાપી
શરીર જળધર કૃષ્ણવિષ્ણુરૂપ આ છે નક્કી !
સ્નેહ એકલો એને ચિન્તે—સ્નેહ એકલો
એને ચિત્તે—તે જ સ્નેહને દેખી મ્હારા
ઉરથી ઉછળ્યો સ્નેહ નક્કી આ ! સ્નેહ, લક્ષ્મી, ને

આનંદની આ ત્રિપુટી આજે એક બીજાને
બાઝીને વા એકબીજામાં લીન થઈ ને
એક બીજામાં શીવાઈ જઈને આજ રહી છેઃ
નથી હૃદય ભુવનથી જુદું; નથી ભુવન વા
મુજથી જુદું ! એક, એક, આ સર્વ ભુવન છે.
ભુવન, લક્ષ્મી, આનંદ, એકઠા ગાનયોગમાં
લીન બની જશ રતિના ગાતાં ! નહિ હું પણ કંઇ
મુજને દેખું ! અન્ધ બની રતિ-કીર્તિ ગાઉં છું
ગાઉં છું રતિ સજીરે ! વિશ્વમાં૦

* * * *

જો ! જો ! જો ! આ ત્રૂટી પડ્યો શો મેઘ જોરથી
નભકટિપટથી, પ્રસારી લાંબા ધારાકરને
ધરતીને ઝટ બાઝી પડવા ! અહો પવન પણ
વચમાં આવી સુ સુ સુ સુ કરતો ઝટ ઝાપટી
ગભરાવી લઈ લેઈ બાથમાં ધારાપટને
શો આ દોડે હા હા હા કરીને હસતો
ઉચ્ચ સ્વરથી ! અરે, મુકી આ પાછો આ દેઇ
તેને ચાલ્યો અવર દિશામાં માતરિશ્વ, ને
મન્દ ઝાપટું પડી ગયું ને રુમઝુમ રુમઝુમ
રુમઝુમ કરતું થાકી હાંફતું હળવે હળવે
પાછું પડી એ જાય ભૂમિ ભણી જીવતો રહેજે !
જીવતો રહેજે ! અગણિત વર્ષા વિષે તું, રસધર !
સ્નેહગર્ભ તું ત્હારી પેઠે, જોને, આજે
ભુવન સર્વ છે, અમી દૃષ્ટિ ને ઉપર કરી તું
રાચ ! રાચ રતિ સજીરે ! વિશ્વમાં૦

પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે શાં ખેચરનાં
ટોળે ટોળાં સ્વતંત્ર થાતાં સ્વસુખ કેરા

અંક વિષે ફરી કલ્લોલથી કોલાહલ કરતાં
આવે પાછાં ! હર્ષ–પ્રમત્ત બનીને આવે
એ બીજાને અંટીવાળે, ઉડે ઉપર ને
નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કરી, રાસ રમી, ગીત
મનહર ગાઈ આણી 'મુકયું' વૃન્દાવન આજે,
વિષ્ણુપદમાં શું આ પાછું ? અહો ! પણે પણ
જોને, અધિક જ કૌતુકકર્ષિ થાય શું પેલું ?
સ્નેહવિષ્ણુરૂપ કૃષ્ણમુકુટશિખીકલાપકેરી
કમાન સુંદર ! આછી આછી દિવસદીપસમ
પ્રથમ ભાસતી ! વધ્યો પ્રકાશ ! વધ્યા વળી રંગ !
વિલાસી બન્યા રતિમૂઢ કરાકર સૂર્યતણા
જલદોદરમાં પ્રસરી નવ રૂપ ગ્રહ અતિ સુન્દર;
નામ કહે જન "અમ્બુદચાપ" મને પણ લાગતી
સ્નેહકમાન વીંટી સઉ ભૂમિ અને નભને
લઈ લેતી સ્વગોળ વિષે જયિની; મન જો ! મન જો.
રતિ રંગ કરે છતરેતરશું, બહુ આજ સઉ;
નીલ, લાલ, પીળો, વળી ચાર બીજા, રમી એક બીજા
તણી સાથ રહ્યા, કરઅશ્વઉપર રવિ બેસી ફરે,
મુખ સપ્ત ધરે હય તે જ ! તું તે, મન જો ! મન જો !
ફરી જો ! ફરી જો ! પણ એ ભળી ગઈ નિજ મૂળ વિષે
રતિ* ગાઢ ધરી:–પ્રભુ સ્નેહતણી અકળિત લીલા
મન તેં પરખી,—નીરખી લઇ લઇ—નીરખી પરખી
લીધ ! લીધ રતિ સજીરે વિશ્વમાં૦

ગોવર્દ્ધનરામ (સ્નેહમુદ્રા

૨૪

વૃષ્ટિ

(મહીદીપની ચાલ)

રસ રસ રસ કરી દીધું જ જગત પલકમાંહી !
શીત શીત શીત કરી જ ગાત્ર ઉંઘને વધારી ! (ધ્રુવ)
રસદ ઘન ઉરેથી ઉતરી , હું કવિતા
ઝાપટે પડું છું ત્યાં જ દ્રવતી ધરતી ધીરા—રસ૦

* * * *

પડું પડું ઉંચ અભ્રઉરથી; સરૂં જ ધરતી ઉરે,
રસ રસ થતી ધરતી એવી લીલું વપુ ધરી ઝુરે...રસ૦

* * * *

કદી હું રમતી રમતી ઉતરૂં આડી ધીમી ધીમી તે
નિસરણી મુજ સમીર થાય. મુકું પડતું વળી પડીને...રસ૦
ટપક ટપક પડતી બોલું મીઠડું ઝીણું હું,
ધડ ધડ વળી દોડી પડું ખડ ખડ જ હસું હું...રસ૦
કુસુમવૃષ્ટિ સમી જ દેહ—કદી વળી સરૂં–ધારી,
ઉભી ઉભી પડું કો દી જેમ ઝરંતી ઘણીક ઝારી...રસ૦
કદી સરતી ન દેખાઉં. તોય પડું જ નીચી આવી;
યમ સમી પડું એમ પણ હું પડું જીવને જ લાવી...રસ૦
જગત આ સમય ઉંઘતું, તોય ગતિ મ્હારી
પરખશે, પ્રભાતની જ નવલ છબી નીહાળી...રસ૦
રસ રસ રસ કરી જ દીધું જગત આમ મ્હેં તો.
રડતું હોય તોય સરથી ઓગળ્યું જ એ તો !...રસ૦
રસ રસ રસ ઉરમાં જનો તણે હું પ્રેરૂં;
રસ ચેપી ભરૂં સૃષ્ટિમાં તો રસ જ દ્રવે મેરૂ...રસ૦
મુજ પ્રભાવ એમ વિષય સકળ જગત ઉરે
લલિત ચલિત રસની લહરી ફુંકી ફુંકી ખુલે...રસ૦

રસસમીર ફુંકું, ત્યાં જ કંઈક હૃદય કમ્પે;
કંઈક હૃદય કેરી વળી જુની ઝાળ જમ્પે...રસ૦
નાચ્યું તરૂને પાંદડે ને ઉડ્યું વાયું બાઝી
ઘનથી નીચી ત્રુટું જ, જ્યાં રહે તડિત ગાજી...રસ૦
પૃથ્વીમાં ને વ્યોમમાં ને અંતરાલભાગે
રસથી એમ ઝુકું, ત્યાં જ ચમકી જગત જાગે ..રસ૦

ગોવર્દ્ધનરામ (સ્નેહમુદ્રા)

૨૫

લાગટ હેલી ઉઘડતી વખતની રચના

(જમનાજળ ભરવું મ્હારે કુંવર કન્હેયા રે: એ ચાલ)

દ્યૌદેવી દીર્ઘકાળ મેઘે બંદી કીધી રે,
ઘન કારાગ્રહની માંહ્ય પૂરી દીધી રે,
એવું નિરખી દેવીનો કાંત રવિ આ ઠારે રે
તોડી નાંખી કારાદ્વાર, પાદપ્રહારે રે,
કીધી દ્યૌદેવીને મુક્ત, એ હસતી ઉલ્લાસે રે
તેને ભૂમિસખી નિરખંતી રહી પ્રતિહાસે રે.
હવે જાણું જે પ્રલય કરંત મેઘ જશે ન્હાસી રે,
ત્યારે જો ને એકાએક રચના આ શી રે!
(સાખી) પવનતુરંગ પલાણીને આવ્યું ઘનદળ આમ!
જોતામાં સહુ દિશ ઝુકી, કરે વૃષ્ટિપ્રહારો સહુ ઠામ.
કહિં સંતાયલી જો સેના મેઘની આવી રે,
દ્યોદેવીને ગ્રહી લઈ જોરે અતિશ અકળાવી રે.
ફરી વર્તાવ્યું સામ્રાજ્ય જો ઘનરાયે રે,
ક્યાં સંતાયો રવિરાય, કંઇ ના જણાયે રે.
આહા! પાછી જો પલટાઇ રચના કેવી રે,
પડયે જાતી વૃષ્ટિની ધારા એવી ને એવી રે,
તો એ કો કો સ્થળ રવિતેજ ભેદી પ્રકાશ્યું રે;
દ્યુતિલીલા વૃષ્ટિની સંગ પ્રકાશી આ શું રે?

(સાખી) જેવી કો મૃદુ સુંદરી રુદન કરંતી જાય,
મહિં વેરે સ્મિત ચળકતાં, એવી રચના આ રમ્ય જણાય !
હવે જાશે ઘનનું જોર એવું ભાસે રે,
અટકયો વર્ષાવ્રાત, ને આમ જો આકાશે રે,
છિન્ન ભિન્ન થયો શતખંડ મંડપ ઘનનો રે,
ને દેખાયો ભૂરો ગંભીર ઉદધિ ગગનનો રે,
ભુરા ઉંડા એ સાગરમાંહિ ધરી દ્વીપલીલા રે
શા મેઘખંડ સુવિશાળ ઠર્યા રંગીલા શે
ને નીચે લીલેરૂં આ ક્ષેત્ર ટેકરી તે પારે રે,
દેવાલય ઉભું ભવ્ય ટોચે તે ઠારે રે,
રવિકિરણે ચુમ્બિત તેનાં શિખર વિરાજે રે,
તેની ઉપર ઇન્દ્રધનુ રમ્ય રચ્યું રવિરાજે રે;
(સાખી) ઇન્દ્રધનુ આલેખિયું ગગનપટે રવિરાય,
મેઘાસુરસંહારતું એ વિજયતોરણ શું જણાય !
આમ વિજયી જો રવિરાય દ્યૌદેવી સંગે રે
રંગે રમતો મલકાઇ પડયો તે ઉછંગે રે !
જેવાં વિજયલગનનાં ગીત ચોગમ ગાજ્યાં રે,
મીઠા પંખીડાં હર્ષનાદ કરીને નાચ્યાં રે,
અને મધુર મધુકરવૃન્દ સ્થળ સ્થળ ગુંજે રે;
વૃક્ષવેલી કુસુમ ઉપહાર અર્પે કુંજે રે,
લીલી ભૂમિ વર્ષાબિન્દુ તૃણતૃણ ધારી રે,
અર્પે ભરીને મરકત થાળ મોતીડાં ભારી રે;
(સાખી) એમ વિજય વ્યાપી રહ્યો, જગ રેલ્યો ઉછરંગ
એવાં વિજયી લગનનો મુજ હઇડે લાગ્યો રંગ;
રંગાઇ હઇડું મ્હારૂં કરે ગુંજારો રે,
હું એ અર્પું પ્રેમે કાવ્યકુસુમ ઉપહારો રે.

નરસિંહરાવ (કુસુમમાળા)

૨૬

મેઘને

(મિશ્રહરિગીત)

૧

ઓ મેઘ! વૃષ્ટિ લાવજે, તુજ રેલ અહિં રેલાવજે!
ગડગડ કરી, ભડભડ ભરી,
રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે!—
ધરણી વિશે કંઇ તાપના સંતાપ છે,
પૂંઠે પડયાં મનહરમુખી કંઈ પાપ છે;
એ સર્વને તુજ રેલમાં ઘસડી જઈ હોમાવજે:
ઓ મેઘ! કર કર વૃષ્ટિ! દૂર દૂર સર્વ એ વ્હેવડાવજે!

૨

આકાશને સહુ છાઈ દે, તુજ સફળ દળની વધાઈ દે,
સરસર સરી, રસરસ ઝરી,
જગને અમીરસ પાઈ દે!—
નિર્દોષ કંઇ જગબાળકો અથડાય છે,
જીવન નીરસ ગણીને નિરાશ જ થાય છે.
તું તેમનાં ઉર છાઈને આશા નવી અંકાવજે,
ઓ મેઘ! કર કર વૃષ્ટિ! રસરસ અંતરે ઉછળાવજે!

૩

તુજ બાણ રંગિન તાણજે, મહિં રંગ હસતા આણજે;
દિનકરતણા, મુખ સપ્તના,
હયના ખુંખાર પ્રમાણજે!—
શુદ્ધ પ્રેમને જગમાં હું જોઉં રીબતો,
બહુ શોકઘેરા રંગમાં ડૂબી જતો;
એ પ્રેમમાં તુજ બાણના રંગો મુદિત રંગાવજે;
ઓ મેઘ! કર કર વૃષ્ટિ! તુજ શીત હાસ્યમાંહિ હસાવજે!

૪

તુજ દાન દેતો ઘુમીને, કર તૃપ્ત ભૂખી ભૂમિને
સહુ ભય હરી, જય જય કરી,
ઉર ઠારશે પદ ચૂમીને!—
ભૂખ્યાં ભૂખ્યાં આ જગતનાં બહુ માનવી,
તૃષ્ણા ઉંડી અતિ વિકટ છે સહુ જાણવી;
જરી વેળ પણ તું તેમની ઉંડી ભૂખને ભુલાવજે!
ઓ મેઘ! કર કર વૃષ્ટિ! જય જય ત્હારી ત્યાં ઉચ્ચગાવજે!

૫

અયિ! કૂદતો કંઈ આવજો ભર સિંધુને ઉછળાવજે!
જળપૂરમાં ખૂબ શૂરમાં
નદી ને ઝરા દોડાવજે!
આ દેશનું વીરત્વ મંદ પડી ગયું:
ઉડ્યું તેજ કાળપ્રહર સહી જ રડી રહ્યું;
તેને જગાવી મંત્ર ફૂંકી ઉર્મિઓ ઉકળાવજે,
ઓ મેઘ! કર કર વૃષ્ટિ! હર હર વીરહાક પડાવજે!

૬

જળઘોષ ત્હારા ઢોળતો પડ ગ્રીષ્મને ચગદોળતો
નભ ભરી નીરે તુજ રિપુશિરે
નાચે રહે રણ રોળતો!
જૂઠાં કલહ ને કપટ આ સંસારમાં,
વળી ક્રૂરતા ને દ્વેષ કંઇ નરનારમાં;
એ સર્વ સુખરિપુને જગતમાંથી હરાવી હઠાવજે!
ઓ મેઘ કર કર વૃષ્ટિ! સૌ તુજ ઘોષમાં વ્હેવડાવજે!

૭

ઓ મેઘ! વૃષ્ટિ લાવજે! પશુપંખીને હરખાવજે!

તુજ રવ ભરી, છલછલ કરી,
ઉર ગાનમાં છલકાવજે !
કવિ-અંતરે કદિ શુષ્કતા આવિ વસે !
નીરસ કદરહીણ જગતથી મંદ જ થશે;
તેને ફરી તું જગાવીને તુજ ગાનપાન કરાવજે !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! તુજ શું કલ્પના ન્હેવડાવજે !

૮

રસધર ! ઉતર આકાશથી ! રમિયે અહીં ઉલ્લાસથી
જગ અણદિઠા અદ્‌ભુત મીઠા
કંઈ ખેલ રાસવિલાસથી !
મુજ હૃદયને ચમકારથી ચમકાવી દે !
રસ દિવ્યધામ થકી ઉંડો મધુ લાવી દે !
રે આવ ! કુદિયે નાચિયે ! કંઈ વિવિધભાવ જગાવિયે !
ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! જગને રસરસે ન્હવડાવિયે !

ખબરદાર-વિલાસિકા

૨૭

સર્ગદર્શન

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ)

મધ્યાહ્‌ને વરસાદ થૈ દિવસમાં માધુર્ય રેડી ગયો,
વ્યોમે એક જ વાદળી કનકની ગુંથેલી મેલી ગયો;
જોતામાં મુજ નેત્ર ત્યાં ઠરિ ગયું ને સ્તબ્ધ ઇન્દ્રિયગણે
જોયૂં સાંભળ્યું જેહ અંતર લહ્યું, વાણી કયમે તે ભણે.
એ સૌવર્ણ પયોદમાં નિરખિ મેં જ્યોતિભરેલી જટા,
જેના શુભ્ર મરીચિ સ્વર્ગ ચડીને બ્રહ્માંડમાં વ્યાપતા;
ને એ કેશકલાપધારિ નિરખ્યો અભ્રાસને શોભતો,
મૂર્તી યોગ તણી, છબી પ્રણયની, સર્ગધ્વની ગુંજતો.

એ ગુંજારવના સુકોમલ સુરો ગંભીર ને વત્સલ,
વાપ્યા શાંતિ પ્રસારતા, ઉઘડતા આત્માકલીનાં દલો;
ને એ ગીતપ્રવાહ, એ શુચિ જરા જ્યોતિ ફુવારા મહીં,
આત્માઓ ઉડતા અસંખ્ય નિરખ્યા, પીતા દ્યુત ને ધ્વની.
જ્યોતિસ્તંભ જલાશયે રવિ રચે ત્યાં જે મત્સ્યો બધા,
રહે સર્વત્ર, પરંતુ સ્તંભજલમાં આવી જ થાતા છતા;
રંગો જેમ અનંત વારિકણમાં છૂપા રહે સર્વદા,
ને જ્યાં મેઘ કમાન ખેંચિ વિલસે તે મોહ લાડે જુદા;
ગંધો જેમ અસંખ્ય જાતિ અણુમાં હોયે લપાયા સદા
ને જ્યારે ઋતુરાજ રાસ રમતો ફેલાય ત્યાં થઈ જૂદા,
પ્રેમો જેમ ચરાચરે ઉરઉરે સૂના અભાને રહ્યા,
અંતર્દીપ સ્ફુરે સભાન વહતા અન્યોન્ય પ્રાણે ત્યહાં;
આત્માઓ ત્યમ ગીતજ્યોતિમય એ શાંતી વિષે આવતા,
એના સત્ત્વ પ્રવાહમાં ભળી નવા પ્રાણો જ્યહાં પામતા,
ત્યાં જાગી જ સ્વતંત્ર શુદ્ધ બનતા, જ્ઞાની વશીયે જતા,
સૃષ્ટીસર્ગ તણાં રહસ્ય વિધિ ને સંકેત કૈં દેખતા;
ને તાણી નિજ ભૂતજીવન તણો ચીલો પડ્યો સૃષ્ટીમાં,
માન્યાં જે સુખ દુઃખ તે પરખિને તેના ખરા મૂલ્યમાં,
લાભાલાભ ગણી લહ્યા અનુભવો તે સર્વને તારવી,
યોગપ્રેમ સ્ફુરંત એ વહનથી પીતા પ્રવૃત્તિ નવી.
એ સૌવર્ણ પયોદ સૌમ્ય જટિલપ્રેમી દ્યુતિસ્રોત એ,
વ્યાપંતો નિરખ્યો દિગંત ત્યહિંથી આ સ્તબ્ધ ઇંદ્રિયગણે.
સંધ્યા રાગભરી હસી ઝળકી ત્યાં લોપંતી એ દર્શન,
કિંતુ જ્યોતિ છબી ધ્વની વહન એ રહેશે સદાન્તર્ધન !

બળવંતરાય.

૨૮

નદી

(લાવણ્યમયી)

મુજ વ્હેવું થાય ઘડી ધીર, મુજ વ્હેવું ઘડી વણ ધીર,
મુજ રહેવું ઘડી નવ સ્થિર,
મુજ વહે નીર ગંભીર ધસડતું તીર તિમિરમાં ગાજે,
મદભર્યો અન્ધ સંસાર સુણે નહિ ત્હોય નીર છલકાયે.
વનમાં જ્યમ કોકિલમાળ, ઘડી જોતામાં વહી જાય,
પડી ન પડી નજર ચલી જાય, ઝીણું ઝરતી કુજિતગાન,
અનુસરતી માળ પુઠ માળ; ત્યમ બન્ધુર લહરીહાર
વહી જતી મુજ એકાન્ત, વનમધ્ય ભરતી ઝંકાર;
પણ તિમિરોદરમાં સર્વ થાય એ, કોઇ શુણે ન, ન દેખે,
વધી જતો ત્હોય ઉર–છાક ! અહો મુજ છાક ! અચળ તું રહેજે !
વહી જતી હુ તિમિરની માંહિ ઉદધિ છે જ્યાંહિ લેતી ત્યાં ભેટો !
સમદષ્ટિ રહે દિનનિશામાંહિ જ્યાં વહી રહે રતિલ્હેરો !
દિન અને અહો દિનનાથ !
શું કામ તેજ–અમ્બાર, ઘડી થાય ન જો ઉલ્લાસ ?
સ્વર્ગંગા ! તુજ ભંડાર, નિજ આભોગે ભરી રાખ !
પણ તિમિર સંગમસ્થાને, મુજ જેવી ગર્જના થાયે.
ઉર–ઊર્મિ સુરત રચાય, કો શકે ન પામી પાર,
એ રમતગમતના ઢંગ હૃદયના સંગ પરિચિત કોને ?
નભ કે શુચિ આવો માસ ! નીર ભરાવ ને સુકાવ ?
સઉ કાળ ત્હોય રહી એક, ઉરે પ્રિયને જ ગાઢ હું બાઝું.
મર હોય વિજન એ સ્થાન, મર હોય નગર પડયું પાસ,
મર મુકી સર્વ મર્યાદ રહે જોઇ સૂર્ય શશી તાર.
મર જડે જ શય્યા કાજ મૃદુ વાલુ કે પાષાણ,
મર હોય શૈત્ય કે તાપ, મર શોકય ઉભી રહે પાસ,

મર હોય ગમે તે કાળઃ
ઉરસુરત નિરંતર ત્હોય મચી રહ્યું સદા મચી રહેશે,
ઉરઉદધિતણે અવકાશ જડયો મુજ ઉર ને જ જડી રહેશે!

ગોવર્દ્ધનરામ-સ્નેહમુદ્રા

૨૯

આકાશ

(હરિગીત)

હું વિશ્વમંડળમાં વસું ને વિશ્વ વસતું મુજમાં!
વિભુના પ્રભુને એમ અનુકરું, વિભુ થઇ વસું વિભુમાં.
અણુમાં વસું, વિભુમાં વસું, વિભુ-ઉર જેવું વ્યોમ હું!
અણુને ધરૂં, વિભુને ધરૂં, વિભુ ઉર જેવું વ્યોમ હું.
દૂરથી બિન્દુસમાં દેખાય જે મનુનેત્રને,
પણ નિકટથી ન મપાય વીતતાં જુગ જેના ક્ષેત્રને,
અગણિત એવા સૂર્ય સરખા ઉદરમા ગર્ભો ધરૂં,
પણ તોય માનવ-નેત્ર જેવા ગર્ભને પણ પોષું હું.
પોષુ હું એવા નેત્રને, પોષું હું એવા શ્રોત્રને,
મમદૃષ્ટિ મારી સર્વનાં સરખાં ગણે છે ગોત્રને.
દુઃખિયારી. પૃથ્વી આખી તે તણા ઉર ઉપરે,
હસ્તસ્થળી સમ ફેરવું ધનઃ ચુમ્બું વળી નગચિબુકને.
ઊંચું નીચું એ ભેદ ગર્ભે વસતી દૃષ્ટિ ભાળતી,
વિભુ સૃષ્ટિમાં એ બ્હાર આવી ભેદ ભૂલી મ્હાલતી.
મનુમન્દીરે મુકું છાપરાં, રુવે હસે જન જોઈ તે,
કંઇ ગરુડ તેને ભેદીને મોભે ચ્હડી ઉભા રહે.
તે વીર રાચે ન્યાળીને આ અમળ મુજ અનન્તતા;
મુજ જેવું ઉર કરી કરી ફુલે ફુલે જગ જીતતા.
ધુમ્મસ સમાં ધૂમકેતુ છાય ઘડીક તેની દૃષ્ટિને,
ઉડી જાય પણ તે ઘડીકમાં ને જુવે એ મુજ સૃષ્ટિને.

દેખાય નહિ પણ દોરી લેખા રાખી જગના પન્થની,
ખેંચાતી ખેંચાતી ત્યાં જ ચાલી ગુરુ લઘુ ગ્રહમંડળી. ૧૧
વણ આદિ ને વણ અન્ત વણ આકાર ને વણ માપ હું !
દેખે જનો જે ગોળ તે નિજ બિમ્બ જેની બાપ હું ! ૧૨
સ્થિર એક ને જગ સંચરે તે માંહિં જે તે એક હું;
સ્થિર ભાસતું સ્થિર કે સરૂં તે કોણ મુજ વણ જાણતું ? ૧૩
સ્થિર સત્ત્વ હું સમ કેટલાં સ્થિર બાઝીને વળગી રહે ?
એ નાટયકેરા સૂત્રધાર તણા પ્રપંચો કયાં વહે ? ૧૪
નર ! આંખ ત્હારી ઠારી હું પર જોની સત્ય જ આવું જે ?
જોનાર ! એ આ આંખ તુજમાં આંસુ કયાં જ આવ્યું જે ? ૧૫
ઉર મ્હોટ ! વિશ્વની કીધ ચિન્તા, એ સમાયું તુજમાં,
શરમાય રોતાં નહિ શું તે જે રહ્યું એવા સાથમાં ? ૧૬
મુજ બન્ધુ ! એ વિભુ ઉર, ઘડીમાં આમ વપુ સંકોચતાં.
તું શીખિયુ કયારે જ ? ભુલ્યું ભાન તું શું શોધતાં ? ૧૭
નથી નાશ કોઇ પામિયું, નથી જોડ કો વીખુટી પડી,
ઘનરાજી ઓગળી ત્હોય ધરતી–ઉરમાં સરીને વહી. ૧૮
આ વાગતી’તી વાંસળી, સ્વર રમ્ય રૂડા સાંભળ્યા,
સ્વર સંભળાય ન ત્હોય એ આકાશ હું તેમાં ભળ્યા. ૧૯
દેખે ન તું ત્હોયે રમે તુજ સાથ વાયુ–વલ્લરી,
કમ્પે જ ઝાડું તે સમે દેખે તું એની ઝલ્લરી. ૨૦
નથી તે નવું થાશે નહીં, છે તે નથી ના થઈ જશે,
તાપે તપ્યું જળ બાષ્પ બનશે, નષ્ટ પણ તે ના થશે. ૨૧

ગોવર્દ્ધનરામ–સ્નેહમુદ્રા

૩૦

શ્રાવણી અમાસ

એક વેળા રાત્રિ પડતી હતી
અને મ્હારાં નયનોમાં નિદ્રા ઘેરાતી.

અન્તે નયન ફરકયું ને પ્રવૃત્તિ પ્રજ્વળી;
હું ઊઠ્યો અને રાત્રિના તટ ઉપર ઊભો.
સઘળે નીરવ શમશમાકાર હતું,
પણ મ્હારે અન્તર અનામી ઓઘ કંઈક ગર્જતા.
હું ઊભો હતો :
રાત્રિનાં જલ જોતો ન જોતો
અચેત શો સચેત
જડતાને કાંઠે ચેતન હું જડવત્ ઊભો હતો.
મધ્યરાત્રિ હૃદયના ભેદ ખોલતી;
શૂન્યમુખ ચિદાકાશ મહાકાળની ગુફા સમું,
નિરવધિ વિભુ, વિરાટ શું વિસ્તરતું.
કાલ રાત્રિની કિનાર ઉપર
સહોદર સંગે હું ઊભો હતો.
આકાશમાંથી તારા વાળી લીધા હતા,
મ્હારે પ્રભુ તેજનાં દર્શન ન થતાં;
બહાર તેમજ અન્તરમાં નિસ્તેજ હતું;
અન્ધકાર શ્યામળ જયધ્વજ ફરકાવતો,
ઘનદળ તેના ચરણમાં નર્તતું.
પૃથ્વીનાં પ્રાણમાં જડેલી તેમની છાયાઓ શી
કાજળકાળી ડોલન્ત પર્વતાવલિ
સૃષ્ટિ બાંધી પડી હતી.
કશું ય કાંઈ સૂઝતું નહિં.
તમરાજની સંશયભૂમિકા જેવી
શોક રાત્રિની સીમ ઉપર હું ઊભો હતો.
શૂન્યતાના તરંગ જગત ભરી તરવરતા,
મ્હને રસઓાગ ભીંજવતા.
શૂન્યાત્મા કરતા.
આંખ ઉઘાડી હતી પણ દર્શન ન થતાં :

ફીફી દિશાભુવનોમા દોડતી
પણ પ્રભુનો જ્યોતિ ક્યાંઈ જ ન્હોતો નિર્ખાતો;
અન્ધકાર અલૌકિક હતો;
યમદંડના કિરણજૂથ સમાન
વિબુધોના આત્મામાં વસે છે એવો,
મૃત્યુની વિશાળ પાંખ સમો,
ઊંડા અમાનુષ ભેદના પ્રકાશ શો,
પાર્થિવથી પર, પરમ અભેદ્ય,
અન્ધકાર પણ અલૌકિક હતો.
બ્રહ્માંડ ઝીલતા તમસાગરને આરે
સહોદર સંગે હું ઊભો હતો.
સાગરના મહામોજ
નયન આગળ રમતા
અમને શીકર છાંટતી,
પણ અમે એ જાણતા નહિ.
વિમાન આવ્યું, સૌ બેઠાં,
અન્ધરાત્રિના હૃદયમાં અમે વ્હેવા માંડ્યુ.
પછી–પછી પગ લપસ્યો કે શું ?
બન્ધુ ! તું ક્યાં ગયો ?
તમસાગર માનવ દૃષ્ટિથી અગાધ છે;
ત્હેનું યે વજ્રતલ ફોડી પાર ગયો ?
ત્યાં તો પ્રભુપ્રદેશ છેઃ સખા !
શબ્દ થયો ? પડઘો પડ્યો ?
કોકિલા શું બોલી ?
ધીમી ધીમી ફુલડાં વાતો કરે છે ?
કે વીર ! ત્હારા બોલ શા
પ્રભુભૂમિનાં ગીતના મીઠડા તે ઘોષ ? પ્રભો !

ન્હાનાલાલ

જડમણિએ ચેતન ધાર્યું, ટપક ટપકયાં બિન્દુ મોતીડાં;
લતામંડપથી એહ વેળાએ ખરવા માંડયાં કાંઇ ફૂલડાં.
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.

વિહંગડાં કંઇ નાચ્યાં નિહાળ્યાં, ચકોર તું પદ ચુમવા રે.
મંડયો હતો વળી પ્રેમઘેલો બનીઃલાગ્યો ગગનમાં લોટવા.
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.

કુમુદસખીએ મલકાતે મુખડે આનંદહિન્ડોલે હિંચી હિંચી,
ક્ષણેક્ષણે લ્હેરાતી બાળા અમૃતપાન એ પીતી હતી.
હો વ્હાલી ચંદ્રિકા રે.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૩૫

ચંદાને એક પ્રશ્ન

સૂતું જગ નિદ્રા અંક, હું પૂછું ચંદા !
સૂતા તારક નભ અંત હું પૂછું ચંદા !
ત્યારે કરી ગર્જના આમ, હું પૂછું ચંદા !
ફેંકે શું ઉદધિ કટાક્ષ ! હું પૂછું ચંદા !
ને ઊડી ઉડું ચકોર; હું પૂછું ચંદા !
નીચે નિરખી તુજ કોર ? હું પૂછું ચંદા !
ગાએ કયમ આ બુલબુલ, હું પૂછું ચંદા !
મસ્તીભર્યું પ્રસન્ન પ્રફુલ્લ ? હું પૂછું ચંદા !
ને અનિલ લહરીચુમ્બિત, હું પૂછું ચંદા !
નિરખી હરખે શું કુમુદ ? હું પૂછું ચંદા !
તવ દર્શનથી ઘેલાં બને ! પૂછું ચંદા !
એને મુખડું નિરખે તને ! પૂછું ચંદા !
એ તે શી પ્રીતિરીત ? હું પૂછું ચંદા !
શી વશીકરણની વિધ ? હું પૂછું ચંદા !

ચંદા

[વિષમ હરિગીત]

શાંતિ શીતળ વરશીને સુખમાં સુવાડું રાત્રિયે,
જે નદી, સરવર, અદ્રિ, તરવર, દિવસ તપિયાં તેમને;
કુમુદિની કરમાઇ દિવસે થાકીને સૂઇ જતી,
તેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી;
કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મ્હોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મ્હારા, એમનાથી રહું બ્હીની;
માત મ્હારી પૂજ્ય તેની પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી.
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વંદના કરું દૂરથી.
નામ ચંદા મધુરું મ્હારું પાડિયું મુજ માડિયે;
ઘણી વેળ વિચરું ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાડિયેઃ
માંહિ વ્હેતી વ્યોમગંગા દૂધ જેવી ઉજળી,,
ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રુપાનાં તે ગણુંતી ફરું વળી;
ફરૂં બ્હીતી તાતથી, પણ માત મુજ મનં ભાવતી,
નિજ સંગ લેઈ ધીમી ધીમી પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી;
બન્ધુ મ્હારો રાહુ તે ઊઠયો કુછન્દી ફૂબડો,
કંઇ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડયો.
બ્હાર જાય પિતાજી ત્યારે આંગણે રમું કોડથી,
રૂપા અને હીરા તણી ગેંદો લઈને દોડતી;
એક લઉં બીજી ઉછાળું, ત્રીજી શિર ઝીલું ધરી,
વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી ભણી નિરખું હશી.
માગ્યું માત મહી કને ને તાતની અનુમતિ લીધી,

આ મૃગહ્યુ મ્હારું;—બાપુ! ત્હેં હજી સુધા કેમ નથી-પીધીઃ
સુધા પાતી એહને,—ભરી કુમ્ભ આપ્યો તાતજી—
ગણું ઊજીંગ મહિં સદા એને કદાપિ ન દઉં તજી.
વાંકું વળિયું રમ્ય રીતે અણીઆળું નાવડું,
માતાપિતાએ આપ્યું મુજને કોદી તે પર જઇ ચડું;
ચઢી મૃદું તરતું તે સ્વચ્છન્દ ચાલ્યું જાય ત્યાં,
ઊંડું ભૂરું આકાશકેરું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.
ત્યાં ધને કો હામ વેરી ઝીણી રુપેરી રેત તે
લઉં ખેલવા લંબાવી કરને નાવડેથી જતે જતે;—
ને બધી આ વેળ હરણુ મ્હારું જે બહુ બ્હીકણું,
મુજ ખોડમા સંતાઇ સૂતું, એ મુને રુચે ઘણું.—
એવી મેઘની રેતી સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરા, રસીલા, મંદ ઝીણા, સુંદરા, સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યો જનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરું,
ને સુણે હરણું માહરું ને ઊંઘ મીઠી લે ખરું.
ઊઠી હું મૃદુ ને સુંવાળી સેજમાંથી જળતણી,
નાખું નજર ઝીણી સીધી સાગર અને ભૂમિ ભણી;
રંગરાતું મુખડું મ્હારું કંઇ વિશાળું સિન્ધુમાં
ધોઇ કરી ચઢું વ્યોમ, વળગ્યાં વાળશું જળબિન્દુડાં.
મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંજાડવા
કંઇ યુક્તિઓ બહુવિધ કરે ભંગાણુ સુખમાં પાડવા.
પણુ હું તો હસતી રમંતી ફરું ઉપર નભવિશે,
ને એહ અસ્થિર મેહુલાશું કદી ભરાઉં નવ રીસે,
એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો,
ને રુપેરી કોરનો રુમાલ ધોળો દે કદી,
કદી પાથરે મૃદુ સેજ તે પર વળી ક્ષણુભર રહું પડી;

કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઇ તે વડે
મારી ઝડપ રમતો રમંતો મુખડું મુજ ઢાંકી દિયે;
ને ત્યહાં અંબોડલો મુજ જાય છુટી તે સમે,
ને વાળ ચળકંતા રુપેરી વિખરી ચોગમ રમે.
પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હસી;
ને કરંતો મંદ મંદ ઘુઘાટ ભર આનંદ શું,
ફેંકી તરંગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું!
ભેટવા વિસ્તારી કરને બાથ ભીડું માતને,
તે મંદ હસતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ઘુમન્તી તે
સપ્તર્ષિ કેરી ગાડલી મુજ દૃષ્ટિ પડતાં ફીકી બને.
નદીમાં, સરોવરમાં, ને સિન્ધુમા કદી ન્હાતી હું,
તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઇ જાતી હું;
ત્યાંહિ નાચું લ્હેર કરતી, વળી ડુબકાં ખાતી હું,
ને મૃગલું મ્હારું તેહને એ નવલ જળ કદી પાતી હું,
કદી ઊંચા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઊભી રહું.
નીચે બિછાવી મ્હેં રુપેરી તે વળી જાજમ નિરખું:
દૃષ્ટિ ઊંચી ફેંકું વળી ઊંડું ભુરું આકાશ જ્યાં,
ફરી જોઉં રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યાં.
એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી
જેનાં શિખર પર હિમ નિરંતર વાસ કરી રહે છે ઠરી—
નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક, તેહની
વિધવિધ દશાઓ ઊંચી નીચી કાળચક્રે ફરી ઘણી,
ને અનંત ગયો જ વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ
નિશ્ચળ રહી, તે જોઇ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,—
એ . મોટે મહીધર નભમહિં ધરતો રસે

હજ્જાર શૃંગે દર્પણો પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
કો સમે વળી મધ્ય નભમાં રહું ઊભી ઝઝૂમતી,
નીચે સુતા જે ઝાડ ઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ઘૂમતી;
મુજ કરે રૂપેરી બુટ્ટાદાર શતરંજી ગૂંથી
ત્યાં પડી તે જોવા હું નાખું દૃષ્ટિ ઝીણી મથી મથી.
પછી નીચે ઊતારું જ્યાં વ્યોમપૃથ્વી ચુમ્બતાં,
ને તરુઘટાપ્યાકાં મહિં મુજ પ્હોળું મુખ ધરી થભું ત્યાં;
પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઊભી રહી,
કરી ડોકિયું ફરી એક વેળા; સૂઉં જળસેજે જઇ.
મેઘ નિજ ચડતી સમે, મુજને દમે વિખુટી કરી,
માડી થકી બહુ વેળ લગી આ વ્હાલસોહી દીકરી;
વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નિરખું ફરી,
તે વેળ કેવું પ્રફુલ્લ મુખ મુજ ! ધરે શોભા સુંદરી !
કોઇ કોઇ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે
પાદપ્રહારે તોડી ઘનપડ, પછી જનની મન્દિરે,
ડોકિયું કરું જ્યાહિં જ્યાંહિ પાડી બાગી એમ મ્હેં,
ને માતમન્દિર મુકુર મૂક્યા મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે.
ન્હાનું મ્હોટું થાય વપુ મુજ પણ નિરંતર અમર હું,
ને જે સમે દેખાઉં નહિ તે સમે તાતની ગમ રહું;
એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે
જઉં એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.
સલૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ, ભેટ લેવા તે તણી
મુજ હોડલામાં બેસીને જાઉં કદી હું બની ઠની;
પવન મૃદુથી આગળું વાળી સમાયું સ્નેહથી,
વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણઝીણા મેહથી.
શાત એનું નિરખી મુખ, મુજ સુખનદી નવ થોભતી,
!

ચકચકિત સહુ પ્હેલ ચ્હોડયો તારલો સખી ભાલમાં
લાડ'તી અડકું એહને કદી આવી જઈ બહુ વ્હાલમાં.
એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમ'તી હું,
પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,—
કેમકે સ્હામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષણી—
મુઇ રાત્રિ-એણે દૂર સખિયો કીધી ક્રૂર વચ્ચે ધશી.
ઊડી ગઇ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
ને મુજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને,
રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મુને તે ગળી ગઇ,—
જાણે નહિ-હું અમર છું ને બેઠી મુજ મન્દિર જઇ !

નરસિંહરાવ—(કુસુમમાળા)

૩૯

દિવ્ય સુન્દરીઓની ગરબી

૧

(ગરબી) "તેજે ધડયાં અમ-અંગ, અમોલા તેજે ધડયાં છે
કરિયે ન તિમિરનો સંગ, તિમિર અમ વેરી ઠર્યાં છે.
(સાખી) દિવ્ય લોકમાં ઘૂમતાં ફરિયે સહુ રસભેર,
ને પ્રેમે કંઇ રેડિયે મર્ત્યલોકે અમીની સેર,
અમોલી સેર અમીની" તેજે ધડયાં૦

ચંદ્રા:

'પ્રેમીજોડાં કલહમાં રીસાએ ક્ષણવાર,
તેનાં હૃદયે રેડતી ચંદ્રા હું પ્રેમ અમીની ધાર,
રસીલી ધાર અમીની.' તેજે ધડયાં૦
'મુગ્ધા સૂતી અગાશિયે ચિન્તનમાં ડહોળાય.
સીંચી ત્હેના હૃદયને ખિલવું પ્રેમકળી હું કાંઇ,
ઊજળીશી પ્રેમકળી હું.' તેજે ધડયાં૦

શુક્રતારા :

'હાસ કરતું આકાશમાં નિરખે ન્હાનું બાળ,
ત્હેને હ્રદયે રોપું હું શુક્રતારા કવિત્વ રસાળ,
અતિ ગુઢ બીજ કાવતનું.' તેજે ઘડયાં૦
'હ્રદય વિકસી કવિજન ઊભો નિરખે અનિમિષ નેન,
ત્યાં ઝરતી હું પ્રેમથી કાંઇ કવિતસરિતનાં વ્હેણ,
કવિતની દિવ્ય સરિતનાં.' તેજે ઘડયાં૦

તારાસખી :

'ચિત્રકાર કવિમિત્ર જે ઊભો ફલકસમીપ,
તત્વદર્શિ તેને હ્રદય પ્રગટાવું હું પ્રતિભાદીપ,
પૂર્યો દિવ્ય દીપ અમીએ.' તેજે ઘડયાં૦

ત્રણે ગગનસુન્દરી :

'અમે તેજનાં બાળ સહુ, સીચીને નિજ નૂર,
મનુજહ્રદય ગૂંગળાવતું હરિયે અન્ધતિમિરનું પૂર,
હર્ષરિપુ પૂર તિમિરનું. તેજે ઘડયાં૦

૨

વનદેવી :

* ગરબી—સંગીતની અધિદેવી હું અલબેલડી,
વનમાં રાસ રમું સવિલાસ સમીરશું રે લોલ.
ચંદા, તારાયુગલ, ત્રણે અમીવેલડી !
ભલે આજ મુજ મંદિર અમીરસથકી રસ્યું રે લોલ.
સખી શુક્રતારા ! તું કવિતા રેડતી
તે હ્રદય મધુરરવની લહરી હું ભરું રે લોલ.
ચંદા સખિ ! તું પ્રેમઝરણ જે પ્રેરતી
ત્હેને ગીતધ્વનિ દઉં હું દ્વિગુણું કરું રે લોલ;

---

* 'આસોમાસો શરદપુન્યમનો ચાંદ જો, કાગળિયાં લખતાં રે ચંદન ચોકમાં રે લોલ'–એ ચાલ.

મનુજહૃદયમાં અદૃશ્ય કરથી છેડીને
દેવ જગાડે હર્ષશોકના ઊંડા સુરો રે લોલ
તે સર્વેને મુજ વીણામાં રેડીને
ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્‌ભુત પૂરેપૂરો રે લોલ
એ ધ્વનિના સુર ઝાંખા ઝાંખા પ્હોંચતાં
મર્ત્યલોકમાં માનવગાન બધું બને રે લોલ;
એહ ગાનનું મૂળ ઊંડું સોધતાં
ધન્ય વિરલ કો મુજ ગીતધ્વનિ ઝીણો સુણે રે લોલ.
સંગીતની અધિદેવી હું છું ઉપાસમી,
મર્ત્ય દિવ્ય એ ઉભય લોકને જોડતી રે લોલ.
ધીર સમીરશું રાસ રસેથી સદા રમી
મધુરા ધેરા સ્વરની માળ ગુથું કોડથી રે લોલ."

નરસિંહરાવ (હૃદયવીણા)

૩૮

પંખીડાંને

(ગઝલ)

પધારો પંખીડાં પરદેશવાસી હો !
પધારો ! મોકળી છે અમ અગાસી હો !
કુશળ છે ત્યાં પ્રજા ને સૌ પ્રજાના પાલ ?
કુશળ છે રાજ ? ત્યાં મિત્રોની રાશિ હો ?
કુશલ વાયા અનિલ પન્થે પ્રભુપ્રેરેલ ?
કથા કંઈ તો કહો વ્હાલા પ્રવાસી હો !
કહો, ધાડી સખા ! કે પાતળી રજની ?
પ્રભા કેવી મધુરમધુ ત્યાં વિલાસી હો ?
પધારો આગળા ઉઘડે છે અન્તરના !
વિરાજો દેવસંગે દિવ્યવાસી હો !
પૂજીશું દેવ સમ પૂજીશું ફુલ સાથે !

વીંઝી પાંખો ઉડાવો રજ સુવાસી હો!
અને-કાંઇ ખબર દેશો સખી કેરી?
ત્હમે આવ્યાં છતાં એ શું ઉદાસી ન્હો?
પધારો પંખીડાં મુજ પ્રાણવાસી હો!
પધારો, મોકળી છે ઉર અગાસી હો!

ન્હાનાલાલ

૩૯

કોકિલાને

(એવા રૂડા આંબલીયાની ડાળ—એ લગ્નગીતનો ઢાળ)

નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે બેઠાં તમે જે તણે રે,
એવા રૂડા આંબલિયાની ડાળ મુકીને, કોયલ, ક્યાં ગયાં રે!
ઊંચે સોહે પ્રભાતના રંગ રાતા રાતા આભમાં રે,
તેવા નાચે નીચે આના મ્હોર!...મુકીને•
ફાલ્યો ફાલ્યો આંબલિયો આ કાળ વસંતસમીરમાં રે
સુનો તો ય તમો વિના આજ:—...મુકીને•
કાળા કાળા ભેદી જાડા મેઘ, કિરણ શશિલેખાનાં રે,
ઠારે આંખ ન લેખા જણાય!...મુકીને•
ભેદી તિમિર તણાં પડ એમ ઉંડાં ગાણાં તમતણાં રે,
શુણે કાન, તમો ન દેખાવ!...મુકીને•

*   *   *   *

શશિરેખાની સુંવાળી જાત નદીના તરંગમાં રે,
ઉંચી નીચી ન્હાની મ્હોટી થાય—...મુકીને•
નેક લહરીમાં નેક જ થાય, પરપોટાના ઉરમાં રે,
બેસી વ્હેતી વ્હેતી સરી જાય:—મુકીને•
તેમ આજ ઘણા અમ ઉર તેમાં ગાન તમતણું રે,
એક લપસે બની શતકાય!...મુકીને•
ઉંચી નીચી ગણી વીચિમાળ ઉપર બાણ સમ સરી રે,
જોતા જોતાંમાં શફરી જાય,...મુકીને•

તેમ તિમિરતરંગની માળ ઉપર ગાન તમતણું રે,
લીસું લીસું આજે સરી જાય !...મુકીને૦

*　*　*　*

અર્ધ નિદ્રા સમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂજ્યું તમતણું રે,
ચમકાવે અમારા ચિત્ત !...મુકીને૦
ભર નિદ્રા સમે પ્રિયસ્પર્શસમું કૂજ્યું તમતણું રે,
અમ ઉરમાં ભરે સુખસ્વપ્ન... મુકીને૦

*　*　*　*

રૂડે ચાંદલે રમ્ય કલંક, તેવાં તમે સરઉરે,
ચંચૂ ભરતાં ભાસો તે કાસાર....મુકીને૦

*　*　*　*

કળી કુસુમતણી ! તમ વાસ આવે આ તિમિરમાંરે,
કુળી પાખડીઓ ન દેખાય... મુકીને૦
તેજ તારાતણું દેખાય ઝીણું ઉંચું આભમાં રે,
તારો જોવાય ના, ન ઝલાય !...મુકીને૦
તેવું ગાન તમારૂં, શુણાય ઉંડું ઊંડાણમાં રે,
તમો દેખાવ ના, ન ઝલાવ !...મુકીને૦
ગોવર્દ્ધનરામ (સ્નેહમુદ્રા)

૪૦

કોકિલ ગાન

(સાખી–ગઝલ)

બેસી આંબાડાળ આ કરતી કોકિલ ગાન,
ટુહુ ટુહુ મૃદુ ટૌકાતણું આનંદે મુજ કાન:
શુણું એનો મીઠો ટૌકાર, અહિં રેલે અમીની ધાર:
શકે તાપો સમાવી શું ! હૃદે વેરાન કરે લીલું !
અલૌકિક શો મીઠો ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર.

રીઝવવા ઋતુરાજને ગાતી મંજુલ ગાન,
કાર્ય સારવા કામનું, ભુલવે, કામી ભાન.
હશે તું કો પરી દિવ્યા; ન તો, ક્યાંથી મૃદુકંઠા;
હવી પંખી ઋષિ શાપે, ટુહી ટુહી સ્તવે ગાને;
શુણું એનો રૂડો ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર
નારંગી પીળી વળી ક્હીં ગુલાબી લાલ,
મોરે લીલું શોભતું રુખડું રૂડું રસાલ.
રસાલે એ રમે નાચે, ગીને એના જનો રાચે
લીલા સૃષ્ટિ તણી ગાયે; પ્રિયા પ્રિયે ક્ષણે યોજે,
રસાલે એ કરે ટૌકાર, ઉરે રેલે અમીની ધાર.
મધુરી સોડમ મ્હોરની, મધુરૂં કોકિલ ગાન,
છાયા શીત રસાલની, કરે હૃદય ગુલતાન;
શુણી ટૌકાર, ઉડું વ્યોમે, રમું એ સાથ ગણે કોડે:
ભુલું આધિ જરા માંહે શું આનંદ ઉરે વ્યાપે!
મોહો એનો 'ટુહૂ' ટૌકાર ઉરે રેલે અમીની ધાર.

જમિયતરામ ધીરજલાલ વૈદ્ય

૪૧
મધ્યરાત્રિયે કોયલ
[વિષમ હરિગીત]

શાન્ત આ રજની મહિં મધુરો કહિં રવ આ-ટુહૂ-
પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહિં? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું?
મન્દ વાઇ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
નહિં સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કોયલ માધુરી.
મધ્ય રાત્રિ સમે તને અલી કોકિલા! શું આ ગમ્યું?
હાં, મેહુલો વરશી રહ્યો તેણેથી તુજ મનડું ભમ્યું;
દુઃખ નવ સ્વપ્ને દીઠું ને સુખ મહિં તું રેલતી,
આ રમ્ય રાત્રિ મહિં અધિક આનંદગાને ખેલતી.

નીતરી રહી ધોળી વાદળી વ્યોમમાં પથરાઇ આ,
ને ચાંદની ઝીણી ફીકી વરશી રહી શી સહુ દિશા !
ગાન મીઠું અમી સમું તેણે ભર્યું તુજ કંઠમાં,
આ શાંતિ અધિક વધારતું તે જાય ઉભરી રંગમાં.
નગર બધું આ શાંત સૂતું, ચાંદની પણ અહિં સૂતી,
ને વાદળીઓ ચપળ તે પણ આ સમે નવ જાગતી,
અનિલ ધીરે ભરે પગલાં, પળે શાંતિ રખે સહુ,—
ત્યાં ઉછળતી આનન્દરેલે કોકિલા બોલે—ટુહૂ !
સૃષ્ટિ સઘળી શાંત રાખી મુજને જ જગાડતો.
ટહુકો મીઠો તુજ પવન લહરીસંગ જે બહુ લાડતો;
ગાન તુજ સાંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,
ભુલી ભાન, તજી મુજ રમ્ય શય્યા, હઈડું દોડે તવ ભણી;
દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
આનન્દસિંધુતરંગમાં નાચંતું એ ઉચ્છરંગમાં;—
હા, વિરમી પણ ગયો ટહુકો હૃદય લલચાવે બહુ,—
ફરી એક વેળા, એક વેળા, બોલ, મીઠી ! ટુહૂ ! ટુહૂ !

નરસિંહરાવ (કુસુમમાળા)

૪૨

નિર્દોષ બાળ

(ગઝલ)

અરે ઓ ! બાળ બાળુડા ! બહિર ને અંતરે રૂડા !
ફરે તું ગેલ કરતો રે ! ઉરે આનંદ ધરતો રે !
સ્વ–પરનો ભેદ નહિ તારે ! કંઇ નહિ જોઈએ તારે !
ગમે ત્યાં જઇ ગમે ત્યાં રહે ! નથી કંઇ ભાન છું ક્યાં રે !
વડીલો જે સ્થળો નિંદે જઈ તું ત્યાંય પણ બેસે,
વડીલો જે સ્થળો વંદે કદિ તું ત્યાં નહિ બેસે !
પરંતુ લ્હેર આવી જ્યાં તને, જઈ બેસશે તું ત્યાં;

અહા ! નિર્દોષ શી ચેષ્ટા ? ખરે નિર્ગુણ માનું હા !
કદી જઇ શત્રને હાથે, ચડી બેસે વિના શંકે,
કદી જઇ મિત્રને માથે, નહિ બેસે વિના શંકે.
કશો દુર્ગુણ કે શંકા નહિ લાવી ફરે વંકા !
રમે ત્યાં જઇ રમાડે જ્યાં, હસે ખેલે ફરે ત્યાં ત્યાં !
રમાડે કોઇ સાચેથી, રમાડે કોઈ દંભેથી,
રમાડે કોઇ વૈરેથી. પરંતુ સર્વ સમ રીતિ !
નહિ લાવે કશું હૃદયે, અરે નહિ કાંઇ એ જાણે !
હશે કંઇ જાણવાનું એ, કશી શંકા નહિ ઉરે !
હશે જે ભાવથી માતા અને પિતા તણી પાસે,
હશે તેવા જ ભાવેથી ખરેખર શત્રુની સાથે !
ખરેખર ખેલ છે ન્યારો ! જગત્ જંજાળથી તારો
જગતનો જેહ અભ્યાસી,—થવાનો તેહ જગવાસી.
પરંતુ બાલવયવાસી ! ખરે છે જગત સંન્યાસી !
કશું શું તાતની તારા અને માતા તણી ખુબી.
થવાનો જેહ જગવાસી, ખરે તે આજ સન્યાસી !
અરે ઓ બાળ બાળુડા ! બહિર ને અંતરે રૂડા;
તું શું એ કાંઇ જાણે છે? જગતને કંઇ પિછાણે છે ?
જગત તુંને પિછાણે છે, જગતને તું શું જાણે છે?
તું જાણે છે? 'હું કયાં જઉં છું'–અને હું કયાં જવાનો છું?'
નથી તું જાણતો ભાઇ ! નથી કંઇ ભાન રહેવાનું !
ખરેખર એહની અથવા, નથી કંઈ તાહરે પરવા !

થયો આજે વડો નાનો ! થયો આજે સમજવાળો
પડી જગના પ્રપંચોમાં, શુભાશુભ કાર્યંતંત્રોમાં;
થયો છું હું સુખી દુઃખી, થયો છું હું ધની ભૂખી;
અરે એ બાળ બાળુડા ! દયાના પાત્ર એ રૂડા !
ગુરૂ વયમાં તું આવીને થઈશ કેવો મને કહેને ?
થઇશ કે બાળ ! હું જેવો ? રહીશ કે બાળ તું જેવો !

દેવચંદ રામજી

૪૩

ફુલની સાથે રમત

ગરબી

(શીખ સાસુજી દે છે રે વહુજી રહો ઢંગે, એ ચાલ.)

આવો ફુલડાં મધુરાં રે આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક આનંદે રે ભેળાં રહી નિર્ગમિયે,
મ્હને મુખડું ત્હમારૂં રે સલૂણું લાગે વ્હાલું,
એમાં નિર્મળ પ્રીતિ રે વશી હસતી કાલું.
તમમાંનું હું પણ રે કુસુમ એક કોમળિયું,
રહી મનુજસમુહે રે વદન કરમાઇ ગયું.
ન્હાશી ત્યાં થકી આજે રે આવ્યો તમ પાસ હું તો,
ત્હમે કોમળ હઈડે રે, મ્હને નવ ગણશો જુદો.
નહિ તમમાં કુટિલતા રે, નહિ વળી ક્રૂરપણું.
નહિ વચન કપટનાં રે હૃદય પ્રેમાળ ઘણું;
કદી હાસ કરંતાં રે તો નિશ્ચે આનંદભર્યાં;
કરમાઇ કદી સૂતાં રે સત્યે દુઃખે જ ગળ્યાં;
જેવું અંતર થાએ રે તેવું તમ મુખડું દીસે,
જેવું મુખ દેખાએ રે તેવું તમ હૃદય વિશે.
ત્યારે આવો મધુરાં રે આપણ રંગે રમિયે
દિન એક તો સુખમાં રે સાથે વશી નિર્ગમિયે.

નરસિંહરાવ. (કુસુમમાળા)

અહા ! નિર્દોષ શી ચેષ્ટા ? ખરે નિર્ગુણ માનું હા !
કદી જઇ શત્રને હાથે, ચડી બેસે વિના શંકે,
કદી જઇ મિત્રને માથે, નહિ બેસે વિના શંકે.
કશો દુર્ગુણ કે શંકા નહિ લાવી ફરે વંકા !
રમે ત્યાં જઇ રમાડે જ્યાં, હસે ખેલે ફરે ત્યાં ત્યાં !
રમાડે કોઇ સાચેથી, રમાડે કોઈ દંભેથી,
રમાડે કોઇ વૈરેથી. પરંતુ સર્વ સમ રીતિ !
નહિ લાવે કશું હૃદયે, અરે નહિ કાંઇ એ જાણે !
હશે કંઇ જાણવાનું એ, કશી શંકા નહિ ઉરે !
હશે જે ભાવથી માતા અને પિતા તણી પાસે,
હશે તેવા જ ભાવેથી ખરેખર શત્રુની સાથે !
ખરેખર ખેલ છે ન્યારો ! જગત્ જંજાળથી તારો
જગતનો જેહ અભ્યાસી,—થવાનો તેહ જગવાસી.
પરંતુ બાલવયવાસી ! ખરે છે જગત સંન્યાસી !
કર્યું શું તાતની તારા અને માતા તણી ખુબી.
થવાનો જેહ જગવાસી, ખરે તે આજ સન્યાસી !
અરે ઓ બાળ બાળુડા ! બહિર ને અંતરે રૂડા;
તું શું એ કાંઇ જાણે છે? જગતને કંઇ પિછાણે છે ?
જગત તુંને પિછાણે છે, જગતને તું શું જાણે છે?
તું જાણે છે? 'હું ક્યાં જઉં છું'—અને હું ક્યાં જવાનો છું?'
નથી તું જાણતો ભાઇ ! નથી કંઇ ભાન રહેવાનું !
ખરેખર એહની અથવા, નથી કંઈ તાહરે પરવા !
અહા સ્વાતંત્ર્ય શું દેખું ? સુખી સંસારમાં લેખું:
દશા તારી વિચારી આ, કરૂં ઇર્ષ્યા હું તારી હા !
હઉં જો બાળ તું જેવો, ફરૂં આનંદથી કેવો !
હઈશ હું બાળ તું જેવો હઇશ આનંદમય કેવો?
થયો આજે સુખી દુઃખી! થયો આજે ધની દુઃખી !

થયો આજે વડો નાનો ! થયો આજે સમજવાળો
પડી જગના પ્રપંચોમાં, શુભાશુભ કાર્યતંત્રોમાં;
થયો છું હું સુખી દુઃખી, થયો છું હું ધની ભૂખી;
અરે એ બાળ બાળુડા ! દયાના પાત્ર એ રૂડા !
ગુરૂ વયમાં તું આવીને થઈશ કેવો મને કહેને ?
થઈશ કે બાળ ! હું જેવો ? રહીશ કે બાળ તું જેવો !

દેવચંદ રામજી

૪૩

ફુલની સાથે રમત

ગરબી

(શીખ સાસુજી દે છે રે વહુજી રહો ઢંગે, એ ચાલ.)

આવો ફુલડાં મધુરાં રે આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક આનંદે રે ભેળાં રહી નિર્ગમિયે,
મ્હને મુખડું ત્હમારૂં રે સલૂણું લાગે વ્હાલું,
એમાં નિર્મળ પ્રીતિ રે વશી હસતી કાલું.
તમમાંનું હું પણ રે કુસુમ એક કોમળિયું,
રહી મનુજસમુહે રે વદન કરમાઇ ગયું.
ન્હાશી ત્યાં થકી આજે રે આવ્યો તમ પાસ હું તો,
ત્હમે કોમળ હઈડે રે, મ્હને નવ ગણશો જુદો.
નહિ તમમાં કુટિલતારે, નહિ વળી ક્રૂરપણું.
નહિ વચન કપટનાં રે હૃદય પ્રેમાળ ઘણું;
કદી હાસ કરંતાં રે તો નિશ્ચે આનંદભર્યાં;
કરમાઇ કદી સૂતાં રે સત્યે દુઃખે જ ગળ્યાં;
જેવું અંતર થાએ રે તેવું તમ મુખડું દીસે,
જેવું મુખ દેખાએ રે તેવું તમ હૃદય વિશે.
ત્યારે આવો મધુરાં રે આપણ રંગે રમિયે
દિન એક તો સુખમાં રે સાથે વશી નિર્ગમિયે.

નરસિંહરાવ. (કુસુમમાળા)

૪૪
પંખેરૂ, જા વન ઉડી
[ભૈરવીનું :૫૬]

જા ઉડી, બંધન છુટી... પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
તે જ ભૂમિ રસે ખુડી, પંખેરૂ ! જા વન ઉડી–ટેક.
આ તન આવું, ગાન મધુરૂં
કયમ રાખે પિંજર પૂરી ? પંખેરૂ જા વન ઉડી.
વ્યોમ વિશાળું, રંગ રસીલું.
ત્યાં ફર જા મનડું મૂકી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
ગિરિ ઝરણે, નિર્મળ સરવરવરનાં,
સ્નાન લહે શીતળ ઝુકી ..પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
ત્યાં લચતાં તરુઓ ફળથી કંઈ,
એની લહેજત અતિ મીઠી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
ત્યાં પર્જન્ય રહે પરવરતા,
રાગ રસિક લહે ઝુંટી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
ઊડ અધિ લય થા નભ ગાતો,
દે દિક્પ્રાન્ત સુરે પુરી...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.
સુણી સુણીને ધરતો ચક્ષુ ઉર,
હું એ ઝુકાવું હૃદય તુષ્ટિ...પંખેરૂ ! જા વન ઉડી.

જી. લ. દવે.

૪૫
વસન્તગીત
૧

કોયલડી ! ત્હારી મોરલી લલિત બ્હેનાં ! છેડી જજે ?
હીંચે નમે તું બ્હેન ! આંબલિયાને ડાળ જો !
કોયલડી ! ત્હારી મોરલી લલિત બ્હેનાં ! છેડી જજે !
રંગ્યાં દિશાચીર વિધુની વિશુદ્ધિરંગે,
અર્ચા પ્રભાવી અરચી દિનને દિનેશે;

નવગન્ધકોષ કંઈ ગન્ધવતી ઉઘાડે,
ઉઘાડીને ઘુંઘટ ગાવ, વસન્ત, સખી ! પધારે
કોયલડીને ત્હારી વેણુથી વસન્તદેવી સત્કારજે !

૨

કોયલડી ! ત્હારા વનમાં પ્રભાત આજ ઊંડાં ઊગે.
સોનારૂપાની મહીં રમતી રેખ અનન્ત જો !
લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી ! આજે ડૂબી જતી,
સાત્ત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !
મીઠડી, સાન્ત્વની
ભાગ્ય સમ સંજીવિની
જગજ્જીવનમન્ત્ર શી ઉદ્ધારિણી,
પ્રભુ કિરણ સરિખી સકલ સંચારિણી,
પ્રાચીપ્રતીચી, દિગ્ભુવન સૌની પરમ કલ્યાણિની:
સાત્ત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !
કોયલડી ! ત્હારી વેણુમાં વસન્તદેવી સત્કારજે !

૩

પડઘો ક્યાં પડ્યો ? રસબાલ !
ભેદી ભીષણ જગના દુર્ગ અનિલ ક્યાં આથડ્યો ?
રસબાલ ?
ઉપર જ્યાં અનહદ બાજે સાથ, ટુહુરવ ત્યાં ચ્હડ્યો ?
રસબાલ !

સંસ્કૃતિનાં સૈન્ય વ્યૂહો માંડતાં
પૂર્ણિમા ને અમાસ નેજા ખોડતાં,
યશકરીટી ઇન્દ્ર પુષ્પ વધાવતા,
ગન્ધર્વ જયનાં ગાન નિજ વેણુ ભરી વાતા જતા:

૪૭
રમણીયતાજનિત શોક
(વસંતતિલકા)

એકાંત આ ગિરિતણા ઉદરે પડેલું,
સૂતું જ જાગતું સરોવર સ્વચ્છ પેલું;
આકાશ ભૂરૂં જળ નિર્મળમાંહિ ડૂબ્યું,
ઊંધે મુખે લટકતું તરુવૃંદ ઊભું.
ડુબ્યું સમસ્ત પ્રતિબિમ્બજગત્ સુરેખ;
હા! કોણ એહ પઢશે અતિ ગુઢ લેખ?
ગંભીર આ તટતરુ પ્રતિબિમ્બ સાથ,
પ્રેમે ચકી કરી રહ્યાં કંઈ ગુઢ વાત.
સૂતું સરોવરહૃદે નભ ઊંડું પેલું
ઊંચે રહ્યા નભની સાથ હશી રહેલું.
દીસે શું ઊંડું જળમાં જગ અન્ય એક,
જેનું સ્વતંત્ર રહ્યું જીવન ભિન્ન છેક.
ગંભીર મૌન ધરીને તટવૃક્ષ પેલાં,
ઊંડી અલૌકિક સમાધિ વિષે ડુબેલાં
શાં ધોળતાં હૃદયમાં કવિતા વિચારો!
ને દેખતાં અનુપ ભૂમિતણો ચિતારો;
ઊંડું નિહાળી જળમાં સ્થિર લોચનેથી,
તેજસ્વી વિશ્વ પ્રતિબિંબતણું જ ભેદી,
તેની પછાડી રહી ઝાંખતી દિવ્ય ભૂમિ
તે દેખતાં તરુવરો તટ આ ઝઝુમી.
ગર્જંત ઘોર કદી અમ્બુધિ ઉત્તરંગ
તેનો કદી નવ શુણ્યો ધ્વનિનો જ જંગ,
એવું સરોવર સદા રમણીયમૂર્તિ—
તો કેમ આ હૃદય શોકની થાય સ્ફૂર્તિ?

જોતાં જ રમ્ય છબી આ હૃદયે શુ ઊંડા
કાં શોકના પ્રગટતા ધબકાર ગૂઢ ?
હાં, જાણ્યું, આ સરતણા મૃદુ હાસમાંહિ
છુપ્યા અનેક અતિઘોર નિસાસ કાંઇ,
આ વારિને તટ રહી હૃદયે નિહાળું
આ મર્ત્ય જીવનનું વાદળ કાંઇ કાળું;
ને કારમી થતી ખડી ભવદુઃખ ફેરી
નેનો સમીપ જ ભુતાવળ કાંઈ ઘેરી.
જો આ છબી સરતણી રમણીય એક,
તો છે છબી દુઃખભરી જગમાં અનેક,
ને કોઇ કાળ વળી આ છબી તો મધુરી
થાશે વિનાશકરથી જ વિલુપ્ત પૂરી.
માટે જ આ મધુર મૂર્તિ પછાડી છૂપ્યા
ઘેરા અનેક દુઃખરંગ દીસે જ ડૂબ્યા;
સૂનું મનોહર સરોવર આ સુણાવે
ગંભીર ગાન લયકાળનું ઘોર ભાવે.

નરસિંહરાવ (હૃદયવીણા)

૪૮
ઊંડી રજની

(રાગ મ્હાડ: મ્હારી ઝુમાં ત્હારે ઓઢણે મેવાડો રે મલીર—એ ચાલ)

આ શી ઊંડી રજની આજની ભણે ઊંડા ભણકાર !
ઘેરી ગુહા આકાશની રે, માંહિ સુતો ઊંડો અંધકાર,
ઊંડા ડૂબ્યા નભતારલા કંઈ ગૂઢ સંદેશ વ્હેનાર રે,
આ શી ઊંડી રજની !

શાંતિપૂર રેલી રહ્યું રે, ઊંડું અદ્ભુત, સહુ ઠાર,
એ પૂરને ઝીણું હલાવી, છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે
આ શી ઊંડી રજની !

ડૂબી ઊંડી એ પૂરમાં રે, તરુવર કેરી હાર
મોહમંત્રથી મૂઢ બની એ, કાંઈ કરે ન ઉચ્ચાર રે;
આ શી ઊંડી રજની !
મૂઢ બન્યો એહ મંત્રથી રે, સ્તબ્ધ ઊભો હું આ વાર;
ગૂઢ અસંખ્ય ભેદો કંઈ, કરે ચોગમ ઘોર ઝંકાર રે;
આ શી ઊંડી રજની !
જાગી ઊઠી એ ઝંકારથી રે, અનુભવું દિવ્ય ઓથાર;
ભરાયું ભેદ અસંખ્યથી રે, મ્હારું હૃદય ફાટે શતધાર રે;
આ શી ઊંડી રજની !
ગુંથાયું એ શત ધારથી રે, એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર;
શાંત અદ્ભુત, ઊંડા કંઈ, સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે;
આ શી ઊંડી રજની !

નરસિંહરાવ (હૃદયવીણા)

૪૯

એક સેનાપતિનું મધ્યરાત્રે ચિન્તન

(મ્હારું ગોકુળ જોવાને આવ્યરે મથુરાના વાસી—એ ગરબીનો ઢાળ)

આ શાં અણુગણુ તારાવૃન્દ રે, દીપે શ્યામ નિશામાં,
સહુ હળી મળી જાતાં સાથ રે, દીપે શ્યામ નિશામાં.
ઘનતિમિરે નભ ઘેરિયું રે, ધસતું પૂરવ પાસ,
તેજ રવિનું અસ્ત થયે તે ઊગ્યું, પશ્ચિમ કીધો આવાસ રે,
વસ્યું શ્યામ નિશામાં. ૧
પવન પણ હાલે નહિં ને હાલે અંધારું ઘોર,
અહગણુ પણ હાલે નવ ચાલે, હાલે ચોરગ્રાહક ને ચોર રે;
મ્હાલે શ્યામ નિશામાં.
પશુ પંખી બોલે નહિં ને, બોલે ન જળ સ્થળ કાંઈ,
મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેર્યું, તમરું તમતમ કરતું ત્યાંહિં રે,
તીતું શ્યામ નિશામાં.

એ અવસર અલબેલડીરે, હીંચી હિંચોળાખાટ,
આંસુ ઢાળે, ઉર સંભાળે, રણ પડિયા પિયુને માટ રે;
રોતી શ્યામ નિશામાં. ૪
કોઈ મળે કો ટળવળે રે, કો રણ જાતી સાથ,
કોઈ સૂતી સ્વપ્નામાં જોતી આવી અડિયો પિયુનો હાથ રે,
જોતી શ્યામ નિશામાં. ૪
ઉડુગણ ચાલ્યા જીતવા રે ધાયું તિમિર ચોપાસ,
ધશી ધશીને કાઢયું પછવાડે, કીધાં કેસરિયાં તનુવાસ રે;
લીધાં શ્યામ નિશામાં. ૫
ગ્રહમંડળ પડયું નીરમાં રે, ધરી તરુવરનાં શિર,
વીર જુવે ચિન્તામાં ફરતો સહુ શમિયું સરસ્વતીતીર રે,
સૂતું શ્યામ નિશામાં. ૬
શાન્તિ વિશે ચૈતન્ય નહિ રે, ચૈતન્ય શાંતિ ન એક,
જ્ઞાન વિશે ગમ્ભીરપણું નહિ, પ્રભુ રાખે ક્ષત્રિનો ટેક રે,
આવી શ્યામ નિશામાં. ૭
સત્ય સનાતન રાખવી રે કુલભૂમિની મરજાદ,
સહજ જતી સંભાળવી તે મોંઘી માતપિતાની લાજ રે,
ઊંડી શ્યામ નિશામાં. ૮

ભીમરાવ (પૃથુરાજ રાસા)

૫૦

ચિત્રસંસાર

મચી રહ્યો કોલાહલ આજે, દશે દિશે ગાજે!
તે તળે સરે કો ભિન્ન ચિત્રસંસાર! જગત ના જાણે
તરી રહે ઉપર વ્યવહાર,
રૂડિ સરી જતા જ પ્રવાહ,
સઉ દિવસ ભભુકતો તેજે,
રવિ સળગી રહે જગદેહે,

તે નીચે નિશા નિજ ખેલ જમાવતી, અંધ સોડિયું વાળી
આૈચરિત્ર કરતી નિશા દિવસનું રૂપ ધરી આ જામી !
નભ ઉડુગણુથી ઉભરાતું,
તિમિરોદર ધણું ઉપસાતું,
ઉર ચિત્ર સ્વપ્ન ભણી ધાતું,
જગ મદનતંત્રી ધરી ગાતું;—
તો નહિ દેખું, નહિ શુણું, રજનિ જ્યાં રૂપ દિવસનું ધારે,
ઓ રજનિ ! ઘુંઘટ ઉઘાડ ! નીરખવા તને ચિત્ત લલચાયે.
ઓ રજનિ ! ત્હારે કાજ !
મુકી દઈશ હું આ સઉ સાજ!
ઓ રજનિ ! જોવા તુને,
આ બુદબુદ ફોડીશ હું તે !
ગૃહજાળ, લક્ષ્મીની જાળ, રચી મુજ શિરે રહે બુદ્બુદને,
એ બુદબુદ ફોડી, તોડી બન્ત્રીના બન્ધ, જોઇશ હું તને.
ઓ રજનિ ! જોવા તુંને મુને અભિલાષ ઘણો છે આજે !
બહુ બહુ વર્ષ અભિલાષ ઊંડો ઉરમાંહ્ય ધર્યો છે સાચે !
હું ચન્દ્ર ! રજનિ, તું રજનિ ! જીવ હું તું જ જેમ પરલોક;
તુજ તિમિર વિશે તરી જોઇશ ઊભો તુજ સમો ક્યાં જ પરલોક!
તોડી જ સજડ આ બન્ધ,
મુજ નવો થશે અવતાર !
નવું તેજ પ્રકટશે આંખ !
મુજ સરવા થાશે કાન !
શુણી શકીશ હું યમનું ગાન!
આ દમ્ભ થકી, આ ઢોંગ થકી સરી પડીશ રસાતળમાં હું !
આ નાટકના પટને ચીરી પેંસીશ–જ્યાં વણવેશ નિશા તું.

ગોવર્દ્ધનરામ (સરસ્વતીચંદ્ર ૩)

૫૧
અમર આશા
(ગઝલ–ભૈરવી)

કઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઇ છે !
ખફા ખંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે !—કંઈ૦

જુદાઈ જીંદગી ભરની, કરી રો રો બધી કાઢી,
રહી ગઇ વસ્લની આશા, અગર ગરદન કપાઈ છે—કંઈ૦

ઘડી ના:વસ્લની આવી સનમ પણ છેતરી ચાલી,
હજારો રાત વાતોમાં, ગુમાવી એ કમાઈ છે—કંઈ૦

ઝખમ દુનિયાં ઝબાનોના, મુસીબત ખોફના ખંજર,
કતલમાં એ કદમબોસી, ઉપર કયામત ખુદાઈ છે—કંઈ૦

શમા પર જાય પરવાના, મરે શીરીં ઉપર ફરહાદ,
અગમ ગમની ખરાબીમાં મઝેદારી લુટાઇ છે—કંઈ૦

ફના કરવું, ફના થાવું, ફનામાં શાહ સમાઈ છે.
મરીને જીવવાનો મંત્ર દિલબરની દુહાઈ છે—કંઈ૦

ઝહરનું નામ લે શોધી, તુરત પી લે ખુશીથી તું,
સનમના હાથની છેલ્લી હકીકતની રફાઇ છે—કંઈ૦

સદા દિલના તડપવામાં સનમની રાહ રોશન છે,
તડપતે તૂટતાં અંદર ખડી માશૂક સાંઇ છે—કંઈ૦

ચમનમાં આવીને ઊભો ગુલોપર આફરીં થઈ તું,
ગુલોના ખારથી બચતાં બદનગુલને નવાઈ છે—કંઈ૦

હજારો ઓલિયા મુરશિદ ગયા માશૂકમાં ડુલી,
ન ડૂલ્યા તે મુઆ એવી કલામો સખ્ત ગાઈ છે—કંઈ૦

મણિલાલ (આત્મનિમજ્જન)

———

મ્હારે મન આવે તો ઊડતી ઊડતી જાઉં હું
મ્હારી સુંદરતા દેખી જગ સહુ અંજાય '—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૧

તારલિયા મ્હારે ત્યાં રોજ દિવાળી દીપવે,
મ્હારે આંગણ ચંદા ચોક પૂરીને જાય !
મ્હારે માંડવ જાય સુવર્ણ જ સૂરજ વેરતો,
તેને ઉંચકી લેતું હસતું જગત સુહાય '—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૨

ઉગતા પ્રભાતના જેવી હું આશાદેવી હું,
મ્હારા આંગણામાં વિવિધ રંગ પૂરાય,
એવા રંગ જગતના હૃદયે પૂરી દઈ ને
તેની આગળ નવો ઉઘાડું હું દિન-કાય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૩

જનઅંતરને કાળા વાદળ આવી ઘેરતાં
જેના ભુવન ભુવન અંધારૂં ઢોળાય.
ત્યારે તારલડી જેવી હું તેમાં ફૂટીને
કોઈ નવા નવા તેજે ચમકાવું ત્યાંય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૪

માનવ-ઉર ગુંચવાય નિરાશાની ગીચ ઝાડીમાં,
સહુ ઉલ્લાસ ઉરે ને અન્તર શૂન્ય જણાય;
તેને ફરી જગાડી દોડાવું જગમાંય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ૫

જોઉં પ્રેમભ્રમરને જગમાં ભમી ભમી ગુંજતો,
કોને ચટકો દઈ ને છૂપો ન્હાસી જાય;
તેને પાસે પાસે લાવીને હું

કદી પકડાવું કે કદી ન્હસાડી મૂકું ત્યાંય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૬
દુનિયાની સખી થઈ આશ્વાસન આપું હું,
મ્હારી માંડવનો બતલાવું બહુ મહિમાય;
કંઈ કંઈ સ્વપ્ન મીઠાં દેખાડું દૂર આકાશમાં,
એવું સખીપણું છે મ્હારૂં અતિ સુખદાય !
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૭
મ્હોટાં મ્હોટાં કામ કરાવું જનની પાસ હું,
એક ફલંગે પ્હાડ કુદાવું કરીને સ્હાય !
રાજારાણા રંક બધાનાં ઉરમાં હું વસું;
મુજ વિણ જગમાં જનનું જીવ્યું વ્યર્થ ગણાય !
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૮
મ્હારૂં ગાન સદા જન-ઉરને પોષે પ્રેમથી,
મ્હારૂં નાચ નચાવ્યું તે તો નાચ્યું જાય !
મ્હારી વીણામાંથી ટપટપ અમીબિન્દુ ઝરે;
જેને મુખ પડે તે હસી હસી હરખાય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૯
મ્હારે આંગણ પૃથ્વીથી મ્હેમાનો આવતાં,
તેનાં અંતર મ્હારાં મધુરાં ગીતો ગાય;—
મ્હારી વાડીમાંથી મીઠાં ફુલ લાવી આપું ત્યાં,
સુંઘતાં સુંઘતાં કદી નહિ તો તે લેશ ધરાય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૧૦
કોને આવી આલિંગન દઈ પૂરૂં કોડને
કોથી દૂર ન્હાસી જઈને ઉચરાવું 'હાય' !—
મ્હારો મર્મ કદી નહિ આપું કોને ને કરૂં
કોને હસતે કોને રડતે મુખ વિદાય !—
મ્હારી અંતરની ખરી વાત સુણો રે માનવી— ૧૧

એવા કંઈ કંઈ ખેલ મચાવું જગમાં હું ઘણા,
માનવજીવન મીઠું કંઈ મ્હારાથી જ થાય;
એ બાળકડાંને શિર અમરકળીઓ ખોસું હું,
તેની સાથે એ તો ખીલતું રહે સદાય !—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૧૨
પ્રભુના રંગમહેલતણી હું તો અધિદેવી છું,
તેનાં દર્શન કરવા જીવ સહુ ચિત્તમાં ચ્હાય;
પણ જે સત્ય પથે શુદ્ધ આવે ઉર ધારી મને,
પ્રેમે દ્વાર ઉઘાડી લઉં તેને જ હું માંહ્ય;—
મ્હારી મીઠી મીઠી વાત સુણો રે માનવી ! ૧૩

* * * *

તારલિયા મ્હારે ત્યાં રોજ દિવાળી દીપવે,
મ્હારે આંગણુ ચંદા ચોક પૂરીને જાય,
મ્હારે માંડવ જાય સુવર્ણ જ સૂરજ વેરતો;
આવો, આવો, ભલે પધારે મ્હારે ત્યાંય !
આવો મીઠી મીઠી વાત કહીશ રે માનવી !

ખબરદાર (વિલાસિકા)

૫૪
ચક્રવાકી

[માલિની]

રજનિ બધીય ગાળી ! શોકની સીમ ભાળી !
તિમિરની તતિ ચાકી દૃષ્ટિથી જાતિ આઘી !
અરુણ ઘણી કીનારીવાળી આ સાડી ધારી,
ઉભી શિશુ રવિ ધારી કેડમાં વ્યોમનારી. ૧
રમત બહુ રમાડે, ઘેલી ઘેલું લડાવે,
શિર ઉપર ચ્હડાવે, ઉંચ ઉંચો કુદાવે;

નીરખી ધરતી બાગો કહાડતી રાગ કાલા,
ઉંચી ઉંચી કરી દૃષ્ટિ સારતી હર્ષવૃષ્ટિ.
નિકટ ,તું રઢીયાળા, આવ, એ ચક્ર વ્હાલા!
ભૂલી જઈ ક્ષણું પાછા દુઃખમાં મ્હોર કહાડયા!
થયું ન થયું પૂછે, જાગતું ત્હોય ઉંઘે,
ઉંઘી ગયું જગ એ! છે આપણે આપણુંયે!
ઉંચું, ઉંચું પ્રિય જોની! તેજ જોઈ હું મોહી!
ચલ ચલ ઉડીયે ત્યાં, પંખી બીજાંય છે જ્યાં.

(ચોપાઇ છંદ)

"ઉડે મેઘ તેની પાંખોમાં પુરે રંગ રવિ તાજા!
ચાલ! ચાલ! આપણુ પણુ જઈએ રંગ આપણા લ્હાવા!
પુરે ઉપરથી તેજ સુનેરી રવિ, પીયળ સમ ફેલે;
તે, તે સળગતી પુલિનવાલુકા જગત ઉઠતું દેખે.
લલાટપટપર હોય રકત સૌભાગ્યચિન્હ, તે જેવા,
ચાલ, ચાલ પુલિને થઈ રહીશું! તું જ કહેની તે ફેવાં!
રુપેરી જળભરી નદી આંખ સમી ભુવનની ઉઘડી પ્રકાશે,
તેની કીકીયો સમ થઈયે પ્રિય, ઊંડ સલિલમાં ન્હાતે.
ચાલ! ચાલ! નભશું નભબિન્દુ, સમો ઉદધિ પણુ સ્પર્ધા
કરે, તો શું આપણુ કંઈ જઈ એ? એજ રંગના રસ્તા;—
મ્હોટાં ન્હાનાં વધુ મ્હોટામાં. તો ન્હાનાં પણુ મ્હોટાં!
વ્યોમદીપ રાત્ર નભબિન્દુ, તો ઘરદીવડાં નહિ ખોટાં!
ચાલ ચાલ, પડીયે રસરસ્તે, નવું નવું જોવાશે,
ઊભી લાગતી ધરા તે ય ખેંચાતી ને ખેંચાશે!
ખેંચાતાં પણુ જવું જ તો તો જવું ન શીદ ખુશીથી?
ચાલ ચાલ, ઉડીયે જ અગાડી આનંદે વણુ ભીતિ?

ગોવર્દ્ધનરામ (સ્નેહમુદ્રા)

—o—

૫૫

સરસ્વતીને

(મધુભૂતા વૃત્ત)

હા ! હા ! તે માણેક ખોવાયું ! રત્ન થયું બેતાલ !
સ્વદેશ પ્રીતિ ! સ્વતંત્રતાશ્રી સુખ સૌ થયાં અકાળ !
સરસ્વતિ ! તે હાય ! દિવસ નહિં ભરતખંડના હાલ !
તે શું આંસુ આ ઉન્હાં !
મુકતાકારે સતત નિકળતાં તુજ કપોલની લાલી
હરે ! મ્હારૂં હરે હીર હા ! દવ વિપરીત ખ્યાલી !
હરે ! હો દવ વિપરીત ખ્યાલી !
હશે, હશે, પ્રિય ! વિસાર ક્ષણભર, ઉદય ઉદય થાશે,
પ્રકાશ અરૂણ ઝળહળશે કંઈ દીપે સુવિલાસે !
પૂર્ણ પ્રકાશ થાતાં મંગળ જય–ગીત ગવાશે !
ઉઠ ! ઉઠ ! ઉત્સાહે !
વીણા વ્હાલી લઈ ઉચ્છંગે શૃંગાર રસભરી
કોમળ મધુરી વાણી પ્રકાશ સુખદ વિશદ લહરી !
હરે ! હો ! સુખદ વિશદ લહરી !
કૌમુદી પૂર્ણેન્દુ સુધામય, નિશિભવ મુક્તાપ્રાશી,
વિશદ નિશાએ વિકસિત કુસુદનું બિસ વિશદ ગ્રાસી,
શરદાગમથી મદકલ કલરવ શશિપદ વિન્યાસી,
માનસ સરવર તટે
વિસામતા શુભ હંસે બેસી ધવલ કુસુદ તારકથી !
સ્વમંન્દાકિનીતટ નિકટે રહી ભરત નિરખ હરખી !
હરે ! હો ભરત નિરખ ઝરખી !

૫૬

માનસસર

(મરાઠી સાખીની ચાલ)

અંતર ઉછળ્યું હો ! સહસા ધૈર્ય ગળ્યું હો !
ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય, તરંગ જબ્બર ચાલે:
માનસભર મારૂં ડોળાયું, ખુબ ચલિત જલ હાલે;
સ્થાનક ન મળ્યું હો !...સહસા૦
હાય! વધે જલ, અલ્પ દિસે સ્થલ, છેવટ રે ! શું થાશે ?
નાજુક પાળ પ્રચંડ ભરાવો, હા! શી રીત સમાશે?
જલબલ ન ચળ્યું હો !...સહસા૦
આવે ઊગ્ર ઉછાળા ઉપર, તોફાન ખરૂં જામે
ન્હાનું સર, દેખાવ ભયાનક ! શાથી સદ્ય વિરામે?
પાછું ન વળ્યું હો !
રંગ ગયો બદલાઈ, ખરેખર નિર્મલતા પણ ઊડી,
જલસેના ઉભરાતા માંડી, પાળો પણ ગઇ બૂડી,
સ્થલ સાથ ભળ્યું હો !
ઉપર થઈ ઢોળાય બધેથી મસ્ત–ધોધવા દોડે,
જંગ બરાબર થાતાં નિર્બલ પરિસીમાને તોડે,
આખર ન કળ્યું હો !

મણિશંકર

૫૭

ઝણકારા

(મંદાક્રાંતા)

આઘે ઉભાં તટધુમસ જેમાં દ્રુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા સુહાવે,

કમલવત ગણીને બાલનાં ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે!
વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે શગડી કરી,
અહો! કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યું દિસે!
ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે;
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં!
ધીમે ઉઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી
વૃદ્ધા માતા નયન નબળાં ફેરવીને જુવે છે;
ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજુ શાન્ત બેસી રહીને,
જોતાં ગાતો શગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.
ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં
કૃષિક એ ઉઠી ત્યારે "આવો બાપ" કહી ઉભો.
"લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને" બોલીને
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉભીને ચારે દિશાએ જુવે;
"મીઠો છે રસ ભાઇ! શેલડી તણો" એવું દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઇ ગઇ જ્યાં છે ઉભી શેલડી!
પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા
ને કૈં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.
"બીજું પ્યાલું ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃષા"
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું.
કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
એકે બિન્દુ પણ રસતણું કેમ દીવાં પડે ના!
"શું કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે"? આંખમાં આંસુ લાવી.

બોલી માતા વળી ફરી છુરી ભોંકતી શેલડીમાં
"રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;
"નહીં તો ના બને આવું," બોલી માતા ફરી રડી.
એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને
માતા તણે પગ પડી ઉઠીને કહે છે–
"એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!
"એ હું જ છું નૃપ: મને કર માફ ઇશ!
"પીતો' તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે ત્યારે જ ધાર્યું હતું––
"આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નકી છે એવી ધરા છે અહીં;
"છો ત્હોયે મુજ ભાગ કે નહિ સમો તે હું વધારૂં હવે,
"શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં?
"રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઇ,
"પ્રભુકૃપાએ નકી એ ભરાશે;
"સુખી રહે બાઇ! સુખી રહો સૌ,
"ત્હમારી તો આશિષ માત્ર માગું!"
પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા
છુરી વતી જરી જ કાતળી એક કાપી;
ત્યાં સેર છુટી રસની ભરી પાત્ર દેવા;
ન્હોળો વહે રસ અહો! છલકાવી પ્યાલું!

કલાપી

૬૦

કૃતઘ્નતા

(શિખરિણી)

ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન! તમ જ્વાલા સળગતી!
ભલે વંટોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી!
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મ્હોટાં ઢળી પડે!

ભલે સૂર્યે ઢાંકી રજ સહુ દિશા મેલી જ કરે !
ભલે વ્હેતાં વ્હાણો સઢ સહુ ચીરાઈ તુટી પડે !
પ્રચંડોર્મિં છોને જલધિજલના ઊછળી રહે !
ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરિયામાં થઇ જતી !
ભલે જાતી આખી જન સહ રસાતાલ પૃથિવી !
હવે તો હું વૈરી જગત સઘળાનો થઇ રહ્યો !
અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુઃખી થયો !
કૃતઘ્ની લોકોને કદર નવ કાંઇ હૃદયની !
ન જોવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં.
તુફાની સત્વો આ કુદરતતણામાં મળી રહું !
બને તો વંટોળો થઇ જગત આ ઉજ્જડ કરૂં !
ગડેડાટો મ્હોટા, કડડ કડડાટો વીજળીના,
મને વ્હાલાં વ્હાલાં પ્રલયધમસાણો પવનનાં !
દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
તમે લોકો વૈરી, મમ હૃદય લે વૈર ક્યમ ના ?
હસો રોતાં દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
અહો ! રોનારાં આ મમ નયનમાં જ્વાળ સળગી !
દયા રોનારાંની ઉપર નવ મ્હારા હૃદયને !
ત્હમારૂં રોવું એ કપટમય ને ક્રૂર જ દિસે !
ત્હમારાં લોહીમાં મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે,
અને ત્હોયે સૌ એ ઘટિત જ થયું એમ ગણશે,
અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
અરે તેમાં ક્યાંથી હૃદય તમ શીખ્યાં અજડતા ?
ત્હમારે માટે કો હૃદય ભગવું જે કરી રહે,
અરે ! તેને ચીરો ? તમ હૃદય તો ચીરીશ હવે !
સખે ! તેં એ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધું !
હતુ ખુલ્લું ત્હોયે હૃદય મમ તેં એ નવ દીઠું !

કહું શું લોકોને ? અરર ! સઘળાં પામર નકી !
વૃથા ઢોળું ત્યાં હું મમ હૃદયનો ક્રોધ જ નકી !
તને તો ના ઓહો ! મુજ જિગર કૈં એ કહી શકે !
મુક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે ?
દૃગો ત્યાંએ ત્યાંએ પછી જગતને શું કહી શકું ?
વિના બોલ્યો કાંઈ પણ નવ હું મુંગો મરી શકું.
ભલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડાયા વગર સો
ગિરિ તો આ રૂનો થઈ જઈ હવે પોલ ઉડતો !
ઘણા વ્હોની સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી,
હવે તે ખેંચાતો તૃણવત થઇ તાણની મહીં !
જવા સામે પૂરે સરપ સરખો યત્ન કરશે,
હજી એ ખેંચાતો પણ નવ ખુશીથી કદી જશે !
અરે ! આશા કિન્તુ જરી પણ રહી ના હૃદયને
પડ્યો જે નીચે તે જગત ક્યમ ઊંચે લઇ શકે ?
સખે ! અન્યાયી તું મમ હૃદયને ને જગતને,
અરે રે ! તેં કીધું જગત કડવું આ હૃદયને !
કૃતઘ્ની તું થાતાં દિલ મમ કૃતઘ્ની થઇ ગયું !
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતાં એ શીખી ગયું !
તને કૈં કહેવું એ દિલની નબળાઇ મુજ નકી,
વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયથી ના થઈ શકી !
નકી આશા કાંઇ મુજ હૃદયમાં રાખી જ હશે,
ન તે પૂરી થાતાં મમ હૃદયને આ દુઃખ સખે !
હશે ! ભાઇ ! કિન્તુ હૃદય ત્યજવું તે સુખથી શે ?
ઉછેર્યું મેં તારૂં હૃદય કુમળું દુઃખી ગણીને;
હવે કાંટા લાગે ! અમર તુજ એ કંટક હજો !
પરંતુ બીજાથી જરી વધુ હવે કોમળ થજો !

કલાપી

६१

મજા ક્યાં છે?

(ગઝલ)

ક્યાં છે મજા ! ક્યાં છે મજા ? કહે તું મુસાફર ખલ્કના ?
દુનિયાં મહિ ક્યાં છે મજા ? માની લઉં શામાં મઝા ?
છે ક્યાંઈ ખાણુ ખુશાલીની આ ખલ્કને કોઇ ખુણે ?
દેખાડી દે ! જો હોય તો, ખોદિ લઉં ત્યાંથી મજા !
આલમ શુણે ઝ્હેરી ન ગાણું જ્ઞાનનું દરિયાતણું !
તે દુઃખ પોતાનું રડે તો માની લઉં શેમાં મજા ?
રોવે હસે અસ્થિર ભૂત શોધે ન 'શું' ક્યાં સત્ય છે ?
દુઃખભાર લઇ મુંગી ફરે ધરતીઃ લઉં શેમાં મજા ?
ત્યાં આસમાને આભલાં જુદાં જુદાં કંઇ ચકચકે,
સમજે ન કો, તેથી નિસાસા સૌ ભરે ! શામાં મજા ?
દરિયામહીં—ધરતી મહીં—ત્યાં આસમાન મહીં ઉંડે,
કહે તખ્ત ખુશાલીતણું—શું કામની પણ તે મજા ?
છે ત્યાં ગયાં ભૂત તો હજારો માણવા જ અખુટ મજા;
સાથે લઇ પાછા ફર્યાં દીઠાં નહિઃ તો ક્યાં મજા ?
વર્ષા બિચારી ગર્ભિણી સ્હેતી પ્રસૂતિ વેદના,
પછડાય ચીસો પાડતી ને ગર્ભ જળરૂપે પડે;
થીજાય શિયાળાસહિં, સીઝાય ઉનાળાસહિં;
દુનિયા બધી એમ જ પીડાતી દેખું છું;—તો ક્યાં મજા ?
ખુબસુરતી આલમતણી હસતી ખીલે જે કારમી,
દેખું હું પણ કરમાય ક્ષણમાં ! માનું તો શામાં મજા ?
શુણવા કહે, અવલોકવા કો, વાંચવા કોઇ કહે;
હું મ્હાવરો રાખું ઘણો, તેમાં ન આવે પણ મજા !
આલમતણી મેં ચોપડીનાં ફેરવ્યાં પાનાં ઘણાં !

માલિકના ડહાપણ થકી સમજુ થયો, પણ ના મજા !
હું ગાન દુનિયાનું શુણું અવલોકું સારી ખલ્કને
જાણી લઉં છું ભેદ સઘળો ત્હોયે તેમાં ના મજા !
જીગર વિના તનહા ફરૂં તેથી ન આવે રે ! મજા;
આ ઇશ્ક વિણ રોતું ન માને દિલડું કયાંઇ મજા !
ઊડી ગયેલા નૂરથી ઝાંખો ફરૂં જનમંડળે.
ધારી ફકીરી હું પુકારૂં "નૂર ! ઓ મુજ નૂર કયાં ?"
શુણે ન કો ! રડવું જુવે ના મુજ હાલત આલમે !
દેખું જ તેને રડતી હું; તો દુનિયામાં કયાં મજા !
દુનિયામહિં બાપુ ! નથી-કાંઇ નથી-કાઇ મજા ?
ગમગીનીનો ભંડાર આ છે,-માનું તો શેમાં મજા ?
જીંદગી છે જ્યાંસુધી રહેવું બધું રે ત્યાં સુધી,
આ જીંદગી પૂરી થશે તો આવશે ઊંચી મજા !
સ્મરવાં ગયેલાં સ્નેહીને, રડવાં ગયેલાં સ્નેહીને,
ભગ્નાશ જીવિત મુજ એ છે ! હાલ તો કહો તે મજા !
કહો તે મજા કે દંભ કે મૂર્ખાઈ ડહાપણ જે ગમે,
અવસાન સુધી હૃદય મુજ તેમાં જ માની લે મજા !
અવસાન બાદ ઉડી જતાં અકળિત અગમ્ય જ સ્થાનમાં,
આ ખલ્કમાં નથી કયાંઇ એવી કરીશ ત્યાં સાચી મજા.

લલિત

૬૨

એક આગિયાને

(હરિગીત)

તુજ પાંખ ચળકે પર્ણનાં ઝુંડો મહીં ચક્રો રચી
બ્રહ્માંડને પોષી રહી તે દૃષ્ટિ અહીં એ છે નકી,
તુજ ઉદરપોષણમાં તને તુજ રૂપ ઉપયોગી થતું,
તુજ નેત્ર આગળ દીવડો કૈં શ્રમ વિના દેખાડતું.

૬૪

ચાલ સખી ! ઉડિયે

(લાવણી)

સખિ ! સહૃદયતાના સત્ય ભેદ સમજે જ્યાં ન કોઇ મૂઢ,
તે જડ જગમાં કદી ગમે કેમ વસવું'ય;
મારાં સહુને ગણી સરલ થઇ મળું ભળું સહુમાં કોડે,
સખિ ! ત્હોય વ્હેમથી ભર્યાં ! મને તરછોડે.
જે થયેલ મારાં ઉડયાં તેથી ઉર–ફકીર તનહા ભમતો,
ડુબતા દિલનો કર સખિ ! તેં જ તો પકડયો.
તુજ શુદ્ધ પ્રણયનું પ્રિયે ! આચમન દઇ નૂર વળી ચળકયું,
આ વિરકત મુખડે ફરી સ્મિત કંઇ ફરકયું.
સખિ ! તિમિર તેજના અગણિત થર અવનીતળમાં મેં ખોદ્યા,
માનુષી શકિતએ રોતાં નિજ નખ ખોયા.
માટીમાં રમકડાં જડે, સોનાની રજ ચકચકે,
પણ સ્પર્શ થતાં તે ઉડે, ભરભર થઇ નીચે પડે.
કંઇ પડ ઉખેળતાં અગમ્ય વિધિનાં સૂત્ર ગૂઢ ઉકેલ્યાં,
નવ ત્યાંય જડયાં કંઈ ઇષ્ટ સુખડાં ઘેલાં.
છવિ રમ્ય, રસિક રવિ હૃદય સૃષ્ટિની અવનીપટ પર પાડે,
પણ પીછી ઝુલાવી અનિલ લીસોટા રાખે.
ચંચળ વિધિની વાટિકા મહિં આ ભમે નિત્ય ચઞ્ચળતા,
કરમાય કુસુમડાં ખીલે રમે પળ ત્યાં હા ! –
દુનિયા ફાનીના ક્ષણિક જીવનમાં રંગ રીકર કંઇ ભીડે,
સુખ દુઃખની પ્યાલી પીતાં વિરહ–પીડ સ્ફુરે.
પ્રિય સખી રજસ્તમસ્માવૃત્ત પુતળાં રમે હમે ને જીવે,
ત્રિવિધ તાપથી ફડફડી મૂતાં સૌ ઊઠે.
અસ્થિર મન તેનાં ભમે, વિધિ વ્હેમ થકી તે ભરે,
નવ હૃદય ખેલ શીખવે સૌ વિરસ બિચારાં રહે.

એ ધૂર્ત વિધિના પેચ ચળકતા અતિ તીક્ષ્ણ વળવાળા,
એસે ખૂંચે કદિ નહિ નીકળવાના: હા !
વિંટળાય પરિચય થકી પેચ પર રક્ત નીકળતાં સુધી,
લવણ અડયે બળતાં રડે, જાય રડી સૂઇ;
સખિ ! અભેદને સ્મરસિદ્ધ અધમ સાધક કરી સિદ્ધિ સાધે,
એ ક્ષુદ્ર રીત ઉચ્ચ હૃદયને કયમ છાજે ?
એ અંજાયેલા કીડા એમ ખદબદે સ્થૂલ વ્યવહારે
અંધારામાં દૃગ દીન મીંચાઇ જાયે.
તિમિર તેજની સંધિ ક્ષિતિજે પરવશ ભૂતડાં દીન નાચે,
અનુભવી શકે સત્ત્વનું સ્વપ્ન કદી ના તે.
        પ્રતિકૂળતાથી તે ખીજે, અનુકૂળતાથી તે રીઝે,
        રીઝ ખીજમાં જીવે મરે, મૃદુ ભાવ ન હોય જ હૃદે;
સખિ ! ન હોય નિર્મિત સ્થાન આપણું અસાર આ સંસારે,
નકી પ્રણય અંશનો વાસ અન્ય સૃષ્ટિએ.
પ્રકૃતિ જ પીંજરાં બાળી સૂઈ ભીડી બાથ ચિતાશય્યામાં,
સૂત ભભૂત ચોળીએ ચાલ, પ્રણય–વેદીમાં.
અગણિત ગોળા પર થઈ રચી અદ્વૈત લોઢમાં ભળશું,
ત્યાં વિશ્વ–યંત્રની ચીસ દૂર સુણીશું.
રસ–નીતરેલો ભવ ત્યજી, સરલતા સજી, ચાલ, સખિ ! ઉડિયે !
આ અનન્તતાના ઉદધિ મહીં રસ છિણિયે.

લલિત

૬૫

ત્યાગ

(ગઝલ)

હું જાઉં છું ! હું જાઉં છું ! ત્યાં આવશો કોઈ નહીં !
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો કોઈ નહીં !
ના આંસુથી, ના ઝુલ્મથી, ના વસ્લથી, ના બન્ધથી,
દિલ જે ઉઠયું રોકાય ના ! એ વાત છોડો કેદની !

સૌ ખુશ રહો જેમાં ખુશી ! હું જ્યાં ખુશી તે હું કરૂં !
'શું એ હતું ? શું આ થયું ?' એ પૂછશો કોઈ નહીં !
કે' છે ખુશી ! કે' છે નહીં ! દિલ જાણતું જે છે ને છે '
જ્યાં જ્યાં ઠરી દિલની ખુશી ત્યાં ત્યાં ખુશી દિલ છે નહીં !
પેદા કર્યો'તો ઇશ્ક ત્યાં ના કોઇને પૂછ્યું હતું !
એ ભૂંસવા જો છે ખુશી તો પૂછવું એ કૈં નથી !
છે ઇશ્ક જોયો ખૂબ તો જોવું હવે જે ના દીઠું,
કિસ્મત બતાવે ખેલ તે આનન્દથી જોવા સહી !
આ ચશ્મ સૂરજે છે ચડયું આલમ બધું નિહાળવા;
તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં !
મ્હારી કબર બાંધી અહીં ત્યાં કોઇને સૂવાડજો !
હું જ્યાં દટાઉં ત્યાં ફુલોને વેરશો કોઈ નહીં !
છે શું ફુલો, શું ઇશ્ક, ને શું સૌ તમે જાનારને ?
આ માછલું દરિયાતણું તે ઊર્મિઓ ગણતું નહીં !
મુજ ઊર્મિ એ તમ વારિધિ ! તમ વારિધિ મુજ ઊર્મિ છે !
જે હિકમતે આ છે બન્યું તે જાણશો કોઈ નહીં !
શું પૂછવું ! શું બોલવું ! ખુશ છો અને રહેજો ખુશી !
વ્યર્થ આંસુ ખેરશો તો લૂછશે કોઈ નહીં !

કલાપી

૬૬

એકાંત

[પૃથ્વી છંદ]

'રહે પડી શું એકલો ? ચલની, " વાડીની મોજમાં.
જમી, રમત ગાન ધૂમ પ-તાંતણી મચાવશું'?
ઊઠ એ ! નહિ શું આવ તું ? અરર, કોણ તું જેહવો ?
બબેલ ! દિલ લ્હેજતો તુજ સરીખ માટે કશી.
ગયા વિષયકીટ એ દિલ લહેજતો શું લહે ?
ભરે પવન મસ્તકે, નહિ વિચારમિત્રો મળે.

ભલે રમત એમની, મુજ કને મહા ખેલ શા !
અને • ટિણુટિણીતણું મળતું શુષ્ક કો કંદમાં
સુણી વહન, ગાન એ ગણિ દિલે ઘણું રાચતા.
ક્ષમા સદય દેવી ધૃષ્ટ નવ તે નર્યા અજ્ઞને.
પધાર, નિજ ભકતનું હૃદય તારૂં સિંહાસન !
મિલાવ ગુણ, પૂર, સૂર, બહલાવ તુજ બ્યાનિને;
શુણે, ગ્રહી રહે પ્રસાદ, તુજ પ્યાસિ આ મોરલો,
અને વિધુ સુધાથકી, ત્યમ ધરે કલાઓ બધી.

બળવંતરાય

૯૭

આત્મબોધ

(પૃથ્વી છંદ)

ગઇ ઋતુ વસંત, પ્રાવૃષ વળી જશે પરવરી,
કિશોર વય ગૈ વહી, ભર જુવાની ચાલી પળી,
—દીસે નહિ દીસે તને, પરમ એક કર્ત્તવ્ય કે ?
સમર સ્વામ, ધરનિ હામ, સફર લાંબિ છે મસ્તકે.
નડે પ્રકૃતિ પ્રીત આશ ગત કાલ કેરી ઘડી
જડો જુની ઉખેડતાં ખટકિ જાય ઉલટી ઉંડી;
——દીસે નહિં શું દૂરનું સુભગ શાંત કર્ત્તવ્ય કે ?—
સમર સ્વામ, વસળ વામ, સફર લાંબિ છે મસ્તકે.
નડે પશુપણું, નડે સપરિવાર પાપો જુનાં,
રહ્યાં ઘર કરી, હસે ફટ કરી, વળી ડંખતા;
——નવીન બલ દે નહીં વિમલ સાધું કર્ત્તવ્ય કે ?—
સમર સ્વામ, ત્યજનિ મામ, સફર લાંબિ છે મસ્તકે.
નડે વિતથ કલ્પના, ભ્રમતિ ચક્ર ખાતી મતિ,
અધૈર્ય, ચલ ભાવના, ઉડું ઉડું જ શ્રદ્ધા થતી.
—દીઠું નવ દીઠું ખરે સતતજ્યોતિ કર્ત્તવ્ય કે ?—
સમર સમર સમર સ્વામ, સફર લાંબિ છે મસ્તકે.

બળવંતરાય

૬૮

બોધ

(ગઝલ)

ગુજરે જે શિરે ત્હારે, જગતનો નાથ તે સ્હેજ,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે.
દુનિયાની જૂઠી વાણી વિશે જો દુઃખ વાસે તો,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહિ કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગત્ કાજી થઇને તું વહોરી ના પીડા લેજે,
જગત્‌ના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિમંળે ચિન્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઇને નહિ કહેજે.
વસે છે ક્રોધ વૈરી ચિત્તમાં તેને તજી દેજે,
ઘડી જાયે ભલાઇની મહા લક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂં એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રી પ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઇની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઇ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.
રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગત્ બાજીગરીનાં તું બધાં છલ્બલ્ જવા દેજે.
પ્રભુના નામનાં પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું.
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામાં પહેરાવી પ્રીતે દેજે;
કવિ રાજા થયો, શી છે પછી પીડા તને કાંઇ,
નિજાનંદે હમેશાં બાલ મસ્તીમાં મજા લેજે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ

૬૯

અમો મસ્તાન

(ગઝલ)

જિગરનો યાર જૂદો તો બધો સંસાર જૂદો છે,
બધા સંસારથી એ યાર બેદરકાર જૂદો છે.
ગણું ના રાવ રાયાને ગણું ના આખી દુનિયાને,
પરંતુ જાન આ પર પ્યારીનો અખત્યાર જૂદો છે.
હજારો બોધ મંદિરો મહીં નિત્યે ભલે થાજો,
અમો મસ્તાનના ઉસ્તાદનો દરબાર જૂદો છે.
બધા પરકાર તુફાને થઈ ચંચલ ચુકે નિશાન,
અમારા ચિત્તનો ચારૂ અચલ પરકાર જૂદો છે.
ઘડીભર બેશ બતલાવું, શિખાવું પ્રેમનો જાદુ,
અમો જાદુગરોનો, યાર જો! બાઝાર જૂદો છે.
શીખે જો પ્રેમ પૂરો તો જ અચલ અભેદ પામે તું;
નથી જ્યાં પ્રેમ જ્યાં છે ભેદ, એ વ્યવહાર જૂદો છે.
ભલે ને માહરા પંથે બધાએ દુઃખને દેખે,
મને તો સુખ સાગર લ્હેરીનો કંઇ બહાર જૂદો છે.
થયો જે પ્રેમમાં પૂરો થયો છે મુક્ત સર્વેથી,
મહા મસ્તાન જ્ઞાનીના મગજમાં તાર જૂદો છે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ

૭૦

વીરાંગના

(ગરબી)

સખિ! મ્હારા વીરના જો! ગઢ ઊંડા આકાશમાં રે,
સખિ! મ્હારા છેડલાની કોર શેષ ભીંજે છે જો;
સખિ! મ્હારી આંખડીમાં કોટિ કોટિ ભાનુ ભર્યા રે,
સખિ! મ્હારી નણદલનો વીર હીર સીંચે છે જો;

સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે !
સખિ ! મ્હારા ઓઢણામાં ભાતડી કંઈ યમની ગુંથી રે,
સખિ ! મ્હારી છાંયડીમાં ઝેર લીલું ઊગે છે જો;
સખિ ! મ્હારી કાન્તિમાં જો ! જોગણીનાં ખપ્પર ઝીલે રે,
સખિ ! મ્હારાં કંકણોમાં પ્રલયગીત ગાજે છે જો;
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે !
સખિ ! મ્હારા નાથની સમશેર કાંઈ હુલે ઝુલે રે,
સખિ ! મ્હારી તેજીલી કટાર તેજ પીએ છે જો;
સખિ ! મ્હારા વીરની ભડ મીર ગઢે ઝૂમે ઝુમે રે,
સખિ ! મ્હારી સહિયરનાં શસ્ત્ર હીંચ લીએ છે જો;
સખિ ! કુંળી રાજપુત્રી ત્હોય હું તો વીરાંગના રે !

ન્હાનાલાલ

૭૧
એક અબળાની વિનંતી
(સવૈયા)

અહો પ્રભુ મને હૃદય દીધું તો શાને નથી-કરતો સબળા ?
રંગભવન મુંને નથી ભાવતું, નથી રોચતી અલંકૃતિ;
આમ દેશી જન દુઃખી થાય ને અહું સુખ શું હુંજ રતિ ?
ઊઠો, ઊઠો, તમે શૂરવીર બે, દુઃખ કાપોને દેશીનાં !
ભોગ ચમન તજી ઘુમો ઘુમો ઘણું, હૃદય કરી શૂર કેસરીનાં.
સરસ્વતી તમે બહુ આરાધી ને આરાધ્યો યુદ્ધપતિ,
સમો થયો નહિ કામ આવશે શું તેમાંનું કોઇ રતિ ?
શોધો શોધો વસુંધરા કયમ, વસુ નથી દેતી લોકોને ?
તિમિર લોકનાં મનનાં ટાળી, જ્યોતિ બધે પ્રકટાવોને !
બુદ્ધિઅભ્ર તમ મનમાં ગાજે તો તેને વરસાવોને !
દુષ્ટ અસુર બહુ ફરે ફાટી, તે બાહુભાર દર્શાવોને !
જુઓ, જુઓ ઘર બ્હાર નીકળી અસુર ફાટી ફરતા કેવા ?

રઢ લોકને દળી દળી બહુ રગદોળે ભૂમિ ભેગા !
અરે તમે ઘડી ઘડી પૂછો છો "કહેની તું જ કરવું શું તે ?"
નહિ પ્રશ્ન એ ચાલે, ઉત્તર તમે લ્યોની શોધી પોતે.
ભિઝ્યો ભાણુ વિદ્યાનો તમમાં પૂછો પછી બીજાને શું ?
નહિ ચાલે એ, નહિ ચાલે એ, રોઈ રોઈ આખર મરશું ?

ગોવર્દ્ધનરામ (સ્નેહમુદ્રા)

૭૨

શુદ્ધ સંગીત

(લાવણ્યમયી)

જય ઉદય વિજય શિવ સમય અભય સંભારો—અભય સંભારો,
હર હર હર હર રણનાદ ગાજિ ઉચ્ચારો૦—ટ્રેક૦
અતિ ઉદાસીન ભવ વિભવ ભાવ સંહારી—ભાવ સંહારી,
લયવૃત્તિ પ્રલય કાલીન—સુનિદ્રાધારી;
બહુ કાળ શ્યાળ પ્રિયમાળ હાલ નિવારી—હાલ નિવારી,
ઝટ અપટ ઝટપટો દશા જાગૃતિ સારી,
ખડ ખડ ઉત્કટ અટહાસ સરસ વિસ્તારો ! —જય૦
ભારતી કળાનિધિ ઉદય સુભગ રાજે છે—સુભગ રાજે છે,
રતિ સતી નીતિ મતિ ઉમા લ્હેર છાજે છે.
ઝળહળ તરંગકળ પ્રબળ વિમળ મન મોહે—વિમળ મન મોહે,
રસ, તર્ક, કલ્પના સુરતરંગિણી સોહે.
બુધ કમળ ભેદિ, ગજ વ્હેમદનુજ સંહારો ! —જય૦
કુડ કપટ અવિદ્યાવતી અનીતિ સમસ્ત—અનીતિ સમસ્ત,
તે ત્રિપુર દાહ કરો, કરો અસુર કુળ અસ્ત!
વિષ વિશ્વ વિનાશન હરો હળાહળ ઝેરી—હળાહળ ઝેરી !
પ્રેમળ ઉજ્જવળ વિસ્તારો નજર અમિ લ્હેરી !
તવ શુદ્ધ વિબુધગણ આર્ય બાળ ઉદ્ધારો ! —જય૦
રણતૂર શૂર રણવાદ્ય પૂર બળ જગવો—પૂર બળ ગજવો !

ઉદ્ધાર હેતુ સંગ્રામ સઘ આ સજવો !
નાગર નરગણ બળ વીર રસ ઝીલો—વીર રસ ઝીલો !
હડ લપટ સંકટ કટ વિકટ ઝટ કરણી લો !
કર નિડર વાવરો હરિ ! કરી સુપ્રહારો ! ∙ જય∙

હરિલાલ ધ્રુવ

૭૩
વિકરાળ વીર કેસરી
(સ્રગ્ધરાવૃત્ત)

ધુ ધ્ધૂ ધૂ ધૂ ધુધવતી ! ગહનગિરિ, ગુફા કાનને ગાજિ ઉઠે !
ધ્હાડો એ ત્રાંડ તોડી ગગન ઘુમિ જતી, આભના ગાભ છૂટે !
ઊભી છે પિંગળા શી ચટપટિત સટા ! પુચ્છ શું વીજ વીંઝે
સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવન જયિની ચંડિકા એથી રીઝે !

૨

એ તે શું નાદ કેરો અવિરત ઝરતો ઘોષ આસ્ફાટ ફૂટયો !
કે એ શું ગર્જનાનો ત્રિભુવન દળતો ગેબી ગોળો ! વછૂટયો !
વર્સે શું વન્હિ કર્શે નયન પ્રજળતા ! વજ્ર પંજે અમંજે,
હા હા શું રંજ ? અંજે હૃદય ભડકતાં શૂરનાં ચૂર ભંજે ! !

૩

ઝંઝાવાતે ઘુમાવી અતળ વિતળ સૌ એક આકાશ કીધું !
ઉલ્કાપાતે ઘુમાવી તિમિર મિહિર સૌ ઘેરિ એ ઘોળિ પીધું !
શસ્ત્રાઘાતે ચલાવ્યું શર વહનિ ઝરે લોહિતું સ્રોત સીધું !
ડોલ્યું સિંહાસને રે ! નૃપમુકુટ પડયો ! ક્રાંતિએ રાજ લીધું !

૪

કૂહો કો કોની સહાયે ! સહુ ભય વનમાં ભ્રાંતિમાં ભીરૂ ભુલ્યાં !
સંરક્ષે કોણ પક્ષે ? મરણશરણમાં લક્ષ લક્ષે ય ડૂલ્યાં !
તેં તેં તેં કેસરી તેં તડૂકી તળપિ તેં છિદ્ર છિદ્રે વિંધાવી !
સંકોડી અંગ અંતે રૂધિર ઝરણમાં ભીષ્મ–વૃત્તિ સુહાવી !

૫

[અનુષ્ટુપ છંદ]

વીરશ્રી ધન્ય ભક્તિ ! ધન્ય પ્રૌઢ પરાક્રમ !
અખંડોદ્દંડ સાંમ્રાજ્ય કેસરી વન વિક્રમ !

હરિલાલ ધ્રુવ

૭૪

જન્મભુમિનું જયમંગલ

(ઝીંઝોટી; તાલ દાદરો)

જયમંગળ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગજાવિયે—ધ્રુવ.
રઘુવીર સમ વિરલ વીર ભારતી સુભટ સુધીર,
ઉર સમુદ્રને હિમાલયે ઉછાળિયે—જય૦
જનનીઅંક ઝીલિયે, ઝનુની રંગ રેલિયે,
આત્મ બળ—ઉજાસથી બધું ઉજાળિયે—જય૦
સત્ય અર્થ સજ્જ થાઓ, વિજય વાવટો ઉઠાઓ,
વીરધર્મથી ધરા સદા ધ્રુજાવિયે—જય૦
સત્વથી સંચવાય સ્વત્વઃ સમજી એ થઈ પ્રવૃત્તઃ
ધુમિયે ઝઝૂમી, જંગ તો મચાવિયે—જય૦
ભૂતળ ફોડી ફેંડિયે, અફલ જડો ઉખોડયે,
દોર ને દમામ દેશનો જમાવિયે—જય૦
સ્થિતિ સમય સ્વીકારિયે, પ્રવૃત્તિયજ્ઞ યોજીયે,
જાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમિયે ?—જય૦
માતુ દીન દુભાય છે, સપુત ! પીડા પીછાનિયે,
દુઃખ દીપાવિયે, ઉમંગને વધાવિયે—જય૦
દેશસેવના સ્વધર્મ, અન્ય ન કર્ત્તવ્યકર્મ,
આત્મભાવથી બધું પ્રભુમય પીછાનિયે—જય૦

લલિત

૭૫

લાવણ્યમયી

(રાગ–કલ્યાણ)

અરુણ તરુણ આ ઉદય થયો સહુ જાગો સુતા લોક
આળસ તજિ શુભ સુવ્રતવસ્ત્ર સજિ હરખે મૂકવો શોક,
સૂર્ય ઉદય આ ભાસે.
વિશ્વવર્ણન ઉપકારસ્મરણ કરિ નમન મનન દિનરાત,
જનસુખકારક ભવઉદ્ધારક ઉદય ઉદય વિખ્યાત,
કાર્ય સકળ શુભ કરતો.
સદ્‌ગુણધારણ સત્કૃતિકારણ વિમલ હૃદય વર્ણાય.
ધીરજ દ્રઢપણ સત્યવિવેક સંપ સજેથી થાય,
મહદ્‌યશનાં સહાકર્મો.
જગદ્વ્યાપ્ત સંતતસ્થિતિમાં પરિપૂર્ણ પ્રેમ સાક્ષાત
દયાગુણો ભરપૂર ભરી તું ધર મરવી ગુજરાત.
વસન ઉપવન મન હરતાં.
યમનિયમે સદ્‌વૃત્તિ વધારી ધારી જીવની દાઝ,
ઉદ્‌ભવ કરતો દુઃખ સંહરતો પ્રગટયો ધર્મ સમાજ
કલેશ કલહ લય કરતો.
દુરાચાર સહુ ત્યાગ કરી, કરી વિનય નિરંતર પુણ્ય,
તિમિર વિદારી કુત્સિતપટ કહાડી પ્રદીપ્ત કરવા શૂન્ય
જ્યોતિ સકલ જયમ શિવનો.
ધર્મ વધારો, શુભ ગુણ ધારો, તારો દીન અતિ રંક
સદાચરણપ્રતિપાલન સમયે નિશ્ચય થવું નિશંક,
એ જ વચન ગુરુ ઉચરે.
નામ સમાન મહાન કરી બહુ હામ ધરી ધરિ કામ,
ઉજ્જ્વલયશ પૂર્વનો અધિક કરિ ધુવો દુરિત સહુ શ્યામ,
અધમ મતિ તજિ ધરમુળથી.

પાપ થયે ક્ષય સત્ય વિષે જય દયા સુકૃત કહેવાય,
સમવૃત્તિ પરમાર્થ ન્યાય એ, એજ ધરમ શ્રુતિ ગાય,
કર્મ બીજાં સહુ ખોટાં.
આ અવસર આકાશ સ્વચ્છ સંપૂર્ણ સ્વભાવે શાંત,
મધુર, વાયુ, નાદયો નિર્મલ, વન મોહન કામ વસંત,
નિરાશા નિંદ્ય નકામી.
ઊઠો ઊઠો અજ્ઞાન નિવારણ શૌર્યબળે ભડવીર!
ભય કરિ દૂર ધૈર્ય ધરો તો તેથી થવું તરિ તીર,
સુધીર સુલક્ષણ નરનું.
કુળ્યું ફુળ્યું જન આવી ઉગારો ધર્મ વિષે કશી ઢીલ,
વિદ્યા સંપત વીર્ય વધારી પુરૂષ સ્ત્રીયોનાં શીલ,
એ નાગરની વિભૂતિ.
એકલપેટા સ્વાર્થ તજી તજિ ઈર્ષ્યાને અભિમાન,
એક દિલે હંગામ કરી ફરિ લુંટો લુંટાતું માન,
માન સમાન ન કાંઈ.
ઉદ્યમ વાડી લહિ નરનારી કહાડી દુર્મતિશૂલ,
પરમકૃપા છાયે મળી રમતે અહો સુગુણનાં ફૂલ,
સુવાસિત દેશ વિદેશે.

ભીમરાવ

૭૬

ભારત–વીર–જાગૃતિ

નહિ બ્રાહ્મણ, નહિ ક્ષત્રિય, ન વૈશ્ય, ન શૂદ્ર, આર્ય આપણુ તો
"स्वर्गादपि गरीयसी" જનની, ભરતભૂમિ બાળક હો!
વીરા જાગી ઊઠો!
અરૂણ ઉદય અજવાળો,
ભાનુ પ્રેમ–શૌર્ય પ્રજ્વાળો! વીરા૦ નહિ.–ધ્રુવ.

ઉચ્ચ નીતિથી, ઉચ્ચ રીતિથી શુદ્ધ હૃદય, આત્માથી
પ્રકાશતા પરિપૂર્ણ સુધાંશુ, શું તમથી ગ્રસાઓ ? ક્યાંથી ?

દીવો દીપી રહો !
ફળાથી કાં કુમળાઓ !
દીવો દિદીપી રહો !
બળેથી કાં ગુંગળાઓ ? દીવો. નહિ૦

ઘેરાયા ચોપાસ બંધાયા, શત્રુ થકી વિંટાયા !
બાહ્ય તથા અંતરથી રૂંધાયા ભલે બધે લપેટાયા !

ત્યારે તો બમણા ખિલો !
સમરમાં ઝાઝા ઝુઝો,
ત્યારે તો તેમાં ઝિલો !
જખ્મ કરિ લેઈ ઝુઝો !! ત્યારે તો૦ નહિ૦

વઢોરવા બીજાને પડશે, વખાણવા એ અવરને;
બરદાવિયે શું તમને બળિયા કેસરિયા નરવરને !

ચાલો ચાલો હવે !
દબી કાં રહેવું નકામું !
છલંગે ઉછાળો હવે
લાગ ક્યાં સુધી તકાવું ? ચાલો. નહિ૦

તમે તથાપિ ન નિજ કર્ત્તવ્યે કુદી પડશો અભાગ્યે !
જળ મૂક્યું હરિ ધર્મ જગતથી ઊઠી ગયો વૈરાગ્યે !

આર્યપણું અસ્ત થયું !
હૃદય જખમી રડશે !
આર્યપણું નષ્ટ થયું !
રૂધિર અશ્રુ પડશે ! આર્ય૦ નહિ૦

હરિલાલ ધ્રુવ

૭૭

તત્કાલ મહિમા

(હરિગીત)

અહુ ગૂઢ તરુમાં બેસીને જે ગાય મીઠું કોયલ,
ચાલે ઘડી તે એક ને પછી બંધ તે અદ્ભુત સ્વર;
ગાનાર ના દેખાય ને તે જાય સઘળું સ્વપ્ન શું,
એ એક ક્ષણનું મંજુ ગાયન ના સુણ્યું તે ના સુણ્યું.
કદિ કુસુમ કોમલ ખીલી રહે નાજુક લતા શોભવતું,
રંગે લલિત ને ગંધ મીઠો સહુ દિશે ફેલાવતું;
કંઈ કાલ રહીને ખરી પડે ને જાય ધૂળમાં એ બધું,
એ અંતરે મીઠું કુસુમ એ ના સુંઘ્યું તે ના સુંઘ્યું.
આકાશમાં ઊંચે થકી તારો ખરે કદી રાત્રિયે.
સળગી ઊઠીને મધ્યમાં પળ એક જ્યોતિ પ્રકાશી રહે;
ઝટ પટ તે ક્યાંય ને ના ચિહ્ન રહે એ તેજનું,
દુર્લભ પળે એ વિરલ દર્શન ના દીઠું, તે ના દીઠું.
કદી દીઠી નદી લાવણ્યની, અનુભવી વરસતી ચાંદની,
આશા તણી છાયા દીઠી કળી પુષ્પની જ્યાં નીકળી;
કે દીઠી વીજળી ચમકતી સ્મિત નિરખી કો યુવતીતણું,
ને ભાવઉદ્દીપન તરત ત્યાં ના થયું તે ના થયું.
તરુણી સ્વહૃદય રહસ્ય કહેતી દૃષ્ટિ નીચી રાખીને,
ત્યાં ગાલ પર તે સમય સુરખી ઉછળી રહી રાતી જે;
તે ચિત્ર પામે નાશ જ્યાં ઉત્પન્ન થઈ ને ક્ષણ ટક્યું,
તે પર તહિં તત્કાલ ચુંબન ના લીધું તે ના લીધું.
જાતે જ જે ખરી કીર્તિ છે બહુ હર્ષને સુખનું ભર્યું,
ઊંચું સહુથી શૃંગ છે જીવનતણા પર્વતતણું;
અનુભવ કરાવી વિવિધ જે ક્ષણમાં જતું રહે દોડતું,
યૌવન, મીઠી ! તે સફળ જલદી ના કર્યું તે ના કર્યું.

રમણભાઈ (કવિતા અને સાહિત્ય, ૪)

જહીં સ્પર્ધા તણી જગની દખલ ના પ્હોંચતી ત્યાં ત્યાં,
જમીં ને આસમાનોના ફડા ઉડાવનારાઓ !
અમે તે બેહયાઈને દઈ માથું ધરી ખોળે,
હમે આરામમાં ક્યાંએ સુખેથી ઊંઘનારાઓ !
સનમની બેવફાઈથી નથી સુખ કાંઈ એ હરતાં,
હમે જાણ્યું, હમે માણ્યું, ફિકરને ફેંકનારાઓ !
જખમથી જે ડરી રહેતા, વગર જખમે જખમ સ્હેતા;
હમે તો ખાઇને જખમો-ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ !
બની ઉસ્તાદ આવો તો થશો આંહી નમે ચેલા,
મગર મુરશિદ કરો તો તો હમે ચેલા થનારાઓ !
હમારાં આંસુથી આંસુ મિલાવો, આપશું ચાવી;
પછી ખંજર ભલે દેતાં; નહીં ગણકારનારાઓ !

કલાપી

૮૧
અમે
(દિવ્ય છંદ)

અમે દિવ્ય ગીતો ગાનારા, સ્વર્ગીય અમારો સૂર;
અમે પીયૂષ પી પાનારા કંઈ સ્વર્ગતણું સુમધુર;
અમે દિવ્યઝરણું ન્હાનારા દાખવતા નવલું નૂર;
અમે કુદરતને ચ્હાનારા, અમે ઘડી ન રહિયે દૂર. ૧
અમે એકાંતે જઈ વસિયે, કસિયે અમે ઉરની તાન;
અમે ધાંધલમાં પણ ધસિયે ધરવા દુનિયાનું ધ્યાન;
અમે વસિયે, જગથી ખસિયે, કસિયે અમે ઉરની તાન;
અમે કદી કદી ખુબ હસિયે, કદી રડી દઇયે સહુ પ્રાણ ! ૨
અમે અંધારામાં ઉડિયે બુલબુલ શું ગાતા ગીત;
અમે રસસાગરમાં બુડિયે, બુડતા તરતા શુભ રીત;
કદી મેઘ સમાન ગડુડિયે, કદી શાંતિ સહિયે શીત;
અમે સત્ય બધેબધ ઢૂંઢિયે, છે સત્ય અમારી પ્રીત. ૩

અમે સરિતાકાંઠે બેસી કરિયે ઘડી કેંક પસાર;
એમે સાગરહૃદયે પેસી ભરિયે અમ રત્નપટાર;
આકાશ પાતાળ પ્રવેશી કરિયે સ્વચ્છંદ વિહાર;—
અમે સર્વ ખલકના બેશી, વળી સેવક ને સરદાર! ૪
અમે સૂરજ સાથે ફરિયે, કદી ચંદાનો ધરી હાથ,
કદી તારકમાંહિ વિચરિયે, કદી ભીડિયે નભશું બાથ;
કદી સખી ઉષાને કરિયે, કદી રમિયે સંધ્યા સાથ;
અમે વિશ્વ બધું ઉર ભરિયે,—છે સ્હાય ત્રિભુવનનાથ! ૫
અમે આશ નિરાશે જડિયે, આંસુ ઝરતો અમ પ્રેમ;
અમે સુખને દુઃખમાં ધડીયે, અમે દુઃખને ગણિયે ક્ષેમ!
છાયા: તજી તડકે પડિયે, અકળિત અમ ઉરની નેમ; ૬
અમે હસતા હસતા રડિયે, વળી રડતા હસિયે તેમ!
અમે રસ ઝરતા ફૂવારા, અમે તેજભર્યા ભવ્ય ભાણુ,
અમે ઝગઝગતા જગતારા, અમે ચૌદ રત્નની ખાણ:—
જગમાં ને જગથી ન્યારા. માનુષી ને દૈવી પ્રાણ;
અમે અણગમતા ગમનારા, અમે જાણીતા અણજાણ! ૭
અમને નહિ દેશો દોષો; અમે કુદરતનાં હથિયાર
અમે તો કુદરતના કોષો; ભવરણશીંગાં ફુંકનાર!
કદી હસશો ને કદી રોશો; અમે ભાવિદર્પણકાર;
અમહૃદય અજબ કંઇ જોશો—અમે એક અનેક પ્રકાર!

ખબરદાર (વિલાસિકા)

૮૨

એક પત્ર

(અંજની ગીત)

રમ ઝુણ ઝરણાં—સાથે નીકળ્યાં, હસતાં નાદ કરંતાં રસળ્યાં,
ડગલે ડગલે ઢળતાં આગળ, સાથી એ મ્હારા!
અંગ ધરા તન ઉન્નત કરતી, પાછે પગ, ખોળો પાથરતી.

સળી સળી આકર્ષી ગઈ આગળ, સાથી ઓ મ્હારા !
હૃદય ગભીર વિશાલ બન્યાં ત્યાં, દષ્ટિતણો વિસ્તાર વધ્યો ત્યાં,
મૂલ વિમળતા ગઈ પણ રહી ત્યાં. સાથી ઓ મ્હારા !
તે પછી સંગમ પ્રફુલ્લ કેવો, ભાવિ કે વ્યુત્ક્રમ જેવો,
કે એ ઇશપ્રસાદ કહેવો ? સાથી ઓ મ્હારા !
અને હવે ? ઉત્તર ઉચ્ચરજે ! ગતજીવન ઘડી તો ઉર ધરજે !
ભલે પછી ઇચ્છા અનુસરજે ! સાથી ઓ મ્હારા !

બલવંતરાય

૮૩

પ્રેમ અને સત્કાર

(ગઝલ)

લખ્યું તેં પત્રમાં પ્યારા ! "નથી સત્કાર મેં કીધો,
ખબર વિવેકની મુજને, નથી તો તું ક્ષમા કરજે."
અહો ! સત્સ્નેહને અંગે, સુહૃદ ! એ બોલવું છાજે ?
ચહે જો પ્રેમ આદરને, નહિ એ પ્રેમ પ્રેમીનો.
અખંડિત પ્રેમને બન્ધુ ! જરૂર શું હોય આદરની !
'પધારો, આવજો, બેસો' વૃથા એ વાદ શા સારૂં !
હૃદયસત્કાર જો થાતો ઉભય ઉરમાં વિના માગ્યો,
નયન સત્કાર નવ ઇચ્છે વદન સત્કાર શાને તો !
વિનય રસના તણો એવો બતાવે પ્રેમમાં ખામી,
પ્રપંચી કાજ રહેવા દો, ન ઇચ્છે પ્રેમનાં પાત્રો;
વસે દિલ પ્રેમનાં ભરિયાં રહે જુદાં છતે સંગે,
વિનય સત્કારને એમાં નથી અવકાશ મળવાનો.
પધારો એમ કહેવાથી પધારે તે પધાર્યા ના,
નિમંત્રણ પ્રેમીને શાનાં ! અનાદર પ્રેમને શાનો ?
મળ્યાં છે ચિત્ત વિણ યત્ને, શરીર તો જોડવાં છે ક્યાં ?
કરે કર આપવો શાનો ? મને મન જ્યાં મળેલાં છે.

સુહૃદનું આગમન થાતાં ઉઠે સત્કાર કરવાને
અરે એ તો જનો જૂઠા, ખરેખર બાલ પ્રેમી તે !
ભલે એ થીગડાં દેવાં હજો અતિ ઈષ્ટ શિષ્ટોને,
સ્પૃહા સત્પ્રેમના ભોગી જનો તે તેની કયમ રાખે ?
વિનયની પૂરણી માગે, અધુરી તેટલી પ્રીતિ,
પ્રતીતિ પ્રેમની કરવા નથી અધિકાર આદરને.

દા. ખુ. બોટાદકર

૮૪

અગતિગમન

બધા ઝાંખા તારા, વિધુ પણ મહીં તેજ ન મળે,
થયેલું અંધારૂં. પથિક તરુછાયાથી સઘળે
નહીં ચાલે તેમાં ચરણ, દિલ તો દૂર ફરતું,
સખે, બીજે તો ક્યાં ? પ્રિય હૃદયની પાસ સરતું.
નથી તેં શું ક્યારે વિરલ પળ એવી અનુભવી ?
સ્ફુરન્તી ઊંડાણે, અસર સહસા અદ્ભુત નવી;
વિચારે રેલીને, પ્રણય રસ સર્વત્ર ઉભરે,
અને ન્હાતાં ન્હાતાં હૃદય હૃદયાલિંગન કરે:
બને ત્યારે આંખો મૃદુલ શિશુનાં સ્વપ્ન સમ, ને
જની ભાસે સ્વર્ગે સહુજ શિરનાં સ્વલ્પ નમને,
ફરી પાછું હૈયું ક્ષણ અવરમાં વાસ વસતું,
અને અંધારાથી ચરણ સમજી શીઘ્ર ખસતું.

મણિશંકર

૮૫

કલ્પના અને કસ્તૂરીમગ

સુરસદન તણી જે વાડીઓમાં રમે છે,
હૃદય-થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનો જ સાથ,
નમન સહ મને આ મોકલે, પ્રાણનાથ,

આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસંગ,
જામ્યો હતો સકળ વૃત્તિની માંહિ રંગ;
શબ્દો પડયા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરંગ તેવા !

માથું ઊંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઊંચું કરૂં છું,
જોવા જેવું નિરખી મનને હું સુધાથી ભરૂં છું
અંગે અંગે ખુબી નિરખીને આંખ તો જાય ચોટી,
સાચું માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાડી ખોટી.

એક અદ્‌ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નઝરે પડે
વૃત્તિઓ થાય છે મૂઢ મુગ્ધાની મોહની વડે.
અધર મધુર તેનો જોઉં પામે વિકાસ,
વિવિધ કુસુમની ત્યાં નીકળે છે સુવાસ.
મુજ નયનની સાથે યોગ્ય જોડું રચાય,
ખબર નહિ પડે ને કીકીઓથી નચાય!

હૈયાના હોજમાંથી શું પાણી આ છલકાય છે?
પ્રેમ છે, એ નહિ બીજું, પ્રતીતિ એમ થાય છે.

બોલે પ્રણયથી ન્હવરાવતી એઃ
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતીએઃ
જાણ્યુ હશે હૃદય એમ મને કહે છેઃ
કે આપની અમર લોક વિશે રહે છે.

કવિતા દેવીની તેથી, અમે દાસી જ આપની,
દેખી એ દિવ્યચક્ષુથી, બીના આપ પ્રતાપની

આવો નહિ વિપદ આપ સમી જરાય,
રાજી રહો અમર એ કવિતા સદાય,
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોક વાસ
સાહિત્ય જ્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ,

ના દુનિયાની હું દેખાડું સરદારને,
પાખ ઉપર બેસીને, જુઓ દેશ હજારને.

અહા! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય,
પાસે ઊંચો ગિરિવર બને શ્વેત શોભા જણાય,
ધોળાં ધોળાં ઝરણ ટપકે, વાદળીઓ ધસાયઃ
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઊભું જ થાય.

રહો, એ કંઈ જોવાનું દિસે છે આ દિશા મહિં;
આવે છે કોઈ પ્રાણી એ તેમાં સંશય છે નહિ.

છે મંદ મંદ ગતિ આ જ પ્રદેશ સામી
આંખો થકી કહી શકાય અપૂર્વ કામી;
કસ્તુરિકામૃગ સમાન વપુ જણાય;
દેખાવને નિરખતાં મન ત્યાં તણાય.

જાણે કોઇ શર શિર વિશે તીક્ષ્ણ લાગેલ હોય,
ટોળું છોડી પરમ દુઃખથી જેમ ભાગેલ હોય,
તેવી રીતે ઘડી ઘડી પછી એ અગાડી ધસે છે,
વૃત્તિની કૈં ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસે છે!

અચાનક મને એવું અનુમાન થઈ ગયું;
વાદ્ય અદ્ભુત અસ્પષ્ટ, સંભળાય અહિં કયું?

ઊંચે બધાં શિખર શ્વેત થયાં જણાય,
નીચે નદી વહનમાં તરુઓ તણાય;
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારૂડી કોઇ નજરેથી ગુફા નિહાળે.

અસામાન્ય છટાથી એ બજાવે હાય બીનને!
ચાલે છે ચિત્તમાં તંતુ, જ્ઞાન ક્યાં રસહીનને?
દેખે છે કાલને સામે તોય પાછો નહીં વળે
જવાની તો કહો કેમ આજ્ઞા સંગીતની મળે!

અશ્રુ પડે નયનથી, બહુ ખિન્ન લાગે:
છે મૃત્યુની ખબર તો પણ બદ્ધ રાગે;
કેદી સમાન હળવે ડગલાં ભરે છે,
અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બીજાં કરે છે.

આવે ચ ડાલની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી;
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત થાય કસ્તૂરિ વિત્તથી.
ધીમો તેથી કંઇ પડી ગયો બીનનો એહ નાદ;
રે ! રે ! કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ !

ઝાંખું તેથી મુખ થઈ ગયું એમ જોતાં જણાય,
ધીમા તો એ સ્વર સમજવા નાડીઓ ફુલ્લ થાય ?
કહે કરુણ ચીસોમાં અરે રે આમ શું કરે ?
પ્રાણદાન કરૂં તો યે, તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે ?

અરે ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતણી પીડા કયમ કળે ?
કરે તૈયારી એ શરતણી, ફરે ચિન્ત મુજનું,
ખરે ! પાપી પ્રાણી ! નિધન કરૂં હું દુષ્ટ તુજનું !

આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી, સખી એ અપ્સરા મને,
દોડું ચાંડાળની સામે રાખીને ખડ્ગને કને.

મારૂં જઈ શિર પરે તરવાર એને,
નીચે પડે, અરરર બીન બચાવું કેને !
તે જોઇને જ મૃગ મૂર્છિત થાય, હાય !
આવું થતું નિરખતાં જ મિજાજ જાય,

"અપ્સરા, અહીં ક્યાં લાવી ?" કહી હું ક્રુદ્ધ થાઉં છું:
કલ્પના જાય છે ઊડી, એકલો રહી જાઉં છું.

મણિશંકર

૮૬
સ્નેહનિદાન

(હરિગીત)

મુજ વૃત્તમાં નથી કો નવાઈ, શીવાય પણ હું શું કહું ?
પૂછ્યું તથાપિ તમે જ તો હું નકાર પણ શી રીતે ભણું ?
મુજ જેવું વૃત્ત ઘણાંકનું શુણશો પૂછ્યે આ દેશમાં;
પરદેશી સજ્જન ! હિન્દુઓ ગાળે જ જીવન કલેશમાં !
નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મ્હાલતી સ્વચ્છન્દથી;
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમાં બીજું કંઈ.
પણ્ડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કંઈ હું તાતપ્રતાપથી;
મન વિકસિયું, ઉર મ્હોટિયું સદ્‌ગુણ વિશે બહુ ભાવથી.
હું ન્હાનપણથી આશ આણી ઘણી ધરી મન માણતી,
પણ હાય ! હિન્દુતણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિશે કર પીડિયો અજ્ઞાત એક શિશુજને:
ઉદ્વાહના જ કરારમાં સહી કીધી મુજ મુજ ગુરુજને.
તાતે કહ્યું "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે;
પ્રિયપાત ગણી એ સાથ ત્હારો જીવ જોડી રાખજે"
હું બોલી: "કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચંદ્રમા;
"મુજ ચિત્તમાં આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
"સન્ધિ થયો નથી, છે નહિ નક્કી ન કે થાશે જ તે,
"અમ ચિન્તનો; તો શીખવો, પ્રિય તાત, કયમ મુજ કાન્તએ;
"તમ પાસ ભણતાં હું ભણી-મન જોડવાં વિધિહાથમાં;
"વિકસે જ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમાં.
"સંસારમાંહિ પ્રયાણ કાજ જ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
"એ એકથી જ ભલાં પ્રવાસ વિશે વળી: કહ્યું એવું યે,
"એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહિં મિત્રતા;
"નહિ ગ્રહે ઉરપારો ત્રિગુણ ચિન્તસ્થળી પર સ્થિરતા;

" રસઐક્ય વણ મન ઐક્ય નહિ; એ સૂત્ર શીખવ્યું તે દિને.
" મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે.
" સ્ત્રી પુરુષ કેરું લગ્ન એવી મિત્રતાનો હેતુ છે.
" ઘણીવાર આપની પાસથી મ્હેં, તાત, એવું જ શુણ્યું છે.
" અન્યોન્ય કેરી ન્યૂનતા પૂરે અનુગુણ દમ્પતી,
" વિનિમય કરે નિજ રસતણો ઉર ઉર આગળ ઉઘડી;
" સંસાર સ્વાર્થ અભિન્ન થાતાં ભેદનું કારણ નહિ,
" સ્ત્રીપુરુષની તેથી જ સઉમાં મિત્રતા ઉત્તમ કહી.
" એ મિત્રતા વા સ્નેહ કહો, તે હાર્દ દમ્પતી ભાવનું
" રસઐક્યથી ઉત્પન્ન થઈ રસઐક્યને જ વધારતું.
" રસઐક્ય તો નહિ હોય ત્યાં કયમ મિત્રતા એ સંભવે ?
" રસઐક્ય વળી વિધિવણ નહિ કદી ઈતર કો સરજી શકે.
" હે તાત ! તે સૃજવાતણી આજ્ઞા કરી આપે મને;
" તો કેમ કરી કરવું અશક્ય જ એવું તે શીખવો હવે.
" હું કિંકરી છું તમતણી, કરું હોય શક્તિસાધ્ય જે;
" શિર વેચી પણ તમ વચન પાળું–શકિત એટલી સાધ્ય છે.
"વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ કયમ કરી કરું ગતિવાળું હું !
" મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવું હું !"

ગોવર્દ્ધનરામ (સ્નેહમુદ્રા)

૮૭

પ્રેમ–વિકાસ

પ્રેમની મટકી ચાખી હૃદય દ્રવતું બન્યું:
સૂક્ષ્મ પ્રીતિની જ્યોતિ નિર્મળ પ્રકાશ કરી રહી.
પ્રકાશ વધતાં વધતાં હૃદય ઉભરાતું બની રહ્યું,
છલકતે હૈયે શોધી સહધર્મચારિણી સખી પ્રિયા !
હૃદયનાં અદ્વૈતે વધતું ચાલ્યું પ્રેમપીયૂષ.
સૂક્ષ્મ હૃદયને વળગી રહેતાં–રહ્યાં સ્થૂલ હૈડાં,

પરસ્પર પ્રીતિના યજ્ઞમાં થયો ભસ્મ સ્વાર્થ,
વિકસી વૃત્તિ સૂક્ષ્મ બનતી, વિકસ્યાં હૈયાં–દેહ વિકસ્યા;
સીંચાયેલી પૃથ્વીતણા કુંડ નવા વિષે,
હૃદય બીજ રોપાયેલું ઉગતું ચાલ્યું અચંડ વીર્ય !
મૂળ ઉગ્યાં, દૃઢ બાઝયાં, ઉતર્યાં ઉંડાં પાતાળમાં,
પૃથ્વીનાં અંતરપટ સર્વને મૂળ શાખાઓ બાઝી રહી.
વૃક્ષ ઉગ્યું, વધ્યું. વધ્યું ઉચ્ચ સ્વર્ગ નભમાં,
દિશાઓમાં સર્વે અનન્ત વિભાગો વધી રહ્યા.
દૃઢ સૂક્ષ્મ પ્રીતિએ વૃક્ષ કંઠ વળગેલ રમ્ય વેલી
વિકસી વિકસી ફાલી ફાલી પિયુ વિકાસમાં;
વૃક્ષ વેલના છાંયા નીચે શાન્તિ લેતાં.
લોક, પશુપક્ષી, જડચેતન પદાર્થ સઘળાં;
વેલીનાં મધુર પુષ્પો સુવાસિત કરતાં સહુ વિશ્વને
કલ્પવૃક્ષનાં અખૂટ ફુલડાં ખાતાં વધતાં પ્રાણી સઘળાં
હૃદય વેદી વધતી વિશ્વમય બની રહી,
સૂક્ષ્મ પ્રેમની જ્વાલા ઉઠી રહી અખિલ બ્રહ્માંડમાં.

મૂળજી દુર્લભજી વેદ

૮૮

સંયોગજન્ય રતિ

(ઈંદ્રવિજયની ચાલ)

જોતજોતામાં સરી ગિરિથી, સુજને પણ તેં તુજ સાથ લીધો,
શી નીરખી પ્રિય તેહ સમે અયિ કુદરતમાંહે અપૂર્વ રતિ ?
ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા ધરી નિજ બાહુલતા મોતીમાળ સમી,
હિમગિરિના કંઠ પરે ગજવદનની પત્ની સમી દીપતી;
તે દ્વય પત્નીતણી છુટી બાહુલતા ઉદધિ ગમ શી ધસતી ?
ને ઉદધિની અન્તર ઊર્મિઓ તુજને નીરખી હસતી ?

તે ગિરિ ને તે ઉદ્દામ ઉરે તુજ રૂપ સમું મીઠું હાસ્ય હતું;
એ જ મીઠાશતણું રસલાણું હતું અનિલે રસથી મચવ્યું
ના અનિલે કે ન વારિધિએ, નહિ કેવળ હિમગિરિ ઉરમાં,
એ જ ઉદારતા ગાજી ઉઠી હતી વન વને વર ધારી છટા.

સાગરશૈત્ય, સુગન્ધિ વનસ્પતિની, વરહાસ ગિરિસુખનું,
ધ્રુધવતો વર સ્નેહ સરિતનો, એણે મચાવ્યું'તું ગાન રૂડું.
એજ સુગાન થઇ અનિલારૂઢ પ્રાણીના રોમ વિષે સરતું,
ઇન્દ્રિયનો સહુ થાક ઉતારી અન્તર અમૃતથી ત્રપતું.

છાયું હતું ઔદાર્ય સ્થળેસ્થળ ત્હારા સુધાદ્દગપાત સમું,
નીંદ ભૂલી હતી ના એ પળે દીનદીનની શાન્તિદા પત્ની થવું.
દિશા નર્માનમી ગોગમથી હતી ચાંપતી સ્નેહથી ભૂઅંગને
જ્યાં હતી ઘોસ ધખી કુંળી પાંખડી ત્યાં હતું શૈત્ય વસ્યું જ દિલે

આહા! મનોહર હર્ષ હતો વસિઓ સહુ શો તે દિશાવદને?
અન્ય સુખે સદ્દયત્ન ફળે મન કોણનું ના આનંદ ઝીલે!
કુંજ સકલ કાશ્મીરની, ને કલ્લોલ સહુ વારિધિ પરનાં,
ગુહા સહુ ગિરિની જ્હાં ખેલન્ત ઝમ ઝમ રવ દડતાં ઝરણાં;

એણે મચાવ્યું'તું ગાન રૂડું ગમ્ભીર હ્રદયરસથી ભરતું,
જેનું અન્તર તુજ ભૂમિતણા પડ ઉંડી ઉંડું ઉંડું નમતું.
શાન્તિ વિલસતો જે હતી સૌ સ્થળ; ગાન જે ગર્જતું વિશ્વવિશે,
સ્નેહ વિલસતો જે પ્રતિવ્યક્તિ, આનંદ કૂદી રમતો સૌ દિશે;

શાન્તિ તે ગાયન તે વળી સ્નેહ અને આનન્દની તે રતિમાં,
એવું મધુર પવિત્ર હતું કંઇ જાવું પડે ન છુપી વસતિમાં.
આવો ઉદાર પરસ્પર સંગીત ભાવ નિહાળી પવિત્ર જગે,
એ મહિમા મૂળ જાણવા બાઝી લગાવી મેં આ દ્દગ તારી દ્દગે.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૮૯

'હું છું શંકર'

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ)

હું છું શંકર તું સતી શિરમણી સૌંદર્ય ધારાવતી
તું છે પ્રેમળ મારી નિશ્ચલ સખિ ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ;
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી—
હાંહાં જોડ સમોવડી મળી પ્રિયે ! વિદ્યાપતિ શ્રીમતી.
જેણે એક જ બિન્દુપાન કરિયું સૌન્દર્ય ધારા થકી.
રે ! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી તર્શી સદાયે ગતિ;
રે ! કાં કાંતિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહી રમે,
રે ! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત્ત સ્વમતિ ચારૂ ચકોરી ભમે.
તે શ્યામા અલકાવલી સઘન, કુંજે રમ્ય ગુંજારવે,
આ ચિન્ત ભ્રમર પ્રકામી તુજનો ભ્રાન્તિ વિના જે ભમે.
હાહા ! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ ભોગી ભ્રમે ભ્રાન્તિમાં,
રે ! એક ક્ષણ પુષ્પગુમ્ફિત લટે દે લેટવા શાન્તિમાં.
ધારા ઉપર હું પદે પદ સખી ! તારા વિચારે ધરૂં,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી સંસાર માંહી ફરૂં,
ભાનુ રોહિણીનાથ તારી નજરે બોલવું જો સાક્ષિયે,
સાક્ષિ અંતર શુદ્ધની ખરી પુરે સત્યં બ્રવીમિ પ્રિયે.
ભાનુ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઈ દિવસે જો પાંશુમાં રોળશે,
વારિ માંહિ વસુન્ધરા કવચિદપિ સ્નેહેથી અંગોળશે;
ના ના સજ્જન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ કવચિત્ ગર્કશે,
મારી ટેક શુચિ ધ્વજા પ્રલયનાં પાથોધિમાં ફર્કશે.
સૃષ્ટિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાન્તિ ગ્રહે;
સંસારી જીવમાત્ર નામરૂપમાં ના ભેદ કાંઈ રહે;
કાંતે ! કોઇ દિને દિનેશ કિરણો જ્યારે તમે તર્જશે ?
મારો નાદ "તુંહીતુંહી" સઘન જો શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ (ક્લાંત કવિ)

તે ગિરિ ને તે ઉદધિ ઉરે તુજ રૂપ સમું મીઠું હાસ્ય હતું;
એ જ મીઠાશતણું રસલાણું હતું અનિલે રસથી મચવ્યું
ના અનિલે કે ન વારિધિએ, નહિ કેવળ હિમગિરિ ઉરમાં,
એ જ ઉદારતા ગાજી ઉઠી હતી વન વને વર ધારી છટા.

સાગરશૈત્ય, સુગન્ધિ વનસ્પતિની, વરહાસ ગિરિમુખનું,
ધુધવતો વર સ્નેહ સરિતનો, એણે મચાવ્યું'તું ગાન રૂડું.
એજ સુગાન થઇ અનિલારૂઢ પ્રાણીના રોમ વિષે સરતું,
ઇન્દ્રિયનો સહુ થાક ઉતારી અન્તર અમૃતથી ત્રપતું.

છાયું હતું ઔદાર્ય સ્થળેસ્થળ ત્હારા સુધાદૃગપાત સમું,
નીંદ ભૂલી હતી ના એ પળે દીનદીનની શાન્તિદા પત્ની થવું.
દિશા નર્માનમી ચોગસથી હતી ચાંપતી સ્નેહથી ભૂઅંગને
જ્યાં હતી ઘોસ ધખી કુંળી પાંખડી ત્યાં હતું શૈત્ય વસ્યું જ દિલે

આહા ! મનોહર હર્ષ હતો વસિઓ સહુ શો તે દિશાવદને ?
અન્ય સુખે સદ્દયત્ન ફળે મન કોણનું ના આનંદ ઝીલે ?
કુંજ સદલ કાશ્મીરની, ને કલ્લોલ સહુ વારિધિ પરનાં,
ગુહા સહુ ગિરિની જહાં ખેલન્ત ઝમ ઝમ રવ દડતાં ઝરણાં;

એણે મચાવ્યું'તું ગાન રૂડું ગમ્ભીર હૃદયરસથી ભરતું,
જેનું અન્તર તુજ ભૂમિતણા પડ ઉડી ઉંડું ઉંડું નમતું.
શાન્તિ વિલસતો જે હતી સૌ સ્થળ; ગાન જે ગર્જતું વિશ્વવિશે,
સ્નેહ વિલસતો જે પ્રતિવ્યક્તિ, આનંદ કૂદી રમતો સૌ દિશે;

શાન્તિ તે ગાયન તે વળી સ્નેહ અને આનન્દની તે રતિમાં,
એવું મધુર પવિત્ર હતું કંઇ જાવું પડે ન છુપી વસતિમાં.
આવો ઉદાર પરસ્પર સંગીત ભાવ નિહાળી પવિત્ર જગે,
એ મહિમા મૂળ જાણવા ખાઝી લગાવી મેં આ દૃગ તારી દૃગે.

ત્રિભુવન પ્રેમશંકર

૮૯

'હું છું શંકર'

(શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ)

હું છું શંકર તું સતી શિરમણી સૌંદર્ય ધારાવતી
તું છે પ્રેમળ મારી નિશ્ચલ સખિ ! પ્રેમે સમાધિ સ્થિતિ;
તારે છે મુખ ચંદ્રમા મુજ શિરે ચંદ્રાર્ક સારસ્વતી—
હાંહાં જોડ સમોવડી મળી પ્રિયે ! વિદ્યાપતિ શ્રીમતી.
જેણે એક જ બિન્દુપાન કરિયું સૌન્દર્ય ધારા થકી.
રે ! તે પ્રાણીતણી ગતિ અવર શી તર્શી સદાયે ગતિ;
રે ! ક્યાં કાંતિ પટાંચલે લપટિને સંસારમાંહી રમે,
રે ! ચંદ્રાનનદર્શનાર્ત્ત સ્વમતિ ચારૂ ચકોરી ભમે.
તે શ્યામા અલકાવલી સઘન, કુંજે રમ્ય ગુંજારવે,
આ ચિન્ત ભ્રમર પ્રકામી તુજનો ભ્રાન્તિ વિના જે ભમે.
હાહા ! દૈવવશાત્ વિયોગી જીવ એ ભોગી ભમે ભ્રાન્તિમાં,
રે ! એક ક્ષણ પુષ્પગુમ્ફિત લટે દે લેટવા શાન્તિમાં.
ધારા ઉપર હું પદે પદ સખી ! તારા વિચારે ધરૂં,
આધારે તુજ મૂર્તિના નયનથી સંસાર માંહી ફરૂં,
ભાનુ રોહિણીનાથ તારી નજરે બોલવું જો સાક્ષિયે,
સાક્ષિ અંતદ શુદ્ધની ખરી પુરે સત્યં બ્રવીમિ પ્રિયે.
ભાનુ દ્વાદશ ચંદ્ર કોઈ દિવસે જો પાંશુમાં રોળશે,
વારિ માંહિ વસુન્ધરા ક્વચિદપિ સ્નેહેથી અંગોળશે;
ના ના સજ્જન પ્રેમ નાવ તરણી કિંચિત્ ક્વચિત્ ગર્કશે,
મારી ટેક શુચિ ધ્વજા પ્રલયનાં પાથોધિમાં ફર્કશે.
સૃષ્ટિના શ્રમથી વિનિદ્રિત પરબ્રહ્મ પ્રશાન્તિ ગ્રહે;
સંસારી જીવમાત્ર નામરૂપમાં ના ભેદ કાંઈ રહે;
કાંતે ! કોઇ દિને દિનેશ કિરણો જ્યારે તમે તર્જશે ?
મારો નાદ "તુંહીતુંહી" સઘન જો શૂન્યાત્મમાં ગર્જશે.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ (કલાંત કવિ)

૯૦

પ્રેયસી લીલા

(શિખરિણી)

થયું મારૂં તારૂં મિલન શુભ એ દૈવી ભૂમિમાં,
પ્રતાપી દેવીના નવ રસભર્યાં પ્રાંગણસુમાં;
રહીને એકાંતે:તુંજ ધવલ મેં રંગ નિરખ્યા,
વ્યભિચારી તારા વિવિધ મુજ શું ભાવ પરખ્યા.
ક્વચિદ્ ! રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
ક્વચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહિ સ્વરણમયી કાન્તિ ઝમકતી,
ક્વચિત્ પ્રાચી માંહિ શિરમણિ ધરીને રિઝવતી,
ક્વચિત્ અંધારામાં, પ્રણતલય ખેલે ભિંજવતી.
વસન્તી સાલૂડે ક્વચિદપિ સુલીલા લહરતી,
ક્વચિદ્ વાયુ લ્હેરે વ્યંજન સુરભીએ મહકતી,
અભિસારે તારા પરખી મુજ દાક્ષિણ્ય નબળું,
કટાક્ષે તાકીને મુકતી ચપળા બાણ રમતું.
ક્વચિદ્ રૂડા રૂપે નવપ્રણતશાલી અવયવે,
ક્વચિત્ કુંજે કુંજે છુપી, નયન કેરા અભિનયે,
ક્વચિત્ તારા તારા જરકશ દુશાલે મન હર્યું,
આહા તારા પ્રેમે નિરમળ મ્હારૂં મન ઠર્યું.

બાલાશંકર ઉલ્લાસરામ ('કલાંત કવિ'–એ કાવ્ય–માંથી)

૯૧

પ્રેમીની મૂર્તિપૂજા

કર તું કંઈએ, કર તું કંઈએ, મધુ તેથી બને વધુ શું કહિએ ?
તુજ કાર્ય સહુ દિલ નિત્ય સ્મરે. વધુ નિર્મળ શું ઉર પૂજી શકે ?
કંઈ બોલ અને દિલ ઇચ્છતું, કે કંઈ બોલ તું બોલ સદા જ પ્રિયે !
વાણી સદા સુણતો જ રહું, ઝરતાં ફુલ એ વીણતો જ રહું.

તુજ એ સ્વર ગાયનમાં સ્મરતાં, વળી ઓર જ ધુન મચે ઉરમાં,
તુજ યાચક આ ઉર થાય, પ્રિયે ! ફરી ને ફરી એ સ્વર માગી જ લે.
ઉર ઇચ્છતું કે હજી ગા તું પિયે ! નવ થોભ કશું પણ ગા જ પ્રિયે !
કંઈ દે કંઇ લે સહુ ગીત અહિં, વ્યવહાર બધા કર આ સ્વરથી;
હુકમો સહુ ગાયનથી કરજે; મુજ ઝિંદગી એ સ્વરથી ભરજે.
તુજ નૃત્ય સ્મરૂં ? ભૂલું ભાન, પ્રિયે ! કંઇ પ્રશ્ન કરૂં સ્મરી નૃત્ય, પ્રિયે !
કયમ ઊર્મિ બની ન તું વારિધિની, બસ નાચત દિવસ ને રજની !
ઘુઘવાટ વળી તુજ હું બનતે, હસતો નકી તાલ દીધા કરતે.
કર તું કંઈએ, કર તું કંઇએ, કરુણાર્દ્ર પ્રભુ પ્રતિ કાર્ય પરે;
તુજ શું તુજશુંથી ન મધુતર છે ? વળી નિર્મળ શું તુજશુંથી પ્રિયે !
સ્મરતાં સ્મરતાં સ્મરણે ચડયું જે બસ પૂછીશ પૂછીશ તે જ પ્રિયે !

કલાપી

૯૨
પ્રેમી હૃદયની વાંછના
(સ્રગ્ધરા)

નીચી ભૂમિ પ્રમાણે તલપદવત હું જો થયો હોઉં નીચો.
ને તું, આકાશ જેવો, રમણિ-ઉતરણા પ્રેમ ! તું થાય ઊંચો,
તો યે મ્હારા વિચારો પવન રૂપ ધરી ઊડીને ત્યાં જ આવે !
ઊંચે ઊંચે ચઢે તે વિહગગણ પરે ભેટવા સદ્ય ભાવે !
જો હું આ ભૂમિ સાથે અતિશય જ ઉંચો હોત જો એ પ્રમાણે,
ને તું વ્હાલી રસીલી ! ઘણી જ ઘણી નીચે, વ્યોમથી એમ જાણે;
જેવી દીસે જ ભૂમિ, ઉદધિ તલ ઉંડી, તેવી તું થાત નીચી,
તોએ ત્હારી જ પાસે, સલુણી ! મન ભમે પ્રેમતું સૂત્ર સીંચી.
રામા, જો હોય તું તો મહી નીચી મહિલા, હોઉં જો વ્યોમ રૂપે,
તો એ મ્હારો હમેશાં, રમણિ દશ દિશે, પ્રેમનો સૂર્ય ધૂપે;
ત્યાંથી તુંને નિહાળું દશશત નયને ભાનુનાં કિર્ણ પેરે,
આચ્છાદુ વ્હાલી ! તારી ધરતી મન તણી પ્રેમ જ્યોતે નિઃશંકે.

સૃષ્ટિ અંજાઇ જાએ અતુલ અરકની કાન્તિથી આ સદા રે,
વિયોગાધી જ નાશે જળહળ ઝગતું ! પ્રેમના તેજ પાસે !
ત્યાં ત્યાં ત્યાં ત્યાં જ મ્હારૂં હૃદય પ્રણયથી તાહરી પાસ આવે.

જન્મશંકર મિ. વૈ.

૯૩

પ્રિયતમની ઉક્તિ

(હરિગીત)

યદિ હોત હું વર્ષાદબિન્દુ ને તું કોમળ પાંદડું,
વાદળ વિષેથી આવી તુજ ઉર ઉપર આવી વસત હું;
ને લેત વિશ્રાન્તિ તહીં મીઠી અનુપમ સુખભરી,
હું ન્હાત તુજને ન્હાત આનન્દે અને ઉત્સાહથી.
તું હોત સુંદર કમળ, ને જો ભ્રમર હું વ્હાલી ! કદી.
તુજ હૃદય આવી રહત હું કંઇ ખોળ કરતો તાહરી;
હું ચુસત પ્રેમે ચુસત ત્હારા અધરનું મીઠું અમી,
ને ચુસત તુજને ચુમત હું બની હર્ષઘેલો સુખ થકી.
'જો હોત મૃગ હું, મમ પ્રિયે, તું હોત નિર્ઝર નિર્મળો,'
—કાન્તા કહે 'શું કરત તું', વિચાર કર તું તેહનો;
"નીચો પડીને તુજ કિનારે તૃણભીને, હે સુન્દરી !
હું પીત લલના ! પીત મીઠાં પાણી તુજ પ્રીતિ થકી."

ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણ (હૃદયતરંગ)

૯૪

કયમ ના મોહું તે મુજ પ્રિયા સંગ જો

(ઓધવજી સંદેશો એ રાહ)

ચળક ચળક રહી શી આકાશે તારલી,
હાસ્ય કરંતી નિર્મળ મુખડે ઘેલી જો.

વેંત અંતરે ચંદા પાસે જે ઉભી,
સ્પર્શ અડપલુ કરવા જાયે પેલી જો.
ખડકાઇ ઝીણી શી સઘળી વાદળી,
નદી રેત સમ આછી સઘળે વ્યોમ જો;
સંધ્યા, પણ જળ પીવા મંદાકિનીનું,
લટકે નાચંતી ઉર ધારિ જેમ જો;
સંધ્યા, ચંદા, તારલી ને વળી વાદળી,
ગેલ કરંતાં હર્ષ ધરી નિજ સુખ જો,
જન કો જગમાં એવો જન્મ્યો જે હશે,
જોતા આ નવ ઉપજે તેને સુખ જો;
અહિં જનમંડળમાં શોધંતાં નિર્મળી
મળવી મુશ્કિલ તમ સમ સઘળી નારી જો;
પણ મુજ હૃદયે છબીલી એક વસી રહી,
તે તમગુણ થકી શોભંતી સારી જો;
તારલીની પેઠે ઉચ્છૃંખલ છે છતાં,
ડહાપણ ને ગાંભીર્ય ધરે તે હૃદયે જો;
કલંક વિણ ચંદા સમું તેનું મુખડું,
શાંતિ અમીમય પ્રેમળ કરતુ ઉર જો.
સંધ્યા રંગ સમી અસ્થિર છે આંખડી,
પણ સ્થિર તેમાં પ્રીતિ કેરૂં જોર જો;
વાદળી પેઠે નૂતન વસ્ત્રો તે ધરે,
પણ તે સઘળું બનવા પતિચિતચોર જો.
તારલીને આંખોમાં ચમકાવે ખરી,
સંધ્યા ચંદાને નિજ મુખના રંગે જો,
વાદળી પેઠે નમ્ર હૃદય તે ધારતી,
કયમ ના મોહું તે મુજ. પ્રિયા સંગે જો.

અંબાલાલ માણેકલાલ

૯૫

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો

(ગઝલ—સાખી)

બન્યો હું પ્રેમનો બંદો—બીજો રુચે નહીં ધંધો !
કામકાજ સૂઝે નહીં, મન પ્રેમે મશગુલ;
તુ મુજ સુંદર ગીતડું, હું નારૂં બુલબુલ;
મધુરા નાદથી આજે, અમળ મુજ પ્રેમને કાજે:
લવું તાનો મીઠાં રાજે, રસિક જન ખુબ આનંદો ! બન્યો૦

મુજ મુખ વાદ્ય સમારીને, ઠાઠ મેળવી યાર;
સુર આલાપી-તાહરૂં, ગાન ભજન કરૂં સાર;
અહા ! બીજું અહીં શું છે ? સરવમાં શ્રેષ્ઠ તું તું છે !
સદા પ્રેમી દિલે ખુંચે, વિયોગે, તું શું છે ચંદો ? બન્યો૦

રસબસ પ્રેમે માહરૂં હૃદય થયું દિલદાર,
ભલે જીવાડે કે હણે, પ્રેમ એક આધાર;
બીજાં જન ચાહ તે બોલે—ગણે જીવ તૃણને તોલે,
કપટ વિના હૃદય ખોલે—મને ખળ દુષ્ટ છો નિંન્દો ! બન્યો૦

મુજ મન ઘાયલ પ્રેમથી, નિન્દા શું કરશે જ ?
મરી રહેલું બાપડું, કહો શું ફરી મરશે જ ?
અમળ શુભ પ્રીત શું જાણે, ઉંચી રસ રીત શું માણે ?
ભલે મત દુષ્ટ જન તાણે, વિવિધ જન દુષ્ટના ફંદો ! બન્યો૦

આશંકા જગની તજી, મનડું બનીયું મસ્ત;
પ્રેમ વગર દેખે નહીં, જગ ખાલીજ સમસ્ત;
તુને દિલદાર-ધ્યાઉં હું, સુરૂપે લીન થાઉં છું,
બની અલમસ્ત ચહાઉં છું, નયન બે ધ્યાય આ બંદો ! બન્યો૦

ઘાયલ દિલ પ્રીતિરણે, તલસે જે તરશે જ:
ચિતમાં મરવું આદરે, મોતે શું ડરશે જ ?

લીધી દિલ ઢાલ મેં રૂડી, જગત છો વાત કેહ ભુંડી;
મને સરખી રૂડી કુંડી. ગણું જગના નહિ ફંદો !
જો કે આ દિલ માહરૂં, હોય થએલું ખાખ;
પ્રેમ ભજન ભુલે નહિ, પ્રેમ ! પ્રેમ ! કહે રાખ;
ખરે મુજ ખાખ કહેવાની, રૂડું તુજ નામ દેવાની;
હૃદયમાં આશ રહેવાની, "થઇ રહું પ્રેમનો બંદો" !
તુજ કારણ મુજ પ્રેમની, મૂર્તિ જો કે આજ;
હણવા તત્પર થાય કો, સેવક ના કહે ના જ;
મીઠી ! તુજ કારણે મરવું, હૃદયમાં દુઃખ ના ધરવું
હઠી પાછું નહિ ફરવું, મને પ્રિય પ્રેમના છંદો !
સૂળી સન્મુખ રાખીને, પૂછે મુજને કોય;
તું તું એક જ માહરે, મને વસેલી હોય;
પ્રતિ એ બોલ સૌ પહેલો, લવું તુજ નામ હું ઘેલો !
ભણું હું તેજ સૌ છેલ્લો, બીજું બોલે નહિં બન્દો !
હા હા સમ ખાઈ કહું, "પ્રેમ ધર્મ મેં લીધ;"
તે વિણ માનું નહિં કશું, પણ મેં એવું કીધ.
પ્રભુ એ પ્રેમ માનું છું–ગમે તે જાતિ જાણું હું,
હૃદય રળિયાત થાઊં છું, ચરણ જગ પ્રેમને વંદો !

ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી (બુલબુલ

૯૬

મન પંખીને

(ગઝલ)

ઉડી જા તું ! પ્રિયા પાસે, ભલા જા રે ! તું મન–પંખી !
ખબર તું લાવ, એ દિલના, પછી પૂજું હું પંખીડા !
ન ગોઠે તું ન બેસે તું ! થઈ સ્થિર ને કદી હેઠું !
બગાડે કાજ સૌ મ્હારૂં, કરે નહિ કાંઇ પંખીડા !
વિકટ વ્યવહાર દુનિયાના, ન દેખે તું ન લેખે તું !

પ્રિયાના પ્રેમની ધૂનમાં, બન્યો હું મસ્ત પંખીડા !
અદબ નહિ આબરૂ વ્હાલી, નહિ આજીવિકા વ્હાલી,
પીધી જ્યાં પ્રેમની પ્યાલી બધું વિસર્યો તું પંખીડા !
ન રાખે ઝાડની પરવા, નહિં કંઈ બીક પડવાની,
અધર ઊડે તું આકાશે ભર્યો શ્વાસે તું પંખીડા !
શરીર–માળો જ ત્હારો આ વિંખાએ તેની નહિ પરવા:
ઊડે નાચે કુદે જાવા પ્રિયાની પાસ પંખીડા !
ભલું બુરૂં જનો જે કહે છતે કાને સુણે નહિ તે !
જક્કીલો થઈ જપે પ્રિયને અજબ એ રીત પંખીડા !
ધરમ ને ધ્યાન કીર્તિમાનથી વિશેષ માનીને,
ન રાખે ભાન ને પ્રેમે બન્યો ગુલતાન પંખીડા !
લખે, બોલે, વિચારે તું ! 'પ્રિયા' 'વ્હાલી'જ એ શબ્દો,
ઇતર કાને, જીભે, આંખે સુઝે ના કાંઇ પંખીડા !

જન્મશંકર ગિ. વૈદ્ય

૯૭

વર વહુ અમે

(ખંડ–શિખરિણી)

જતા'તા સાંઝે જ્યાં, વર વહુ અમે પાક લણતાં,
ન જાણું જે શાથી, વર વહુ અમે તો લડી પડ્યાં,
લડ્યાં, રોયાં પાછાં વર વહુ અમે આંસુ ચુમતાં,
હતાં જેવા તેવા વર વહુ અમે તો બની રહ્યાં.
અરે કેવી મીઠી,
લડાઈ તે દીઠી,
કરે હૈયા ખાલી,
અને આંસૂ ઢાળી,
હતું તેથી જ્યાદે પ્રણયિ જનનું ઐકય જ કરે,
જ્યહાં આંસૂ સાથે અધરરસ પીયૂષ જ ઝરે !

પછી પ્હોંચ્યાં જ્યારે વર વહુ અમે તે નદિતટ,
જહાં સૂતું'તું જે ગત સમયમાં બાલક હતું.
ત્યાં તેની ન્હાની—
અરે ! તેની ન્હાની કબર કુમળીની જ નિકટ
ચડ્યું પાછું આંસુ અધરરસ પીયૂષ ઝરતું !
બલવંતરાય

૯૮

દિવ્ય રથ

(ગરબી)

વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !
ચમકે રવિનાં તેજ અનુપમ ચમકાર !
અમીશાં અજવાળાં ઠારે અંતરની આંખડી, !
ચૌદ રત્નતણો શો ભીડભંજન ભંડાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૧
આવો, પ્રિયતમ ! એ રથમાં અંતર પધારાવિયે;
મનહર મહિમાવાન મહા એ જગ મોઝાર !
ઋષિ મુનિ સંત જનોની નિર્મળ ઉરજ્યોતિ દીપે,
તેમાં આવો, ફરિયે કરતાં આત્મવિહાર !—
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૨
પુણ્યપ્રકાશિત પ્રભુનો મણિમંડપ રળિયામણો,
તેનાં સૂર્યપ્રભાશા દિવ્ય ઝળકતાં દ્વાર;
વિશ્વવિરાજિત એ શોભાની છાંયે વ્હાલત્રા.
ચાલો, વ્હાલા ! એ રથમાં કરિયે સંચાર !—
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૩
ઘૂ ઘૂ ઘોર ગરજતાં ગંભીર જગસિંધુતટે
અમૃત સ્મિત ઝરતા ખીલે કુસુમો સુકુમાર;
તેનો નિત્ય વસંતસુગંધ રસે ભરવા ઉરે,

હૃદયો ગુંથી ચાલો જઇયે પ્રાણાધાર !—
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૪

જીવનદેવ ! પ્રયાણ નથી જ સુકર ને સોહ્યલું,
જંગલ, ઝાડી, કોતર, ડુંગર, ખાડ અપાર !
મોંઘો, કોમળ પુણ્યપ્રભાભર રથ ત્યાં આપણો
નિર્વિઘ્ને અણિશુદ્ધ ચલવવો પ્રભુ આધાર !—
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૫

કંટકમાર્ગ કઠોર વિકટ છે એહ પ્રયાણનો,
અનિલો ઘૂમે ને આકાશ વહે અંધાર;
તેમાં સાચવજો, પ્રાણેશ્વર ! પાર ઉતારજો,
દિવ્ય, સુરમ્ય, અમુલખ રથ એ સર્વ પ્રકાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૬

ચાલો, વ્હાલા ! ધીરા વીરા, મુખ મલકાવતા !
ઊંડા ઊંડા છે હૃદયોના અમીઉચ્ચાર !
હૈયાંહેત ઝરંતી આંખલડી આ આપણી
મધુરાં અજવાળાં કરશે કાંઇ ઠારોઠાર ?
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૭

પ્રભુના પુણ્યવિલાસગૃહેથી કદિ આવતા
સુમધુર મંગલ સ્વર્ગગીતોના કંઇ ભણકાર;
રસભીનાં તે ગીતોનો રસ પૂરણ ઝીલવા
હસતાં જઇયે એ રથમાં, હૈયાના હાર !—
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૮

આવો, પ્રિયતમ ! મંગલ ઘડી છે સુખ સૌભાગ્યની !
આકાશે છે શા નવરંગ સજ્યા શણગાર !
એવા રંગ વિષે શો વિલસે છે રથ આપણો !
પ્રભુના મંગળ આશિષ વરશે શતધાર !—
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો ! ૯

હસતો રમતો રૂડો રથ એ, પ્રાણ ! ચલાવશું,
ઝગમગ જગમાં ગેનો ઝલકાવી ઝલકારઃ
ધીરી, ધીરી તમ વાંસલડી, પ્રાણ ! વગાડજો !
હું પણ પૂરીશ સાથે ગાનતણા લલકાર !
વ્હાલમ ! રૂપાળો રઢિયાળો રથ શો આપણો !

પપરદાર (પ્રકાશિકા)

૧૦૦

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ

(ચોપાઈ)

ઉજ્જડ એક ગિરી કેરી કરાડ, જ્યાં જનનો નહિ પગસંચાર,
તો પણ ત્યાં આગિયા અનન્ત લટકાવે દીપક ચળકન્ત;
ને ત્યાં એક અતિ લજ્જાળ ગુલાબકળી નાજુકડી બાળ,
લલિત વસન્તાનિલને તેહ લલચાવતી કુમળી દેહ.

" અનિલ તું ચંચળ જાતે દિસે સ્થિર રહી કો સહુ નવ તું વસે;
અનેક કળીયો ચૂમી આજ આવ્યો અહિયાં તું ઠગરાજ.
વળી તજી મુજને તું જશે, જ્યાં કળીયો ખીજી ખીલી હશે;
માર્ગ જતાં સહુને તું ચૂમે, નિર્લજ તોપણ હરખે ઘૂમે."

"કોમળ કળી! તું કાં રીસાય? તુજ સરિખી નવ દીઠી કયાંય;
અનેક અનિલો આવી ભમે, અહિં તુજશું તે રંગે રમે.
ના તરછોડયો તેં કોઈને, સૌરભ સહુને દીધું મોહીને;
હા, હું ચૂમું કળી અનન્ત, જ્યારે હું માર્ગમાં રમન્ત;
પણ સૌરભ સઘળી એ તણું, નિજ અંગ ધરી હરખું ઘણું.
સુગન્ધ સ્મરણ હું ધરૂં એમ, પણ તું તો નવ જાણે પ્રેમ;
અનિલ અનેક ગયા અહીં વહી, તું તેવી ને તેવી રહી,
સ્મરણ ન રાખ્યું કોઈતણું, પ્રેમીલી તુજને કયમ ગણું?"

"રે ઠગ! મુજને કાં તું વ્હાય? નહિ એ જૂદા અનિલ બધાય
જૂદાં જૂદાં રૂપજ ધરી, તુંનો તું આવે ફરી ફરી.
હું જાણું સઘળા તુજ ફંદ, કો ઘડી ચંડ તું કો ઘડી મંદ,
કો ઘડી ઝીણો સ્વર કરી ગાય, કો ઘડી ગાજી તું ધુંધવાય.
છું જાતે છે એક જ એક, ધારે રૂપ અનેક અનેક:
કહે હવે મુજમાં શી ખોડ? કપટ મહિં નવ તારી જોડ."

સુણી આ બે જણની ગોઠડી, હું ચાલ્યો મન ખેદ જ ધરી;
આગળ "ગમ્ભીર રસશૃંગાર–પ્રતિમા" સારસ દીઠો સાર.
ઊભો નિજ કાન્તાની સંગ, નિરખે ઝીણા નદીતરંગ,
કમળતન્તુ લઈ તેને દિયે, પ્રેમસુધા તે વેળા પિયે.
બોલ્યો તે નિજ કાન્તા ભણી,–"જો, આ લહરી સરિતાતણી,
તેમાં આપણ બેની છાય, મળી એકઠી શી મકલાય !
જીવ આપણ એમ જ મળ્યા, મરણ લગી નવ ટળશે ટળ્યા."
એમ કહી ઊંચા નભ મહિં, સારસ જુથ ઊડી ગયું તહિં.
ઊડતાં ભૂખરું દીપે અંગ, પાછળ વ્યોમજ ભૂરે રંગ;
ને મધુરે સ્વર ગાન કરન્ત, ઉડતું જ્યાં આકાશ અનન્ત.
આ સઘળું નિરખીને તહિં, શાન્તિ વશી રહી મુજ મન મહિં,
ને ચાલ્યો સુખ હૃદયે ધરી,–ઉપર નભ નિરખે સ્મિત કરી.

નરસિંહરાવ (કુસુમમાળા)

૧૦૧

વીણાનો મૃગ

ઉગતા સૂર્યની સામે આવે છે મૃગ દોડતો,
ઉતરે બાગમાં હાવાં કૂલંગે ગઢ કૂદતો.

વીણા તણો નાદ તહીં સુણાય, આનન્દલ્હેરે અનિલો ભરાય;
ઝુલે કૂવો એ કંઈ તાલમાં ત્યાં, વસન્તશીલા સ્વર એવડી રહ્યાં.
ભીતિ કશી એ મૃગને દિસે ના, પિછાન જુની સ્થલની નકી આ;
નમાવી શૃંગો ચળ પીઠમાં કરે, યથેચ્છ પર્ણો તરુનાં જરા ચરે.
ઉડી રહ્યો છે જલનો ફુવારો, હોજે તરે રંગીન માછલીઓ;
ત્યાં કાન માંડી મૃગ તે ઢળે છે, જરા નમીને જલ એ પીએ છે.
પાસેથી ત્યાં તો સ્વર દિવ્ય આવ્યા, વાદ્યો તણી લ્હેર અહીં ગુંથાયા;
કૂદી ઉમંગે ચમકાવી કર્ણો, સ્વરો ભણી એ મૃગ દોડતો ગયો.

હીંચકે ખાટમાં બેઠી કુંજમાં દિવ્ય સુન્દરી,
બીનની મીંડ મીઠીમાં એ છે, છેક ગળી ગઈ.

દિસે અંગો ન્હાનાં હૃદયમય કે તાનમય શાં
લતાશા ડોલે છે કટિ ઉપરના સૌ અવયવો !
અહા ! કાળા ઝુલે કમર પર એ વાળ સઘળા !
દિસે તારા જેવા ચકચકિત શાં સ્નિગ્ધ નયનો !
મળી છે શું આંહીં જગત પરની સૌ મધુરતા !
અહીં વેળાનું ના કરવત ઘસાતું નકી હશે !
અહો, તારા, ભાનુ, જરૂર ક્ષણ આંહીં અટકતા !
સ્વરોની દેવીનાં નમી નમી અહીં દર્શન કરે !
દૂરથી આવતો દોડી વ્હાલો એ મૃગ જોઈને
કન્યા તે હસ્ત લમ્બાવી હેતથી આવકાર દે.

આનંદભીનાં નયને નિહાળી, પમ્પાળતી તે મૃગને કરેથી;
દાસત્વ મીઠું મૃગમાં દિસે છે, પ્રેમાળ ભીનાં નયને વસે જે.

પછી વીણાતારો મધુર સ્વર દેવી જગવતા,
હવામાં નાચન્તી સ્વરની કંઈ મૂર્તિ ખડી કરે;
જડી જાણે રાખે નયન મૃદુ કન્યા મૃગ, પરે,
અને એ ચ્હેરામાં નવીન કંઇ ભાવો પલટતા.

મૃગે એ ભાસે છે વશ થઈ જતો કે ગળી જતો,
જરા ડોલે શૃંગો વળી અરધ મીચ્યાં નયન છે;
નિસાસા લેતો એ મૃગ હૃદય જાણે ઠલવતો,
અને કન્યાશિરે રસમય અભિષેક કરતો.

અહો ! ક્યારે ક્યારે થનનથન નાચી કૂદી રહે,
વળી એ કન્યાના બહીક પદ ચાટે જીભ વડે;
ફરે વીણા તેવાં હૃદય, નયનો, અંગ ફરતાં,
દિસે બન્ને આત્મા અનભવી રહ્યા એકમયતા.

પ્રભાતકાલે મૃગ આમ આવતો, વીણા સુણીને વનમાં ફરી જતો;
સ્વરો ન મીઠા મૃગ વીણ ઉઠતા; સુખી થતી ના મૃગ વિણ કન્યકા.

લગની કો લગાડે છે ઉરોની રસએકતા;
પશુ આ માનવી આ એ કાંઈ ભેદ ન પ્રેમને.
દિનો કે આનન્દે રસભર ગયા આમ વહતા,
સદા રહેતાં ધૂને મધુર સ્વરની આમ દિલ આ;
પ્રભાતે કોઈ એ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
ઘડી સુણી વીણા નિજ પથ જતો આશિષ દઈ.

* * * *

તહીં ફર્યો છે હજુ અર્ધું ભાનુ, નવીન રંગે નભ છે ભરેલું,
શુકો ઉડે ગીત હજાર ગાઈ, સહુ સ્થળે છે ભરપૂર શાન્તિ.
ઉદાસ શાન્ત સ્વર બીન છેડે, ઉદાર ભાવો મૃગનેત્ર રેડે;
મચી રહી આર્દ્ર સ્વરોની હેલી, મહાન આનન્દની રેલ રેલી.

સરરર સુસવાટો થાય ત્યાં બાગમાં કૈં,
અરરર ! મૃગ બિચારો ઉછળીને પડે છે;
થર થર થર ધ્રુજે કન્યકા ત્રાસ પામી,
શિથિલ કર થતાં એ બીન તૂટે પડીને.
મૃગહૃદય સહીં છે તીર લાગ્યું અરેરે !
ખળખળ ઢળતું હા ! રક્ત ભૂમિ મૂને એ !
નયનજલ વતી એ કન્યકા ઘા ધુવે, ને
મૃગ તડફડ થાતો હાંફતો શ્વાસ લે છે.
મિચાઈ એ જાતાં નયન દરદે બે ક્ષણ, અને
ઘડી કન્યા સામે રુદનમય એ શાં નિરખતાં !
અરે છેલ્લે યાચે નિજ પ્રિય કને એક નજરે,
વદે છે કૈં આવું નયન મૃદુ ચોંટી રહી હવે:

" કરીને શીર્ષનું તુમ્બું, નેત્રની નખલી કરી,
" બજાવી લે, બજાવી લે, ત્હારૂં બીન હજી હજી !
" કૃપા હોજો, દયા હોજો પ્રભુની બીનની પરે !
" અનુકૂલ સ્વરો મીઠા હજો આ તુજ હસ્તને !"

કન્યા બિચારી દુઃખણી થઇને એ શીર્ષ ખોળે મૂકતી રડે છે;
ત્યાં પાછળેથી નર કોઈ આવે, વાત્સલ્યભાવે વદતો જણાયે:

" અયિ પુત્રિ ! શિકારી તો પાપી છે તુજ આ પિતા !
ભૂલી જા એ ! બજાવી લે ત્હારૂં બીન હવે જરા ! "

" હૃદય સ્થિર નથી એ કન્યકા બાપડીનું.
નજર નવ કરે તે, કોણ આવ્યું ન આવ્યું;
પણ દૃઢ થઈ અન્તે અશ્રુમાં તે ગળન્તી,
દરદમય છતાં એ કાંઈ મીઠું લવે છે:

" તુમ્બુ તૂટી પડયું ! અરે ! જિગરના ચીરા થયા છે, પિતા !
" રે ! આ સાંભળનારના જગતમાં એવું થયું છે, પિતા !
" વીણા બન્ધ થઈ ! સ્વરો ઉડી ગયા ! ખારી બની ઝિન્દગી !
" સાથી ના જગમાં રહ્યો ! પ્રભુતણી આશિષ એવી મળી !
" મૃત્યુને વશ આ કલા થઈ ગઈ ! હું એ બની મૃત્યુની !
આ સંસાર અસાર છે ! અહહહા ! એ શીખ આજે મળી !
વ્હાલા હાય અરે અરે ! જગતમાં વ્હાલાં ઉરો ચીરતાં !
" ભૂલોની જ પરમ્પરા જગત આ, એવું દિસે છે ! પિતા !
" ક્યાં શ્રદ્ધા ? અહ ! પ્રેમ ક્યાં ? જગત આ, આખું અકસ્માતનું !
જે પ્યાલું મૃગને મળ્યું મરણનું તે હું ય માગું ! પ્રભુ !
" જોઈ બે ઘડી આ લઉં મૃગ અને વીણા તૂટેલી, પિતા !
" એ નિર્માણ અનન્તના જલ મહિં ડૂબું પછી હું, પિતા !

*   *   *   *   *

દિનો કે' કન્યાના દરદમય, ઓહો ! વહી ગયા,
ફર્યાં છે એ ગાત્રો, મુખ પણ ફર્યું છેક જ અરે !
હવે જો કોઇએ પથિક ગઢ પાસે અટકતો,
શિલા ત્યાં આ વાંચી કંઇક દુઃખમાં તે ડુબી જતોઃ
"કલા છે ભોજ્ય મીઠી તે ભોકતા વિણ કલા નહી' !
"કલાવાન કલા સાથે ભોકતા વિણ મળે નહી' !!

કલાપી

૧૦૨

અભાનોર્મિ

(કાફી)

ગગને આજ, પ્રેમની ફલક છોઈરે, ગગને આજ-પ્રેમની-ટેક

પૃથ્વી રહી છવાઈ,
પરવતો રહ્યા નાહી,
સચરાચરે ભરાઈ રે. ગગને૦

* * *

વાદને વિવાદ ગળ્યા,
ઝેર વિખવાદ ટળ્યા,
જુદા સઉ ભેગા મળ્યા રે ગગને૦

* * *

ધનભાગ્ય તેનાં જેણે
પ્રેમ પી નીહાળ્યો તેણે,
સુખને શું કહેશે વેણે રે ? ગગને૦

* * *

સાંભળશે કોણ કહેશે,
શા થકી વખાણી લેશે,
ન કહે કહેવાઈ રહેશે રે. ગગને૦

પ્રેમ જે કહી બતાવે.
પ્રેમ જે કરી બતાવે.
મણિ તેને મન ભાવે રે. જગને૦

મણિલાલ (અભેદોર્મિ)

૧૦૩

સારસી

મીઠા દીર્ઘ ધ્વનિ વતી વન બધું હર્ષે ભરે કોકિલા,
ઝીણી વાંસળી શા સ્વરો સુખભર્યાં ચંડોળ આલાપતાં,
ખિસ્કોલી તરુના મહાન વિટપે ઝૂકી રહી ત્યાં કૂદે,
ને રંગીન શુકો ઘણા મધુરવા આકાશ ઊડી રહે !
આવી આનન્દવેળાએ વિચારૂં કોણ આ દુઃખી !
હશે એ પ્રેમનું માર્યું હૈયું કોઈ રહ્યું તપી !
ગંભીર નાદ કરતી સરિતા વહે છે,
સીંચી જલે પુલિન શીતલ એ કરે છે;
ત્યાં દીન સારસી ઉભી જલપૂર નેત્રે,
સૂતી, અરે ! શિર નમાવી રહી રડે એ !
અહોહો ! પાંખ પ્રીતિની તેની તૂટી ગઈ દિસે,
આવું આ પક્ષી, તેને એ, આવી પીડા ખરી ! અરે !
રેરે ! તેનો પ્રિયતમ તહીં પાદ પાસે પડયો છે,
પ્હોળી પાંખો શિથિલ બની છે, મૃત્યુનો હસ્ત લાગ્યો;
પારાધીએ હૃદય પર હા ! તીર માર્યો દીસે છે,
ખૂચ્યો છે ત્યાં રુધિર વહતું બંધ હાવાં થયું છે.
જીવવું જીવ લેઇને અહીં એવી દિસે રીતિ ;
કોઈને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ?
મૂકી ગયો કયમ શિકાર હશે શિકારી ?
આવી હશે દિલ દયા કંઇ સારસીની ?

બચ્ચાં અને પતિપ્રિયાં તણી એ ઘડીની
નાસ્યો હશે હૃદય ચીરતી ચીસ સુણી !
ગાળે છે પ્રેમનાં અશ્રુ વજ્ર જેવાં ય દિલને,
કો વેળા પારધીને એ પ્રેમનો દંશ લાગતો,
આવું આવું નિરખી દિલમાં કાંઈ કેવું ય થાય,
કેવો છે રે રુદનમય આ ક્રૂર દેખાવ હાય !
ન્હાનાં બચ્ચાં ટળવળી રહી માત સામું જુવે છે,
ને પંપાળે નિજ જનકના કંઠને ચંચુથી એ.
હજુ તો ખેલવા પૂરૂં શીખ્યાં આ નથી બાલુડાં,
રે ! તે શું મૃત્યુને જાણે, ભોળાં આ લઘુ પંખીડાં !
દુઃખ સહુ ઉડી જાશે કાલ આ બાલકોનાં
રમતગમત માંહી હર્ષ લેશે ફરી આ;
પણ ઝુરી મરશે રે સારસી બાપડી તો
જખમ નહિ રૂઝાશે પ્રેમનો કારી લાગ્યો.
પ્રેમીએ પ્રેમી જાતાં કો બીજાથી પ્રેમ જોડવો,
આવું કાં ન કરે સૌએ પ્રેમી જો કે મળે ખરો.
જોડવી એક જોડીને એ કો ખંડિત થાય તો,
બન્નેનાં એકબીજાથી ઓછાં, જેથી બને દુઃખો.
અઢેલી બાઝીને તરુ સહુ રહે ખીલતી લતા,
દઈ પુષ્પો પ્રેમે લઈ રસ જીવે છે પ્રણયમાં;
સુખી આવા દહાડા સરકી કંઈ જાતા રમતમાં,
અને એ વેલીને મરણપડદામાં લઈ જતા.
મરેલી વેલીનું સ્મરણ નવ ભૂલે તરુ કદી,
અને પ્રેમી ગાળે દિવસ દુઃખના કે રડી રડી;
પરંતુ ચાંપે છે હૃદય પર બીજી લઈ લતા.
અને પ્રેમે રેડે મધુર રસ તેના હૃદયમાં.

ધીમે ધીમે આવું તરુ થઈ જઈ વૃદ્ધ મરવું,
અને વેલી વીલી રુદન કરતી કૈં દુઃખભર્યું;
છતાં ટેકો બીજા, તરુ પર લઇને ય જીવતી,
અને આપી પુષ્પો જીવિત નિજ તે પૂર્ણ કરતી.

ન કિન્તુ સારસી આ તો આવો માર્ગ કદી ગ્રહે,
એકને દિલ અર્પ્યું તે બીજા કોનું નહીં બને.
પ્રેમને કારણો સાથે સમ્બન્ધ કાંઇ એ નથી;
કારણ પ્રીતિનું પ્રીતિ: પ્રેમીની લક્ષ્મી તે બધી.

ઝૂરી ઝૂરી મરવામાં સ્નેહ સન્તોષ માને,
નહિ કહિ રસ શોધે સારસી અન્ય સ્થાને;
રસ દઈ લઈ લીધો ઈશ્વરે છીનવી તો,
હૃદયહીણ બિચારાં પ્રેમીને મૃત્યુ આપો.

પ્રેમીનો હોય એવો કો તો આનું કે થવું ઘટે,
પામે છે ત્રાસ મ્હારો તો આત્મા આ દુઃખ જોઈને.
ત્યાં કાંઈ આ વન મહિં હીલચાલ થાય,
પક્ષી બધાં ઉડી ઉડી અહીં શાં તણાય !

સર્પો, હરિણ, સસલાં, સહુ દોડી આવે,
લાંબો ધ્વનિ ભયભર્યો શ્રવણે પડે છે.
ઉલ્કાપાત થયો કાંઈ હશે આ વનની મહિં,
પ્રતીતિ થાય છે એવી જોઈ આ ગતિ સૌ તણી.

હા ! અગ્નિ ત્યાં સળગી ઘાસ પ્રજાળતો રે !
વૃક્ષો તણાં કુંપળ બાળી ઉડાડતો તે;
ભૂખ્યો ધસી જીવ અનેક ગળી જતો તે,
દિશા બધી ધુમવતી છવરાવી દે છે !

વ્હાલો છે જીવ પોતાના વ્હાલાંથી ય વધુ ! અરે !
ન્હાસે છે સિંહ પેલો ત્યાં સૂતી સિંહણ છોડીને.

પણ અડગ સમાધિ સારસીની ન તૂટે,
મરણશરણ જાવું હર્ષ તેને દિસે છે;
ભડભડભડ થાતી અગ્નિની ઝાળ આવી;
બળી મરી પ્રિય સાથે સારસી પ્રેમઘેલી.
દર્દીનાં દર્દની પીડા વિધિનેય દિસે ખરી, R-C.
અરે ! તો દર્દ કાં દે છે ? ને દે ઔષધ કાં પછી ?

કલાપી

૧૦૪

વસંતવિજય

" નહીં નાથ ! નહીં નાથ ! ન જાણો કે સ્હવાર છે !
" આ બધું ઘોર અંધારું,—હજી તો બહુ વાર છે."
હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહી ગયાં,
ખરે ! વકતા શ્રોતા નથી તદપિ એ વિસ્મૃત થયાં;
સહુ માંદ્રી પાંડુ તરત જ પિછાને ઉચ્ચારતાં,
વટી જો કે વેળા નિરવધિ શતશૃંગ ફરતાં.

ગિરિના પ્રાન્તમાં કોઈ બાંધી પર્ણકુટી દ્વય,
બન્ને રાણી તથા રાજા કરતાં કાલ ત્યાં ક્ષય.
નિદ્રા પ્રશાન્ત જરિયે ન હતી થયેલી,
દુઃસ્વપ્નદર્શન મહીં જ નિશા ગયેલી;
" ખુલ્લા પ્રદેશ પર જૈ ફરું થોડી વાર,"
ઊઠયો નરેન્દ્ર મનમાં કરી એ વિચાર.

ધીમે શયનને છોડી જરા એ બ્હાર જાય જ્યાં,
" નહીં નાથ ! નહીં નાથ !" શબ્દો એ સંભળાય ત્યાં.
" પ્રિયે માદ્રિ ! શું છે ? નથી નથી જતો સ્નાન કરવા;
" વહી નિદ્રા, માટે અહીં તહિં જરા જાઉં ફરવા;

"મટયું આ અંધારૂં તરત નથી રાત્રિ પણ બહુ,
"હમેશાંને સ્થાને પછી કરીશ હું આહ્નિક સહુ,
ન જવાનું કહી દેવી નિદ્રાવશ થઈ હતી;
જાગૃતિ ક્ષણ રોકાઈ ફરી પાછી ગઈ હતી !

"સારૂં થયું પ્રિય સખી થઈ છે પ્રસુપ્ત,
સાચી બિના નહિ જ રાખી શકાત ગુપ્ત;"
સંતોષથી નૃપતિ થાય હવે વિદાય,
છે અંધકાર, પણ ભૂલ જરા ન ખાય.
કંસારી તમરાંઓના અવાજો આવતા હતાઃ
સ્થલ કાલ છતાં શાંત બન્નેને ભાવતા હતા !

વહે ચંડો વાયુ કરી દઈ બધે શાંતિ વનમાં,
ઘણા થોડા આજે ઉડુગણ પ્રકાશે ગગનમાં,
હજી એકે પ્રાણી ગિરિમહિં નહિ જાગ્રત દિસે,
વધે અંધારામાં નરવર અગાડી વન વિષે
ત્યાં જવું હતું તે આવ્યું સર સુંદર પાસનું;
આપ્યું હતું પુરા જેને નામ "માદ્રીવિલાસ"નું.

ઝાંખી ભરેલ જલની સ્થિરતા જણાય,
જોતાં જ તર્ક નૃપના કયંહિંએ તણાય.
બેસે શિલા ઉપર ચાલી સચિંત રાય,
ઊંડા વિચાર મહિં છેવટ મગ્ન થાય.

અનિદ્રાશ્રમથી તેનો ધૈર્યભ્રંશ થયો હતો;
પૂર્વનાં સ્મરણોમાંહી ઘણો કાલ ગયો હતો.
થવા માંડયાં ત્યાં તો રવિઉદયનાં ચિહ્ન સઘળે;
ઉઠેલી સૃષ્ટિના વિષમ સ્વર સાથે સહુ ભળે;
જવા માંડયું સર્વે સ્થળ મહિંથી અંધારૂં ઝટ જ્યાં
પુરાયો પ્રાચીમાં નવલ સરખો રંગ પણ ત્યાં !

કોલાહલ થવા લાગ્યો અરુણોદયથી બધે;
પૂર્વની રક્તિમા સાથે સહુ આક્ષોભ એ વધે!

વૃક્ષો અદશ્ય સઘળાં નજરે પડે છે,
ધોળાં અનેક ગમથી ઝરણાં દડે છે,
એ દેશ ચક્ષુ તજી ઉપર જ્યાં ચડે છે,
ઊંચા પ્રચંડ શિખરો નભને અડે છે.

"અરે! શું આટલો કાલ નિષ્કારણ વહી ગયો?"
સહ્ય એવું કહી રાજા સ્વસ્થાનેથી ઉભો થયો.
ઉઠી જોતાં શોભા બહુ જ બદલાયેલ નિરખી:
ડગ્યું પાછું ધૈર્ય સ્મરણ મહિં આવી પ્રિય સખી:
"નિહાળું છું શું હું મનહર વસંતપ્રસરને!
અરે રે! શેની, શી અનુભવ કરું છું અસર એ!"

સૃષ્ટિસૌંદર્યને જોતાં કે રોમાંચ થયું હતું,
ઘણા દિવસનું પેલું યોગાંધત્વ ગયું હતું.
ઉડે, દોડે, એવી જલચર કરે ગમ્મત ઘણી,
નિહાળી તે, જોયું લળી પછી જરા પર્વત ભણી;

ગમી ના એ વૃત્તિ, હૃદય રસથી સંયમ ચડયો,
"થઈ ન્હાવા વેળા" નૃપતિ કહી એવું મહિં પડયો,
સ્નાનથી થઇને શાંત પડયો એ નિત્ય કર્મમાં;
જતાં રાગ બની વૃત્તિ પછી તદ્રુપ ધર્મમાં.

પૂરું કરી તરત તે સ્થલને તજે છે,
ઇચ્છાવિરુદ્ધ દૃઢ આગ્રહને સજે છે,
"શાને થવું પતિત આશ્રમધર્મનાથી?
સૌંદર્ય શું? જગત શું? તપ એજ સાથી."

જઈ આશ્રમમાં લે છે નિત્ય માફક ભોજન.
ઇચ્છે પછી જરા નિદ્રા પૂર્ણ વિસરવા વન.

ઉઠ્યો થોડી વારે નૃપતિ જ્યમ નિદ્રા કંઇ લઇ,
મનોવૃત્તિ તેની સ્થિર વિમલ ને સાત્વિક થઈ,
જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા ?
અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી,
મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી.

માદ્રી જ ફક્ત હતી હાજર એહ વાર,
કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ.
હા! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

જીર્ણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહીં લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું.
"નથી શું કુંતાજી ? નહિ અરર આંહી રહી શકે,
"પ્રિયે ! તું એકાકી; સ્વજન વિણ વૃત્તિ ક્યમ ટકે ?
"અરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ,
"જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઇ ફરીએ."
પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો;
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા—સ્વામી ખરે ! થયો.

શાન્તિ મહિં નહિ થયો કંઇ ફેરફાર,
એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર;
માદ્રી નહીં કરી શકી કંઇ એ નકાર:
જાણેલ હોય કદિ શુ વિધિના પ્રકાર ?
પૂર્વાશ્રમ તણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઇ હતી;
ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી.

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;

મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે !

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સ્થળે,
નવાં રૂડાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવધાન થયો નહીં;
પ્રસંગે નર્મગોષ્ઠીમાં વધે છે વનની મહીં.
ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણા ય;
લખો વળી અગરુ ચન્દન ત્યાં જણા ય;
વૃક્ષો, લતા, સકલ કૈંક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ?

ફરતાં ફરતાં આવ્યો એક માલતિમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહિં નૃપ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ, પ્રસરે નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
બેસીને કોણ જાણે કહીં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
આળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબી જાય,

"સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજન;
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન."
જરા શંકા પામી તદપિ નહિ કાંઇ કહી શકી,
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન જોતાં નહિ ટકી;
નહીં રાજાજીનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરત જ જરા કૈં શરૂ કરે.
દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વનઃ
સોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

ઉઠયો થોડી વારે નૃપતિ જયમ નિદ્રા કંઇ લઇ,
મનોવૃત્તિ તેની સ્થિર વિમલ ને સાત્વિક થઈ,
જઈ થોડે છેટે પછી અનુભવે શીતલ હવા,
પડે દૃષ્ટિ માટે વન તરફ લાગે નિરખવા ?
અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઈ રચના એ ઋતુ તણી,
મળવાને પછી ચાલ્યો બીજી પર્ણકુટી ભણી.

માદ્રી જ ફક્ત હતી હાજર એહ વાર,
કુંતા ગયેલ કંઈ કારણથી બહાર;
માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ.
હા ! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.

ઝીણા વલ્કલને આજે એણે અંગે ધર્યું હતું;
નહીં લાવણ્યને ઓછું વનવાસે કર્યું હતું.
"નથી શું કુંતાજી ? નહિ અરર આંહી રહી શકે,
"પ્રિયે ! તું એકાકી; સ્વજન વિણ વૃત્તિ કયમ ટકે ?
"ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ,
"જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઇ ફરીએ."
પ્રસંગ બદલાતાં એ સિદ્ધાન્ત વિસરી ગયો;
મટી તાપસ એ પાછો ભર્તા—સ્વામી ખરે ! થયો.

શાન્તિ મહિં નહિ થયો કંઇ ફેરફાર,
એથી જ હાલ નૃપતિ વિસર્યો સવાર;
માદ્રી નહીં કરી શકી કંઇ એ નકાર:
જાણેલ હોય કદિ શુ વિધિના પ્રકાર ?
પૂર્વાશ્રમ નણી બુદ્ધિ પાછી આવી ગઇ હતી;
ફરે સાંપ્રતને ભૂલી વનમાં સાથ દંપતી.

વહી જતાં ઝરણાં શ્રમને હરે,
નિરખતાં રચના નયનો ઠરે;

મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે,
રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે!

વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,
નવાં રૂડાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રી એ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

ઉછળ્યું લોહી તેથી એ સાવધાન થયો નહીં;
પ્રસંગે નર્મગોષ્ઠીમાં વર્ષે છે વનની મહીં.
ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણા ય;
લખો વળી અગરુ ચન્દન ત્યાં: જણા ય;
વૃક્ષો, લતા, સકલ કૈંક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રબલ મિત્ર વડે અનંગ?

ફરતાં ફરતાં આવ્યો એક માલતિમંડપ;
પ્રવેશ સતીની સાથે કરે છે તે મહિં નૃપ.

ધીમે ધીમે છટાથી કુસુમરજ લઈ ડોલતો વાયુ વાય,
ચોપાસે વલ્લિઓથી પરિમલ, પ્રસરે નેત્રને તૃપ્તિ થાય;
બેસીને કોણ જાણે કહીં પરભૃતિકા ગાન સ્વર્ગીય ગાય,
આળી નાખે હલાવી રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાબી જાય,

"સાંભળ્યું મોહ પામીને હવે કોકિલકૂજન;
પ્રિયા પંચમ વૃષ્ટિથી ન્હાવાનું થાય છે મન."
જરા શંકા પામી તદપિ નહિ કાંઈ કહી શકી,
વળી એવી ભીતિ નૃપવદન જોતાં નહિ ટકી;
નહીં રાજાજીનો હુકમ પણ પાછો કદિ ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરત જ જરા કૈં શરૂ કરે.
દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં બન્યું શાન્ત બધું વન:
લોહચુંબકથી જાણે ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

માધુર્ય એ ઉછળતું ક્યહિં ના સમાય
હા ! કેમ આ હલક અંતરથી ખમાય
સાથે મળ્યાં તરત દંપતી સર્વ દોડી,
ભેટી રહ્યાં સ્વર વિશે દઈ વૃત્તિ જોડી !

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ રસમાં હાલ ન્હાય છે,
હાય ! એક જ પાંડુના હૈયામાં કૈંક થાય છે !

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનન્દ વ્યાપી ગયો,
સાથે એક કરૂં પ્રિયા હૃદયને આવેશ એવો થયો;

એચાયો પણ વેગ પૂર્ણ કરતાં, આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ, તો ય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.
નિહાળી નૃપને રાણી જરા ગાતાં રહી ગઈ !
હાય રે ! ઉલટી તેથી તેની શાંતિ વહી ગઈ !
"પ્રિયે ! માદ્રી ! આહા ! સહન મુજથો આ નથી થતું,
નહીં મારે જોયે તપફલ, ભલે એ સહુ જતું:
ચલાવી દે પાછી મધુર સ્વરની રમ્ય સરિતા,
"છટાથી છોડી દે અરર ! કયમ રાખે નિયમિતા !"

વૃત્તિઓ પરથી તેનો અધિકાર ગયો હતો;
અપૂર્ણ ધ્વનિથી પૂરો મદોન્મત્ત થયો હતો,

"સખી ! દેવી વ્હાલી ! સ્વરૂપ તુજ આજે બહુ દિસે,
ખરે રંભા જેવી રસમય અહીં નંદન વિષે."
નિહાળે વર્ષાવી પ્રણયરસ બન્ને નયનથી,
જરા ધારતી પામે સતી પણ હવે હાય ! મનથી.
ગીત પૂર્ણ થતાં રાજા જાય છે પાસ કૈં મિષે.
"ક્ષમા—પ્રાણ—નહી" બોલી; લે છે એને ભુજા વિષે.

"રે હાય ! હાય ! નહિ નાથ ! નહિ," કહીને,
છુટી જઈ કર થકી અળગી રહી તે;

હા ! દીન દૃષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુઃખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છે:
"ડરૂં છું--ભય પામું છું જોઈને આજ આપને
"અરે ! કેમ વિસારો છો ઋષિના ઉગ્ર શાપને ?"
બહુ બ્હીતી બ્હીતી થરથર થતી એ કરગરે,
નથી ઓછી થાતી વિકૃતિ નૃપની તોપણ, અરે !
"ઘટે છે શું, દેવી ! હૃદયપર આ નિર્દય થવું !
અરેરે ! આ આવું પ્રબળ દુઃખ–મારે કયહિં જવું !
પ્રિયા ! પ્રિયા ! પ્રિયા ! તારા હાથમાં સર્વ હાય રે !
ત્વરાથી દેહ જોડી દે, આ તો નહિ ખમાય રે !
"જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન :
"મારૂં નથી બળ, બન્યો જળ બ્હાર મીન :
"દેવી ! વિચાર કરવા સઘળા તજી દે :
" રે હાય ! સ્પર્શસુખ, પ્રાણસખી ! હજી દે !"
વિચાર કરવા જેવો હવે વખ્ત રહ્યો નહીં ;
ઝંપલાવી પડે માદ્રી નરેન્દ્રભુજની મહીં.

*　　*　　*　　*

નહીં ચાલે આથી ગત સમયમાં દૂર હૃદય:
પડ્યા શબ્દો છેલ્લા શ્રુતિ પર બહુ મન્દ સદય:
જરા તૂટ્યાં વાક્યો કંઈ કંઈ થઈને રહી ગયા :
હજારો વર્ષે એ પણ પછી હવે તો વહી ગયાં !

મણિશંકર

૧૦૫

નાયકનું પ્રાયશ્ચિત

(શાર્દુલવિક્રીડિત)

પાંખો નૂતન લાગતી ઉઘડિ તે જોતો હસંતો ઘડી,
ને જોતો ભવવ્યોમ ઉંડી નજરે જાણે ઉડું મૈં ચડી;

૧૪૬

જાણે અંબર મસ્તકે ચળકતા રંગો વડે વાદળી,
આશાનિર્મિત તેહની સુભગતા પાંખે ઉલ્લાસે ભરી;
તેથી યે ઉડું પાર હૂં પલકમાં ને લોક ભૂમંડલે,
ઉંચા નેત્ર વિકાસી સ્તોત્ર વદતા ન્યાળી રહે વિસ્મયે !
હા ! એ સ્વપ્ન ! અવર્ણ્ય સુંદર ! ન એ પાંખો, ન એ વાદળી !
ને એ લોક વખાણ તમ તમે કર્ણે હજીયે જળી !
એ મૂર્ખાઈ વિષે ત્હને અવગણી–દીઠો ન રે સ્નેહને !
તોયે તું ધરી ધૈર્ય તન્મય રહી, કેવી તું વ્હાલી મને !
'ભાવિમાં ન ફરૂં કદાપિ' કર્યમ એ આપી શકું કોલ હું,
ભૂત જ્ઞાનથી ખિન્ન છેક થયેલો,–માટે કહું આટલું;
કે પ્રીછું તુજ પ્રેમ કોમળ સખી ! ને આ ઉરે કાંઇ જે;
ગાંભીર્ય દઢતા વળી સરળતા, તે જાણ ત્હારાં સહી.

બળવંતરાવ

૧૦૬

વધામણી નાયિકાનો પત્ર

(મંદાક્રાંતા)

વ્હાલા મારા નિશદિન હવે થાય ઝંખા ત્હમારી,
આવો, આપો પરિચિત પ્રતીતિ બધી, ચિત્તહારી,
દૈવે જાણે જલ ગહનમાં ખેંચી લીધી હતી તે,
આણી સ્હેજે તટપર ફરીને મ્હને છોળ્હેલે;
ને આવી તો પણ નવ લહું ક્યાં ગઇ, કેમ આવી,
—જીવાદોરી તૂટી ન ગઇ તેથી રહું શીષ નામી.
ને સંસ્કારો ગત ભવતણા તે કની સર્વ, વ્હાલા;
જાણું સાચા તદપી અવ તો સ્વપ્ન જેવા જ ઠાલા;
માટે આવો, કર અધરની સદ્ય સાક્ષી પુરાવો,
મીઠા સ્પર્શો, પ્રણયિ નયનો, અમૃતાલાપ લાવો.

બીજું વ્હાલા, શિર ધરિ જ્યહાં ભાર લાગે શું ? કહેતા,
ત્યાં સુતેલું વ્રજન નવું વીતી ઋતુ એક વ્હેતાં;
ગોરૂં ચુસે અખૂટ જ રસે અંગુઠો પદ્મ જેવો
આવી જોઈ; દયિત ! ઉચરો, લોચને કોણ જેવો ?

બલવંતરાય

૧૦૭

આપની યાદી

(ગઝલ)

જ્યાં જ્યાં નઝર મ્હારી ઠરે યાદી ભરી ત્યાં આપની
આંસુ મહિં એ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની,
માશુકોના . ગાલની લાલી, મહીં લાલી, અને
જ્યાં જ્યાં ચમન, જ્યાં જ્યાં ગુલો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની !
જોઉં અહિં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝુમખાં;
તે યાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની !
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમબદમ બોલી રહી ઝીણી સિતારિ આપની !
આકાશથી વર્ષાવતા છો ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઇ રહી છે આપની !
દેખી બૂરાઇ ના ડરૂં હું, શી ફીકર છે પાપની !
ધોવા બુરાઇને બધે ગંગા વહે છે આપની !
થાકું સિતમથી હોય જ્યાં ના કોઇ ક્યાંએ આશના;
તાજી બની ત્યાં ત્યાં ચડે પેલી શરાબી આપની !
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
અહેશાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની !

પ્યારૂં તજીને પ્યાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફરઃ
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની!
રોઉં ન કાં એ રાહમાં બાકી રહીને એકલો?
આશકોના રાહની જે રાહદારી આપની!
જૂનું નવું જાણું અને રોઉં હસું તે તે બધું;
જૂની નવી ના કાંઇ તાજી એક યાદી આપની!
ભૂલી જવાતી છો બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જોયું ન જોયું છો બને જો એક યાદી આપની!
કિસ્મત કરાવે ભૂલ તે ભૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની!

કલાપી

૧૦૮

વદાય

હા! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્ત કેરી ચિર શાંતિ હરી જ લે તો;
ચાલી હવે સખિ! તજી મુજને વિદેશે?
શોકે ભર્યું હૃદય આ કયમ ભાર વ્હેશે?
સંધ્યા સલૂણી થઇ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
નૅને રમે તદપિ રંગ રૂડા બધા એ,
આનન્દ દેતું મૃદુ ગાન વિરામ પામે,
તોએ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જામે;
ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યારે,
તોએ સુગંધ મનમાં કરી વાસ મ્હાલે;
હા! તેમ આજ તુજ દર્શન લુપ્ત થાએ,
ત્હારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદાએ.
થાજો પ્રયાણ સુખરૂપ તને. સખી ઓ!

૧૪૯

સ્વપ્નો અલૌકિક રસે ભરિયાં મધુરાં,
એ નીંદરે રમી રહો સુખ દેઈ પૂરાં.
મ્હારી ઊંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે,
ગંભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,–
હા ! તેવી તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ,
મા રેલશો અસહ્ય શોક તણી નદીએ,
દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,–
થાઉં વિલુપ્ત ભવાચત્રપટેથી જો હું,–
કર્ણે પડે ખબર એ તુજ કોઇ કાળે,
બે આંસુડાં મધુર નેન થકી તું ઢાળે.

નરસિંહરાવ (હૃદયવીણા)

૧૦૯

(બ્રહ્મયોગ

[અંજની ગીત]

" આકાશે એની એ તારાઃ
એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
તરૂણ નિશા એની એઃ દારા—
ક્યાં છે એની એ ?
" શું એ હાવાં નહિ જોવાની
આંખડલી શું નહિ લ્હોવાની !
ત્યાં એ ત્યારે શું રોવાની
દારા એની એ ? "
છે, જ્યાં છે સ્વામીની તારાઃ
સ્વર્ગોની જ્યોત્સ્નાની ધારાઃ
નહિ જ નિશા જ્યાં આંવે, દારા—
ત્યાં છે એની એ !

"છે ત્યારે એ ત્યાં જોવાની:-
આંખડલી એ ત્યાં લ્હોવાની:
સ્વામી સાથે નહિં રોવાની—
દારા એની એ !"

મણિશંકર

૧૧૦

સ્વપ્નવાટિકા

(મંદાક્રાંતા)

બ્હેની ! લેતી અહિં તું ઘરથી દૂર નિદ્રા સદાની,
શાંતિ ન્યારી રજની-દિવસે પામતી આ જગાની—
નેત્રોને જો નહિ તું દિસતી પૃથ્વી નીચે સૂતેલી,
સ્મૃતિ ત્હારી નિશદિન થતી ત્યાં ગઈ છે તું મેલી,
લીલા કેવી મધુર—લસતી સ્વર્ગ જેવી સુભાસે,
દેખું હું તો વિમલ બધું ત્યાં તુજ વિશ્રાંતિ પાસે;
લાગે કાંઈ તરલ ઝુલતી લાગણી આ હવામાં,—
આહા ! એવી અસર વિરલી રે હશે દિવ્ય શામાં ?
દેવાંશી ! તું અકલ ફરતી ના મળે જીવતી ત્યાં,
ના જો પામે નજર, ઉડતી, હોય જ્યાં તું ગતિ ત્યાં,—
રે આ વેલા તરૂવર વચ્ચે પામું હું ત્હારી હસ્તી,
જાણે ત્યાંથી કુલ ત્રિભુવને હોય ના તુજ વસ્તી !
બ્હેની ! ત્હારાં મધુર વચનો ત્યાં થયાં બંધ જો કે,
ને જો ત્હારા સ્થુલ શરીરને આ શિલા શ્વેત રોકે,—
જેવી મીઠી ઉપર ધરતી જીવતી તું હતી ત્યાં,
તેવી મીઠી અમ ઉર મહિં જીવશે તું સતી ત્યાં !
તું જ્યાં સૂતી, કુદરત વચ્ચે શાંતિ જેવી છવાઈ,
તેમાં દેખું ગગન પરની શાંતિ મંજુ સમાઈ;

નિદ્રા લેતી રત્નગિરિમાં સ્વપ્ન તું જોય મીઠાં.
જેવાં જ્ઞાની જગપર કદી માનવીએ ન દીઠાં.
વાયુ ! જેવો અનુભવ અહિં પામતો ત્યાં વહે તું.
ધીમે ધીમે સકલ વસુધા વ્યાપતો તે રહે તું !
કે સૌ તેનું શ્રવણ કરતાં શાંતિ પામે સદાનાં,

પે. ખ. તારાપોરવાળા

૧૧૧

તું ગઈ

ત્યારે ગઇ શું અહિંથી પ્રિયા તું ? મૂકી ગઇ આ હઇયું રિબાતું !
હવે મીઠું તે મુખ તાકી તાકી, નિહાળવાનું નહિ શું કદાપિ ? ૧
ચિંતા અને દુઃખ થકી પીડાતા, આ ચિત્તને ટેકવવાની આશા,
તારા પ્રિયા ! પ્રેમથી આવતી જે, હવે પછી શું સહુ મૂકવી તે ! ૨
શરીરને ને મનને જરૂરે, આઘા પ્રદેશે ફરતાં હતું જે,
સ્વસ્થાન પાછું બળ ખેંચનારૂં, શું તે વિના દૂર હવે જવાનું ? ૩
ગ્રહો ફરે છે રવિ આસપાસ, છાયા ફરે જ્યાં વચમાં પદાર્થ :
પ્રદક્ષિણા એ પ્રિય ફેરી સર્વે, ક્યાં હું ફરૂં રે ? તુજ વીણ મધ્યે ? ૪
તારાની પેઠે સ્થિર એક ઠામ, દુઃખો સુખો સૃષ્ટિ વિશે તમામ
જોઇ રહી ક્ષોભ વિના જરીએ, રહું જડાઇ ?—ન બને કદી એ. ૫
શરીર મારૂં સ્થિર રે' કદાપિ, આ ચિત્તને તો ન શકું જ રાખી,
સ્વચ્છન્દ તો તે ભમતું ફરે છે, રે ! તું ગઇને સ્થિર કેમ રહે તે ? ૬
શું કોઇ શોધ્યું કહિં ધૂમકેતુ, જેને અગાડી વધતો જ દેખું ;
જેને ન મધ્યે કંઇ ખેંચનારૂં, પાછો ફરે જે નહિ કોઇ સારુ ? ૭
ને છોડી સર્વે સુખ શાંતિ પ્રીતે સ્વીકારીને સંગત તેની નિત્યે,
નવા નવા રોજ પ્રદેશ ભાળું ? જાઉં અહિંથી—અહિંથી જ જાઉં ! ૮

રમણભાઇ: કવિતા અને સાહિત્ય, ૪

રેખાશૂન્યતા

[ઉપજાતિ]

જેવી ફરંતી શરદભ્રછાય, પડે પડે ને વળી ઊડી જાય;
ન છાય અભ્રો કંઇ રેંજ અંતે, જતાં રહે સર્વ અદૃશ્ય પંથે. ૧
પ્રતીતિ ચિન્તે ન રહે કશાની, સ્મૃતિ ન એકે ભ્રમણા વિનાની;
હતું કર્યું ને ન હતું કર્યું તે, જુદું પડે ના સ્મૃતિ–ભ્રાંતિ–પુંજે, ૨
પ્રકાર તેવો તુજ ધ્વંસ કેરો, પ્રમાણમાં સંશય માત્ર તેનો:
છાયા હતી તો ગઇ અભ્ર સાથ, અભ્રો હતાં તો નહિ તે–ન છાય. ૩
હતો શું તું બાલ ! અને ગયો છે ? કે ના હતો ને નથી તું ગયો રે ?
કે તું હતો ને હજી એ રહ્યો છે ? એ સર્વ શંકા મુજ કોણ તોડે ? ૪
સમુદ્ર નીચે રવિ લીન થાય, જ્યોતિર્ગણે તે દ્યુતિ મૂકી જાય;
તે સૌ કરાવે રવિની પ્રતીતિ, ચિન્તે રહે ના ભ્રમ કેરી ભીતિ, ૫
વર્ષાઘનો જાય,—ફરે ન પાછા, હિમાલયે જે ઠરતા સદાના;
પછાડી મૂકે નિજ સારપૂર, ઘનો રહે તે સ્મૃતિથી ન દૂર. ૬
જાયે ધસંતિ સરિતા સમુદ્રે, ત્યાં જે મળી તે રહી લુપ્તરૂપે;
લાવે પછાડી સતત પ્રવાહ, ને તે ગઈ તે ગઈ ના જણાય. ૭
આદર્શ બીજો કહિંથી લીધો તેં, ન આજ રેખા રહી તું ગયો તે ?
શું આ ધરા યોગ્ય તને ન લાગી, તેથી ન તારી પદપંક્તિ સ્થાપી ? ૮
બીજી ધરા છે નથી મૃત્તિકા જ્યાં, ન ધ્વંસી આકારની વંચના જ્યાં;
ન ચક્ષુ ભીનાં વિરહે થતાં જ્યાં, અખંડ રૂપે તું વસ્યો સદા ત્યાં. ૯
તે દિવ્ય રાજ્યે ફરતો ન કાળ, ન લુપ્ત થાતાં કદિ વૃદ્ધ–બાલ.
અન્યૂન રેખા તુજ ત્યાં જણાશે, પ્રતીતિ માંહે ભ્રમ ત્યાં ન થાશે. ૧
તથાપિ અત્રે નહિ અંક–ચિહ્ન, છાયા ન, રેખા ન, ન દૃષ્ટિલક્ષ્ય;
ચક્ષુ ઉઘાડયે નહિ તું જણાય, ચક્ષુ મિંચ્યાથી નહિં ફેર થાય. ૧
મનુષ્ય કાયા શકી ના જ રાખી, ન સ્નેહ–આશાતણી પાશ ચાખી,
ને યુગ્મ દુઃખી રહ્યું જોતું જોતું, ગયો ગયો બાલ ! ગયો ગયો તું ! ૧

રમણભાઈ (કવિતા અને સાહિત્ય,) ૧

૧૧૩

માળીને ઉપાલંભ

(ગઝલ)

અરે માળી ! અકાળે કાં કળી કાચી ચુંટે, તું આ ?
પડી એ પત્રના અંકે, કર્યો શો દોષ તે રંકે ?
નથી ફાટી, નથી ફૂલી, હજીએ પત્રમાં ઝૂલી,
નિમિલ ચક્ષુથી એ જોની ! દયા તું લાવને તેની.
નથી જોયાં હજી પ્યારાં, સહોદર પુષ્પ રૂપાળાં,
સુવાસે ખુબ એ બ્હેકે, હિલે છે વાયુના લ્હેકે.
નિહાળે એ કૃતિ તારી, બનાવી રમ્ય તેં માળી !
કળી કાચી ચુંટી લે તું, ફરી થાશે કહે એ શું ?
બગીચો આ બનાવ્યો છે, ચતુરે તેં ઘણી પ્રીતે;
ઉગાડયાં ચિત્ર વૃક્ષો જ્યાં, હવે આ શી કૃતિ છે ત્યાં ?
ખીલે ના એ, ન એ ફૂલે ! પ્રમોદે એ નહિ ડુલે !
હસે ના એ, રમે ના એ, સુવાસે ના જ એ બ્હેકે.
જુવે ના એ કૃતિ તારી પૂરેપૂરી ચમત્કારી,
ચુંટાએ તેટલામાં તો બગીચાનો શો હેતુ છે ?
કહે તું એ વધારે છે કળીઓ બાગમાંની તે ?
કહે શું કામ લાવ્યાં તેં વધારે વૃક્ષ લાગ્યાં જે ?
વળી એ છે કઇ જાતિ, ગુણીની એ કઇ રીતિ ?
કળી કાચી ચુંટે તું કંઈ ખરે બીજી સુકાઈ જઈ !
ખીલેલાં પુષ્પ જે ટોચે, ન તારો હાથ ત્યાં પ્હોંચે !
નીચે નીચે મરોડી લે, કળીને પુષ્પ તોડી લે !
બનાવ્યો તેં જીગરથી જો, મનોહર બાગ હર્ષે તો,
કળી કાચી ન તોડી લે, પ્રફુલ્લ પુષ્પ થાવા દે.

નથી એમાં તને હાનિ, સુહૃદ મારા તું વિજ્ઞાની !
સુગંધી પુષ્પ ફૂલેલાં, નિહાળી તું સહર્ષ થા !
કુળીને લ્હાવ લેવા દે, ખીલી જુવે બનાવી તેં;
કૃતિ આ ચિત્ર આરામે, નિહાળી સુખ તે પામે.
લઘુ મોટાં બધાં વૃક્ષ, તને આધીન છે વૃક્ષ,
બધાંને રાખ સાંભાળી વડાઇ તેહમાં તારી.
ખરે કાળે ચુંટાયે વા, ખીલી પાછાં જ કરમાતાં;
બગીચાનાં ફુલો તારાં, ઉદાસી ના દિલે મારા.

ઇન્દ્રજીત જેઠારામ

૧૧૪

વ્હાલાઓને પ્રાર્થના

(અંજની ગીત)

રોનારૂં ભીતરમાં રોતું :
લ્હોનારૂં ભીતર ના લ્હોતું:
દૂર સખાતું હૈયું
સાથે રોતું ને જોતું ?
વ્હાલાંઓ, વ્હાલાંને કહેજો !
સાગરમાં તો સાથે વ્હેજો !
સ્હેવાનાં એક બીજાનાં
સાથે સૌ સ્હેજો.

મણિશંકર

૧૧૫

વિધવા બ્હેનબાબાં

(મંદાક્રાંતા)

વ્હાલી બાબાં ! સહન કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !
માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું એ ય છે એક લ્હાણું !

મૃત્યુ થતાં ત્રપણ કરવું ઇષ્ટનું એ ય ન્હાણું !
આશા રાખી મરણ પછી ને જીવવું એ ય ન્હાણું !
સમ્બન્ધીના મરણ પછી ના સર્વ સમ્બન્ધ તૂટે,
બ્હેની ! આંહી વિરહ જ ખરો ચિર સમ્બન્ધ ભાસે;
તે પ્રેમી જે પ્રણયમતતા જોઇ માણે વિયોગે,
મીઠું કિન્તુ ક્ષણિક જ નકી સ્વપ્ન સંયોગ તો છે.

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા, બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કે,
છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા, બ્હેન ! શૃંગારથી કે;
બાબાં ! ત્હારાં મૃદુ હૃદયને ઓપ વૈધવ્ય આપી,
ઊંચે ઊંચે તુજ દિલ જશે લેઈ ધીમે ઉપાડી.

ના બોલું આ તુજ હૃદયનાં અશ્રુ હું લૂછવાને,
શાને લૂછું હૃદયશુચિતા આંસુડાં દાખવે જે ?
વ્હાલી ! બાબાં ! કુદરતકૃતિ સર્વદા હેતુવાળી,
ઇચ્છે દેવા અનુભવ પ્રભુ સર્વને સર્વ, વ્હાલી !

બાપુ ! આ સૌ સુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કે,
આ તો બોજો કુદરત તણો માત્ર કલ્યાણકારી;
આ પ્હાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં ત્યાં,
ચક્ષુવાળા શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય જોતાં.

આ કુંડાળું કુદરતતણું કોઇ જોઇ શકે, તો
ના ના જોશે કંઇ વિષમતા કિન્તુ સીધાઇ લીસી;
ટૂંકી દૃષ્ટિ જન હૃદયની અલ્પ ખંડો જ જોતી,
ને તેથી આ સુઘટ સરણી દિસતી ડાઘવાળી.

બાબાં ! જોને નયન ભરીને આંસુથી એક વાર !
બાબાં ! જોને સુપ્રભ રચના વિશ્વની એક વાર !
વ્હાલા સાથે નિરખતી હતી; આજ જો એકલી તું,
બાબાં ! ખુલ્લું હૃદય કરી જો, એ જ ઇચ્છયું હરિનું.

જોને બાપુ! તુજ જિગરનો મિત્ર તો ત્યાં વિલાસે,
તારો વ્હેરો ગત હૃદય એ ત્યાં ય ઊભું વિમાસે!
એ રેલાયું ઉદધિ સઘળે કિન્તુ તું બિન્દુ તેનું,
આડું ચ્યાવ્યું પડ નયનને ત્હોય એ વારિ ત્હારૂં.
બ્હેની! આવાં પડ પછી પડો આવતાં જાય આડાં,
અન્તે ગાઢાં પડ ચીરી દઈ પાર જાતાં સહુ ત્યાં:
તું ને મ્હારી પ્રિય સખી ત્યજી હું ય જાઉં કદાપિ,
એવું એ કે શુભ જ કરવા ઈશ ઇચ્છે કદાપિ;
રે! તો સાથે તમ હૃદયનાં ગાળજો અશ્રુ બન્ને:
જે બાકી તે ભણી લઈ તમે આવજો સાથ બન્ને;
બાબાં! તું એ શીખીશ ફરી આ પાઠ ઔદાર્યનો ને,
મ્હારી ભોળી પ્રિય અબુધને દોરજે આ જ માર્ગે.

કલાપી

૧૧૬

વિદ્ધ મૃગ

(હરિગીત)

સંગીત, લુબ્ધક! સુખદ ત્હારૂં આમ નવ અટકાવ તું,
રસમાં મને મરવા દઇ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તું;
આ મોક્ષથી મોંઘું અને સાકર થકી વધતું ગળ્યું,
તુજ બાણના સંપાતથી પંચત્વ આ સમયે મળ્યું,
શર લક્ષ બીજાં ફેંક વા તલવારનો કર ઘા ભલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને, અરે!
રસની ધુની હૃદયે વહે, રસમાં અધિક છું મગ્ન હું,
રસ રૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી?
પણ વૃષ્ટિ પ્રેમામૃતતણી મારે હૃદયથી માનવી;

પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજી રહ્યો, રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો
મીંચી નયન, અવલોકતાં આજે કૃતાર્થ જ હું થયો.
વસુધા વિષે બહુધા ફર્યો ગિરિ શૃંગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરંદર આજ તું મુજને મળ્યો.
મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું,
મુજ માંસને માટે અધીરો એક પળ ન બનીશ તું;
સારંગી રંગભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તું.
દઈ તાલ સાયકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમ પારાવારમાં ન્હાતાં મરણ પણ મિષ્ટ છે.

દા. ખુ. ખોટાદકર

૧૧૭

મ્હારા મયૂરને

પીડાતણી પરંપરા માંહે પડી રહેવું,
મૂંગે મુખે આવી પડયું રહેજે સહી લેવું; ધ્રુવ
આનન્દનું વાયું નહિ વ્હાણું કદી વ્હાલું,
તાપે ત્રિવિધ સુતાં સદા, ઉઠતાં બળી રહેવું;...પીડા૦
શાને વિધિ ! શિખાવ તું ચ્હાવું અને રહાવું ?
છાજે ન એ સુખ સ્વર્ગનું: એને લખ્યું સ્હેવું...પીડા૦
તું યે તજી વ્હાલા ઉડયો, મ્હારા મયૂર બાપુ !
વ્હાલાં પીડે વિયોગથી એ યે સહી રહેવું...પીડા૦
ભગવા જીગરમાં આ, રમ્યો ! મ્હારા મયૂર બાપુ !
ખાખી ગયો રાખી જ, તો સ્હેજે સહી રહેવું...પીડા૦
તેં લૂંટનાં લ્હાણાં મજાની જે કર્યાં બાપુ, !
કારી જખમ તેમાં સહ્યા તે તો ગણી રહેવું...પીડા૦

અંદો ખુદાનો ઇશ્કનો તું ઓલીયો બાપુઃ !
કેકાયકી મંત્રો સર્યા તે તો જપી રહેવું !...પીડા૦
વ્હેતાં વ્રણો ચુમ્યા ન ચાટયા તુજ વ્હાલાં એ,
ગાયાં છતાં એનાં જ ગીતડાંઃ એ સ્મરી રહેવું...પીડા૦
જુદી જહાંનો તું પીરસ્તો ખોળીઉં બદલી,
આવી ઉડયો ઝળકાવી પાંખો, જોવું અને રહેવું...પીડા૦
માની મજા જ્યાં તેં કવિતા કોતરૂં ત્યાંની,
ધોશે જ આસું ત્હોય તે જળમાં લખી રહેવું...પીડા૦
તૃપ્તિ તથા મુક્તિ ધરી વ્યાપ્યો સદા વિશ્વે,
તુંને સદાય અનંતતામાં કલ્પતાં રહેવું ! ..પીડા૦
માળા અમારે આંસુની અર્પી સદા રહેવું !
પીતાં પ્રસાદી તે દ્રવી જપી જરા રહેવું !પીડા૦
શિવમય થજે તું શાંત શક્તિને સુતાં અંકે,
એવું હવે ત્વદ્રૂપને ઇચ્છી સદા રહેવું ?...પીડા૦

લલિત

૧૧૮

અશ્રુપ્રભાવ

(મંદાક્રાંતા)

વ્હાલાં કેરાં દુઃખશ્રવણથી પીગળે હૈયું ભીનું !
વ્હાલાં કેરાં દુઃખમંનનથી ભાન તો થાય તીનું !
એ ભાને તો ભવ અટનનું કૈંક ભૂલાય વીત્યું,
ભૂલાવાના દૃઢ અનુભવે કૈંક સ્ફુરે અચિંત્યું
વ્હાલા ! તારૂં ગજબ ગતિનું દુઃખ દારૂણ શુણી,
જૂની વીતી સ્મરી શરીર આ કમ્પી ઉઠે છ ધૂણી;
આક્રંદે તો દ્વિગુણ દુઃખમાં આંખ દીસે છ ખુની,
કિંતુ અંતે મૃદુ થઇ દ્રવે આંસુની ધાર ઉની

નાહી લેજે, કંઇ ભીંજવજે, અંજલિ એય લેજે !
પોતાવીતી કહી સ્વજનનું દુઃખ ભુલાવી દેજે,
લૂછાવંતાં તું પણ લુછજે સ્નેહીનાં આંસુડાંને:
આંસુડાંના વિનિમય મહિં જન્મસાફલ્ય, હા ! છે.
પામી પીડા 'અરરર' કરવું એય ઉંચી મજા છે,
વ્હાલા ! રોવું સહન કરતાં એય ઉંચી મજા છે,
રોતાં રોતાં મનની કથવી એય ઉંચી મજા છે,
અંકે સુવું પછી સ્વજનને એય ઉંચી મજા છે.
વ્હાલા ! મોટું મનુજ બળનું એ જ છે કર્મ ઉંચું,
વ્હાલા ! આવા મનુ જગતમાં એજ કર્તવ્ય ઉંચું
વ્હાલા ! વિશ્વે મનુ હૃદયનું એ જ આતિથ્ય ઉંચું.
વ્હાલા ! આવું મનુ મનતણું 'આપ લે' ભાન ઉંચું !
ઉંડા ઉંડા કંઇ સમયના કીટ જે કોતરે છે,
તેના અંતે સ્વજન હીનની કોણ સંભાળ લેશે ?
આવી ઘેલી મનુ મન કરે કોટિ શંકા સદાયે,
ને આંસુડાં અમુક અરપી કંઇક સંતોષ પામે.

લલિત

૧૧૯
મૃગલીને
(હરિણી)

ધીકી રહી ધરા, નીચે ! ઉંચે તપે રવિ ચંડ એ !
બળબળતી લૂ ચારે પાસે રહે વરસી ભવે;
વિજન રણની ઉની રેતી ઉડે ! કરી અંધ દે !
લખ લખ કરી લ્હાતી જ્વાલા ફરી વળતી બંધે !
તડપી ફફડી રૂંધાતાં તો ન ભાવ ભાલ કશું રહે !
ફીકર ફડકે આ હૈયાને વિરામ ન કૈં વળે !

વિરહ દવમાં હોમાએલી સખી બળતી હશે !
મુજ અધમની ચિંતાથી એ ઉભી સળગી જશે !
તૃણજલ ઠરી સૂતેલીને તૃષાર્ત દઈ સુવા,
મૃગજલ પીવા જાતાં હાર્યો ! પડી ત્રિખુટાં ગયાં !

મધુર મૃગલી માગી રહેતાં અચાનક આ બધું.
તરફડી સીઝી રહેતાં થાશે શું ભસ્મનું પુતળું ?
પ્રિય વિરહિણી ! સ્હાજે શાંતિ તને મળું ત્યાંસુધી,
તલસી ટટળી સોસાજે માં દુઃખે મુજ ઘેલડી !

સતત સુખના લ્હાવા લેવા ફસાવું ઘડી ન કાં ?
અવનતિ સહી લેવી શાણી ! ન ઉન્નતિ માટ કાં ?
બળી વિરહમાં કૈં કૈં સેવા જશું કરતાં, સખિ !
યુગતણી લીલા લીલી થાતી જશે રસથી ભરી !
ભવ મહિં ખુબી ખીલી રહેશે અનંત વસંતની !

લલિત (લલિતનાં કાવ્યો)

૧૨૦

મૃત્યુવશ મૃગ

મૃત્યુવશ છું આજ, જીવ અરે ! જાતો નથી,
દ્રષ્ટે પડતાં કાજ, આગળ પાછળનાં બધાં.
અહો આ ઉદ્યાને અવર મુજ શો ના નિરખતો.
ખરે આ મધ્યાન્હે નિડર થઇ ક્રીડા કરી રહ્યો;
હતાં માન્યાં મ્હારાં, તરણુ જળને આ મૃગલીઓ,
અને તેનો ભોગી, અવર અવનીમાં નવ હતો.
સ્વચ્છંદે આનન્દે અધિક રસવૃંદે રમી રહ્યો;
વળી નારીવૃંદે નવીન સુખકંદે મળી ગયો;

કુંદતો ખેલંતો મદમત્ત ભરી ગેલ કરતો
લીલા અંકુરોના રસ ભરિત કૈં ગ્રાસ કરતો.
અહીં આ વાડીમાં અવર મૃગ આવી નવ શકે,
અહીં આ વાડીમાં અવર મૃગ ખેલી નવ શકે,
શિશુ ન્હાનાં મ્હોટાં નવ ફરી શકે આ વન વિશે,
ઘણાં માર્યાં મ્હારાં કૃપણ નિજ સ્વાર્થે ઉર વિશે,
મૃગોને સંહાર્યાં અવનિતળ ઢાળ્યા બહુ બહુ;
નહિ રહેવા દીધા મુજ વિભવમાં લુંટ કરતાં
પ્રિયાના ટોળામાં ઘણી ય તરૂણી દાખલ કરી,
પછી પ્રીતિ ભીતિ જબરજસતીથી વશ કરી.
કહું કે ચાહું છું, જીગર કંઇ ચાહે નવું નવું,
ન ચાહે એ મુને પણ નહિ વિખૂટી જરી કરૂં.
રમાડી, રીઝાવી, વળી કંઇ વિસારી મૃગલીઓ;
નસાડી, ખીજાવી, વળી પૂરી જ કૈં ઝુરી મરવા
નિશંક ઉમંગે મનમથતણી સેલ કરતો,
નહિ ભીતિ નીતિ નવીન જ રીતિ એ પ્રણયની;
અહો! આવી રીતે વન ઉપવનોમાં પરવર્યો,
અને મૃત્યુ જેવી ગલત કંઇ વાતે નહિ પડયો.
હતો એ મસ્તીમાં યુવતિ યુથમાં આંહિં જ અહો!
શિકારીને હાથે અરર! શરઘાથી અહિં પડયો.
અહો! આ શું! આ શું! રુધિર સઘળેથી વહી જતું?
અહો! આ શું! આ શું! જીવન જળ જેવું સરકતું!
ગઇ ગોળી ચાલી વ્રણ પણ પડયા બહુ વિષમ તો
કરી ઝોળી લીધો અવર ક્ષણ પહેલાં મલપતો;
અહો! આ શું! આ શું! યવન જુથ મારા ભણી ધસ્યું!
અહો! આ શું! આ શું! મૃગલી યુથ પાછું કંયમ વળ્યું?

હતી હાથમાં વાત, જાવા દીધી તે નકો;
પડયો શિકારી હાથ, હાય હવે કંઇ નવ બને.
મને થોડા દીધી અધિક કૈં તર્કો મુંઝવતા,—
અને એની સાથે નવનવ વિચારો ઉપડતા,
કહે છે કે—"પ્રેમી અવર દુઃખ દેખી નવ શકે,
પરાઇ પીડામાં નિજ શરીર તે અર્પણ કરે;
નહિ આશા રાખે બીજી નિજ ઇચ્છા પૂર્ણ કરતાં,
નહિ યાચે, ઇચ્છે, વિષમ દુઃખ છાને પજવતાં;
લુંટાવે પોતાનું, ન લુંટી શકે સ્વાતંત્ર્ય, વળી એ—
જનોના હૈયામાં, વ્રણ પણ કદી એ નવ કરે."
કહે છે કે—"પ્રેમી શુરવીર તણી શુદ્ધ પ્રતિમા,
હજારો ખડ્ગોમાં અડગ ટકી રે' ન્યાય થડમાં,
દબાવી દે જુસ્સા અવર પર ના ક્રોધ કરતો,
સુધારી લે ભૂલો પર પર નહિ રોષ ધરતો."
દાઝયા વિણ લાગે નહિ, વ્રણ વિણ વ્યથા ન થાય,
જો પ્રભુ આપે પ્રેમ-બળ, થયું અન્યથા થાય.

અહહ પાપ મેં બહુ પ્રભુ કર્યાં ! અરર જ્ઞાન આ શું સ્મશાનનું !
પણ હવે મને સાંભરે બધું, નવ હતું અરે સુખ ત્યાં જરી.
મથી મથી મુવો પ્રેમ પોષવા, અરર શું મળે મૃગજળો વિશે ?
અર્પ્યું મેં હશે તો જરીજરી, અરર મેં! લીધું સૌનું સામટું.
જન ઉરો વિશે ઇશ તો વસે, અરર ! મેં દુભ્યા કૈં મસે મસે !
વ્રણની વેદના કારમી ખરે ! વ્રણ કર્યાં તયેં જાણ્યું ના હતું ! !
વિષમ ગોળી શું દુઃખ થતું હશે, શૃંગ મારતાં જાણ્યું ના હતું ! !
ચર્મ આ ત્રુટે વ્રણ ચિરાય છે ! હૃદય ચીરતાં જાણ્યું ના હતું ! !
નથી નથી ભર્યાં આ શરીરમાં, શુદ્ધ સત્ત્વનાં કાંઇએ અણુ !
ભક્ષ માહરો જે કરે અરે, મ્લેચ્છ બુદ્ધિથી મ્લેચ્છ અવતરે !
નિજ જનો મને દ્રષ્ટિએ પડે, કર પ્રસારીને માગી માગું હું.

૧૬૩

અરર જો પ્રભુ! બે પળો મળે, રૂધિર આ થકી ધોઉં જનપદો!
પણ પ્રભુ હવે એટલું ચહું, ચર્મ મ્હારૂં આ પ્રેમી પાથરે.
અવર સૌ વૃથા ચિત્ત ન અન્યમાં,
ખરૂં વૃથા થશે પુનર જન્મમાં.
હરણી તરણી નાથ છે, કરણી તરણી સાર;
પરણી ધરણી લ્યાં રહી સરણી તું કિરતાર!
રૂ. ઉ. ઓઝા (સંચિતનાં કાવ્યો)

૧૨૧

પશ્ચાત્તાપ

(મંદાક્રાંતા)

હા! પસ્તાવો–વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે!
પાપી તેમાં ડુબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે,
ઓહો! કેવું સ્મરણ મધુરૂં પાપનું એ ધરે છે!
માફી પામ્યું કુદરત કને એમ આની ગણે છે!
રાજ્યોથી કે જુલમવતી કે દંડથી ના બને જે
તે પસ્તાવો સહજ વહતાં કાર્ય સાધી શકે છે!
હું પસ્તાયો, પ્રભુ! પ્રણયીએ માફી આપી મને છે,
હું પસ્તાયો, મુજ હૃદયની પૂર્ણ માફી મળી છે.

કલાપી

૧૨૨

શિકારીને

(અનુષ્ટુપ)

રહેવા દે! રહેવા દે! આ સંહાર, યુવાન તું;
ઘટે ના ક્રૂરતા આવીઃ વિશ્વ આશ્રમ સન્તનું.

પંખીડાં, ફુલડાં રૂડાં, લતા આ, ઝરણાં તરુ,
ધટે ના ક્રૂર દૃષ્ટિ ત્યાંઃ વિશ્વ સૌંદર્ય કુમળું.
તીરથી પામવા પક્ષી વ્યર્થ આ ક્રૂરતા મથે;
તીરથી પક્ષી તો ના ના કિન્તુ સ્થૂલ મળી શકે.
પક્ષીને પામવાને તો છાનો તું સુણ ગીતને,
પક્ષી તેના પ્રભુ સાથે હૈયામાં મળશે તને.
સૌન્દર્યો વેડફી દેતાં ના ના સુન્દરતા મળે.
સૌન્દર્યો પામતાં પ્હેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.
સૌન્દર્યે ખેલવું એ તો પ્રભુનો ઉપયોગ છે,
પોષવું, પૂજવું એને, એ એનો ઉપભોગ છે,
રહેવા દે ! રહેવા દે ! આ સંહાર, યુવાન ! તું;
બધે છે આર્દ્રતા છાઈ તેમાં કે ભાળવું ભલું.

કલાપી

૧૨૩

સરિત્સંગમ

(સીતાજીના મહિનાની ચાલ)

ગાન મધુરૂ કરી ઉછરંગે હર્ષનદી નાચતી,
ઘોર શોકસરિત ગંભીર ઘુઘવાટે વહી જતી,
એ બે સરિત તણાં જ્યાં નીર ભળે એકમેકશું,
ન્હાની પર્ણકુટીમાં તે ઠામ નિરંતર હું વસું;
મુજ વાસ નિરંતર આંહિં ભલે ઠરીને રહે,
પ્રિયા ! તુજ સંગે બેશી હું ત્યાંહિ નિરખું નદિયો વહે.
વહી ચાલતી નિરખું દૂર દૂર બે આવતી,
ભિન્ન બેના પ્રવાહનું પૂર અહિં ખેંચી લાવતી.
એક સ્મિતમય ક્ષેત્રોની ભૂમિ મહિંથી ચાલતી,
હાસમય રચનાની મધ્ય વહીને મ્હાલતી;

બીજી આવે વહી ગંભીર ઘોર ગિરિ ભેદતી,
ચીરી કઠણુ કરાડોનાં મધ્ય પડંતી ઊંચે થકી.
શીળી ચંદ્રામાં ચળકંતી એક કદી કદી શી હશે !
વ્યોમ મધુર રંગ નીચે કાંઈ રંગ લેતી એ ધસે,
બીજી ઘન ગંભીરો છાયો વ્યોમ તે નીચે વહે,
ઘોર રંગ અધિક અધિક અંગે નિજ એ લહે,
એક તટકુંજકુસુમો અનેક નચાવે તરંગમાં,
મીઠી કોયલરવ વહી આવે સમીર તે સંગમાં
બીજી શુષ્ક અરણ્યનાં પર્ણ ધરે જળપટ પરે,
ઝંઝાવાત એ સરિતાનું પૂર ધુધવી અદકું કરે.
એવું સરિતયુગલ વ્હેતું આમ, આમ, આવે મુજ ભણી,
તેને નિરખું રહી આ ઠામ શાંતિ ધરીને ઘણી.
મુજ મનડું ઠરેલું શાંત ડગે નહિ કો ભણી,
જાય આમ નહિ, નહિ આમ, ગંભીરું રહે બની,
મન શું ડગે ! વસું છું હું જ્યાંહિ સરિત બંને ભેટતી,
મિશ્રગાન કરી મુજ વાસ તળે નાચીને જતી;
હર્ષ જળમાંથી કરું પાન કદી શોકનીરનું,
શોક જળમાંથી હર્ષ નીર, મીઠું પીઉં ધીર હું.

નરસિંહરાવ: (કુસુમમાળા)

૧૨૪

થોડેક છેટે બળતી ચિતા

(ચોપાયા છંદ)

મૂર્ખ મનું ! માયાને રોતા ! મૂર્ખતાની નહિ સીમા !
માયા ઇન્ધનથી માયાને બાળું આ જ અવનિમાં;
સતેજ દિવસે અંધનિશામાં, આણ અખંડિત મ્હારી !
બાળેલા માયાઅણું નભમાં ધુમવલ્લરી લઇ જાતી !

* *

બાળ, તરુણ, જરાવૃદ્ધ, પુરુષ ને અબળા આહુતિ,
બની પડે મુજ મુખ-યજ્ઞમાં; એવી મ્હારી વિભૂતિ.
બાળું ને બળતી દેખાઉં બળતી બાળતી ખાઉં,
મૂર્ખ અનુ તો યે ના સમજે માયાનું ભોપાળું.

* * *

વિયોગીને યોગી કરવાનો છે પ્રયત્ન આ માંડયો,
જુવે તું તે સઉ તો યે મૂર્ખ બની આમ રુવે છે પાછો.
માયાગ્રહથી મુકાવી વિભુશું મેળવવા કર સ્હાયો,
જુવે તું તે સઉ તો યે મૂર્ખ બની આમ રુવે છે પાછો.

૧૨૫

વ્હાલાઓને ઉપદેશ

સાંભળજો, વ્હાલાઓ! વચનો દીનનાં
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો:
મોટો એ અધિકાર તમારો માનવી!
અધિકારી છો જેનાં માનવ માત્ર જો!
એક પિતા પરમેશ્વર જાણો આપણો,
નિકટ સગાંઓ સમજો ભાઈબહેન જો;
નીકો ન્હાની મોટી જે જીવો તણી,
વહતું તેમાં એક અખંડિત વહેન જો;
હસનારાંઓ સાથે હસવાનું ઘટે,
રડનારાંની સાથે રડવું તેમ જો;
એક બીજાનાં આંસુડાંઓ લૂછતાં
ઊંચાં ચડશો સ્ત્રીપુરુષો સૌ એમ જો!
ભૂતદયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં,
સઘળા એ સન્તોનો એ ઉપદેશ જો;
દિવ્ય દયાસાગર યાચંતાં આપજો,
દીન જનોને અમને :એનો લેશ જો!

૧૨૬

એક ઇચ્છા

[પૃથ્વી છંદ]

પડયા જખમ સૌ સહ્યા, સહીશ હું હજુ એ બહુ,
ગણ્યા નવ કદી, ગણું નવ કદી, પડો છો હજુ;
અપાર પડશે અને જીગર હાય! આળું થયું,
કઠિન ન બનો છતાં હૃદય એજ ઇચ્છું પ્રભુ!
પડી વીજળી તે પડી સુખથી છો, બળું છું સુખે;
અનન્ત ભભુકા દહે, બહુ દહો, ગણું છું સુખે;
ન દાહ વસમો કદી, જિગર બૂમ ના પાડતું,
કઠિન બનજો નહિં હૃદય એ જ ઇચ્છું પ્રભુ!
બહુંય રસ છે મને હૃદય છે હજુ તો, અહો!
અરે! હૃદય જો ગયું રસ ગયો પછી તો બધો;
ભલે મૃદુ રહી સહી જખમ છેક ચૂરો થતું,
કઠિન ન બનો કદી હૃદય એ જ ઇચ્છું છું પ્રભુ!

કલાપી

૧૨૭

ચેતન

(તોટકની ચાલ)

નથી નેત્ર, શું તેજ પીવાય, સખે!
નથી પાંખ શી વિધ ઉડાય, સખે!
નથી ચેતન કેમ લવાય, સખે!
કંઈ બોલ, સખે!
ઉર ખોલ, સખે!
રસ ચેતન કેમ લવાય, સખે!
નથી સાજ, પછી કશું ગાવું સખે

નથી આદર ને ક્યમ આવું સખે !
નથી વ્હાલ, તને શું વધાવું સખે !
નવ ખીજ, સખે !
નવ સીઝ, સખે !
પણ વ્હાલ વિના શું વધાવું, સખે !
સુમધુર ઘડી પળ હાસ્ય, સખે !
કદી કોડ ભર્યું જરી લાડ, સખે !
મુજ નેત્ર વિષે પ્રીત આંજ સખે !
સીંચ આશ સખે !
રમ્ રાસ, સખે !
રસ ચેતન ખેલી ખીલાવ સખે !

ન્હાનાલાલ

૧૨૮

મિત્રને નિવેદન

વદને બહુ નીર ભરાય, સખે !
તનુ ચેતન માત્ર હરાય સખે !
જલને પડદે સઘળે નિરખું,
નિરખું નહિ નેહ જરાય, સખે !
કર વ્હાલ સખે !
કંઈ સાર સખ !
હૃદયામૃત માર્દ વધાર, સખે !
ભવમાં તવ એક સહાય, સખે !
નયનો દ્વયને જ ચહાય, સખે !
નવ ઐહિક આશ, હૃદે સહ જો !
હૃદયે થકી સિંધુ તરાય સખે !

મણિશંકર (પૂર્વાલાપ)

૧૨૯
દિવ્યમંદિર તથા લેખ
(રોળા વૃત્ત)

માનવરાજે રચ્યાં મન્દિરો કીર્તિ કાજે,
કાળમહોદધિમહિં કહિં લુપ્ત થયાં આજે;
કરતા કીર્તિસ્તમ્ભ ઉભા નામ અમર કરવા,
સહસા તે ભૂકમ્પ ગળી લઈ જાતા ગરવા
ન રહે નામ નિશાન, રાનમાં રહે રખડતા
શિલાખંડ થઇ ચૂર્ણ જગોજગ મૃતસમ પડતા:
અચળ કીર્તિને કાજ કોતરી રાખ્યા લેખો;
ઘસાઈ ભૂસ્યા આજ દટાયા ધૂળમાં દેખો.
એક અચળને ભવ્ય વિશ્વમન્દિર જ ભાસે,
અનુપમ ઘુમ્મટ, વ્યોમ જેનો ચોપાસે,
એક પુરુષ મહાન તણી એ કીર્તિ ગાએ—
નિરખી શકે રૂડી પેર અહિં જન કો વિરલા એ.
વિધ વિધ લખિયા લેખ દિવ્ય ભાષામાં ભારે,
એહ પુરુષ મહાન તણાએ ગુણ ઉચ્ચારે;
અનુપમ એ લેખ દીસે જગરચના માહિં;—
નભપટ પર, તારક–લેખ ચળકંતા કયાંહિ,
કહિં કહિં સંધ્યા–અભ્ર–રંગના લેખ સુહાતા;
કો ઘડી ઇન્દ્રધનુષ્ય–વર્ણના લેખ જણાતા;—
એમ નિરંતર વિવિધ લેખ રચના રહે દીપી,
વાંચી શકે કો વિરલ દિવ્ય અદ્ભુત એ લીપી.
દેશાટન કરી ભવ્ય મન્દિરો ભલે ન નિરખું,
ગૂઢલેખલિપિભેદ ભલે હું ઉકેલી ન શકું,
મહાન મંદિર એક નિરખવા દૃષ્ટિ ચાહું,
દિવ્ય પુરુષના લેખ માગું શક્તિ ઉકલવા હું.

નરસિંહરાવ (**કુસુમમાળા**)

૧૩૦
સ્વર્ગીય સંગીત
(મલ્હાર–રાગ)

સ્વર્ગીય સંગીત રમ્ય મચ્યું ! વાહ !
મધુર મંજુલ સૂર ભર્યું ! વાહ !–ધ્રુવ—સ્વર્ગીય૦
ખરજ પંચમ ટીપ તણા સૂર
છેડે દર્દુર મયુર કોકિલ
ઝરમર ઝરમર પ્લુત સમ રવમાં
વ્યાપી ઓર ઓર ધ્વનિ અનહદ રહે ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦
સૃષ્ટિતણા સૌંદર્ય–કુંજ મહિં,
બજે દૂર કંઈ અગમ્ય બંસી;
વાયુ-નચાવ્યા રસ–પડદાની,
ઘુઘરીઓ ધમકી જ રહી ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦
અનંતતાના પડદા પાછળ,
વિધિતબલચીના કર આગળ;
ગૂઢ તાલથી મૃદંગ ચંચલ,
ચેતવતું ગાજી જ રહે ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦
ભિન્ન પ્રવેશે ભિન્ન વેષધર
સ્વપાઠ ભજવે પુતળાં વિધિવશ;
એજ સરળતા સહૃદયતાની,
આ સંગીતમાં બજી રહી ! વાહ !—સ્વર્ગીય૦

લલિત

૧૩૧
તુલસી
(મંદાક્રાંતા)

છુપી ઉંઘે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમઅંકે,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદી અને વિશ્વ આખું ય લે છે;

ને રૂપેરી અમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતી મધુરૂં સ્વપ્નમાંહી દિસે છે.
આવી રાતે ધ્વનિ કરી અહા શ્યામ વ્હેતી યમુના;
તેનાં વ્હાળાં જલ ઉપરની ભેખડે કોણ છે આ?
કૂદી નીચે જલ સમીપ તે માનવી આવી ઉભું,
ને શોધે છે કંઈ પણ કશું હાથ તેને ન આવ્યું.
એવામાં ત્યાં શબ જલ પરે કોઇ આવે તણાતું,
હોડી તેને સમજી જલ્દી જોરથી ઝાલી લીધું;
ને આ ચાલ્યો પુરુષ તરતો ઉપરે તેની બેસી,
હર્ષે બોલ્યો "પ્રિય નકી થશે આજ તો આશ પૂરી."
ત્યાં તો અભ્રે ધવલ ભડકા વીજળીએ કર્યા શા,
તેથી સર્વે તરુ નદી અને પહાડ તેજે છવાયાં;
ગાજી ઉઠ્યું ચમકી વન આ મેઘની ગર્જનાથી,
નિદ્રામાંથી મયૂર ટહુક્યા હર્ષથી જાગી ઉઠી.
છો ઉઠીને મયૂર ટહુકે, પ્હાડ ગાજે ભલે ને—
તેમાંથી તે મગજ નરનું કોઇથી એ ન જાગે!
દૃષ્ટિ તેની શબ પર હતી તોયે જોઈ શકે ના,
છોને આખું જગત સળગી વીજળીથી બળે આ!
તેની પ્યારી હૃદયવિભૂતિ સ્નેહની જે સરિતા,
તેની પાસે જીગર ધસડી જાય છે લેઇ હાવાં;
આલેખાયું હૃદયપટમાં ચિત્ર વ્હાલીતણું છે,
અંગોમાંથી જીવન સઘળું ત્યાં જ આવી રહ્યું છે.
દોરાતો આ પ્રિય જન કને આમ આશા ધરીને
પ્હોંચી ઉભો શબ ઉપરથી ઉતરીને કિનારે;
પાસે મૂકી મૃત શરીરને મસ્ત પ્રેમી વદે છે:—
"દીવા મ્હારી પ્રિય સખીતણા ઓરડાના દિસે તે."
અંધારામાં ત્વરિત પગલે ડોલતો ચાલતો આ,

આવી પ્હોંચી પ્રિયગૃહ કને જોઈ ઊંચે ઉભો ત્યાં;
ગોખેથી ત્યાં લટકી ઝુલતું કાંઈ દોરી સમું છે,
ઝાલી તેને ઉપર ચઢીને ગોખમાંહિ ઉભો તે.
દીઠી તેને—હૃદય ધડકે જેમ ચીરાઇ જાતું!
દીઠી તેને—અવયવ બધા પીગળી જાય છે શું!
દિસે તેને ચકર ફરતો ડંપતો ઓરડો એ,
કામી—પ્રેમી અનિમિષ રહી પ્યારીને નિરખે છે!
જોઈ લેજે ફરી ફરી સુખે પ્રેમનું સ્થાન પ્રેમે,
આવી મીઠી સુખની વખતે કોઇ વેળા ન આવે;
આવી પ્રીતિ તુજ ન વખતે હોય કાલે પ્રભાતે,
આ આશાનું મધુર સુખ તો આજ ઉડી જ જાશે.
જોઈ લેજે ફરી ફરી ભલે દૂરથી જોઇ લેજે,
ઇચ્છે તેવું સુખ અનુભવી આજની રાત લેજે;
તારે માટે દિવસ ઊગતાં કાંઇ જૂદું જ ભાગ્ય,
તારો નિર્મ્યો કરુણ પ્રભુએ કાંઇ જૂદો જ માર્ગ!
જોને તારી યુવતી રમણી શાન્ત નિદ્રસ્થ આ છે,
ને વેલી શું શરીર સુખમાં શાંત શય્યા પરે છે,
નિદ્રા મીઠી કર સુખભર્યા ફેરવે છે કપાસે,
શું મૃત્યુથી કબજ થઈને અંગ સર્વે ઢળ્યાં છે!
નિદ્રાનું આ સુખ ત્યજી દઈ, ઉઠીને સુન્દરી! તું,
ચાંપી લેને હૃદય હૃદયે મિત્રનું, સુંદરી! તું,
એ હૈયાનો રસ તુજ પરે ખૂબ વર્ષી રહ્યો છે,
રાત્રિના એ પ્રહર સુખમાં પૂર્ણ માણી હવે લે!
આ રાત્રિમાં તુજ પ્રિય કને મીઠડાં ગીત ગાવાં,
ત્હારે તેની જરૂર કરવી આજ તો તૃપ્ત આશા;
ત્હારે કોઇ મધુર સુખમાં આજ છે ઝૂલવાનું,
કાલે તો કો નવીન રસના સિન્ધુમાં ડૂબવાનું.

પેલો કામી પુરુષ હજુ ત્યાં ગોખ માંહિં ઉભો છે;
તેનાં કામી પ્રણયી નયનો પ્રેમીને નિરખે છે;
ત્યાં દીવામાં ચડીચડી મર્યું એક ભોળું પતંગ.
જોવા લાગ્યો સ્થિર નયનને ફેરવી ત્યાં યુવાન !
બોલો ઉઠયો, 'અહહહ પ્રભુ ! સ્નેહની આ દશા શી ?
"ઓહો કર્તા ! તુજ કરણીમાં આવી તે ક્રૂરતા શી ?
"પ્રેમી ભોકતા પ્રયથી હૃદયે ભોજ્યની પાસ આવે,
"તે ભોકતાનું જીગર કુમળું ભોજ્ય તે કેમ બાળે ?
"ને કૈં તેથી વધુ સુખ હશે પ્રેમીને દાઝવામાં;
"બાળી દે તો–પ્રિય સખિ–મને !" એટલું બોલી દોડી,
સૂતેલીના હૃદય સહ તે ધ્રૂજતી છાતી ચાંપી !
જાગી બોલી ચમકી લલના, "જીવના જીવ મ્હારા !
"શું અત્યારે તુજ સખી કને આમ આવ્યો જ વ્હાલા !"
ને બન્ને એ હૃદય ધડકયાં સાથ સાથે દબાઇ,
ભાને ભૂલી પ્રયથી સુખિયાં શાંત પામ્યાં સમાધિ.
આ બન્નેની દઢ ક્ષણ મહિં છૂટશે ગ્રન્થિ હાય !
કેવો મીઠો સમય સુખનો ત્હોય કેવો ક્ષણિક !
જૂનાં થાતાં મધુર સુખડાં ચિત્ત શોધે નવાંને,
ને આશામાં વખત સઘળો આમ પ્રેમી ગુમાવે.
સ્થાયી કયાંયે સુખ નવ મળે, સ્થાયી આશા ન કયાંએ,
રે સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે:
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે તો યે સૌ હૃદય ધરતાં તૃપ્તિની કેમ આશા ?
જે છે તે છે સુખ દુઃખ અને તૃપ્તિ આશા અહીં તો,
જે પામો તે અનુભવી સુખે સ્નેહી લેજો તમે તો.
સંયોગી એ સુભગ દિલડાં તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,

ઉઠો ઉઠો અતિ સુખ મહિં ભાન ના ભૂલવાનું.
ધીમે અર્ધાં રવિ કર વતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘડે છે.
એ આંખો તે પીયુષ પિયુના અંગને લેપી હેતી,
એ આંખોથી વશીકરણ શી પ્રેમમૂર્છા વહેતી.
ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઉઘડ્યાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ,—
અર્પી દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
પી લેઇને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોંટ્યાં,
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં.
એ દષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું,
બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું;
એ દૃષ્ટિમાં લય થઈ ગઈ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઉભી.
ના, ના, રે! રે! વખતનદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે,
તે રોકાતો પલ પણ નહિ પ્રેમીનાં કાર્ય માટે.
બિચારાંની સફલ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
ઓહો! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જાતી.
જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં.
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કૈં વાદળાં દોડતાં'તાં;
ને હાવાં તો ઘનદળ સહુ વિખરાઈ ગયાં છે,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે.
ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ લ્હાણું,
કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોરૂં!
કેવા નાચી પ્રતિવીચિ ઉરે ચંદ્રનું બિમ્બ ધારે
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે.
હિમે ઢાંક્યાં ગિરિવરતણાં શૃંગ શૃંગે શશી છે,
ને ગુલ્મોના અતિ ફુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે;

આજે ક્યાંયે વિરહ દુઃખનાં ગ્લાનિ કે અશ્રુ છે ના,
ક્યાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા.
પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાંશી
જે જોઈને કલરવ કરી ઉડતાં કે'ક પક્ષી.
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે
બોલી "મ્હારા પ્રિયતમ ! ગઈ રાત્રિ ચાલી ! અરેરે !"
આહા ! અંતે જન હૃદયને બોલવાનું 'અરે રે !'
કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉષ્ણ નિશ્વાસ આવે;
આંસુંડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સૂકાયાં,
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં !
ચોંટી મ્લાનિ પિયુહૃદયને સાંભળી તે "અરેરે"
ને અંગોમાં દુઃખમય અરે ! મ્લાનિની સુસ્તી આવે,
ફેંકી દૃષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીનાં નેત્ર સામે
જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અમી વ્હાલનું વર્ષી રહે છે.
બંને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં
ભારે હૈયે કુદતતણું શાંત સૌંદર્ય જોતાં.
ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
નાચી રહે છે કિરણુ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો.
"કેવું વ્હાલા ખુબસુરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય !
"નાચે કેવો સુખમય તહિં ઢેલ સાથે મયુર,
"અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયુરી,
"ને તે દે છે મયુર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી.
ચુમ્બી અશ્રુ, તુજ પ્રિય સખે ! ગાલથી લૂછી નાખું
જાવું ના ના મુજ સહ રહે એટલું નાથ યાચું,"
બોલી એ ત્યાં નજર યમુનાતીર પાસે પડે છે,
ને ત્યાં પેલું શબ નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે:
"જોને વ્હાલા ! મૃત શરીર કો કેમ ત્યાં છે પડેલું !

ઉંહો ઉંહો અતિ સુખ મહિં ભાન ના ભૂલવાનું.
ધીમે અર્ધાં રવિ કર વતી પોયણી જેમ ખીલે,
બન્ને તેવી મૃગનયનીની આંખડી ઉઘડે છે.
એ આંખો તે પીયુષ પિયુના અંગને લેપી દેતી,
એ આંખોથી વશીકરણ શી પ્રેમમૂર્છા વહેતી.
ને ઘેરાતાં નયન પિયુનાં ઉઘડ્યાં દીર્ઘ સ્નિગ્ધ,—
અર્પી દેતાં હૃદય પ્રિયના પાદમાં જેમ હોય;
પી લેઇને શરીર પ્રિયનું નેત્રથી નેત્ર ચોંટ્યાં,
મીઠા ભાવે રતિમય તહીં પૂર્ણ સત્કાર પામ્યાં.
એ દૃષ્ટિના અમીઝરણમાં ગાન દૈવી ગવાતું,
બન્ને આત્મા રસમય થતાં ઐક્યનું પાન થાતું;
એ દૃષ્ટિમાં લય થઈ ગઈ વિશ્વની સૌ ઉપાધિ,
વેળા વહેતી સતત ગતિએ તેમ ત્યાં સ્તંભી ઉભી.
ના, ના, રે! રે! વખતનદ તો જાય ચાલ્યો સપાટે,
તે રોકાતો પલ પણ નહિ પ્રેમીનાં કાર્ય માટે.
બિચારાંની સફલ ઘડીઓ લેશ ના દીર્ઘ થાતી,
ઓહો ! એ તો જલદી જલદી આવી કે ઉડી જાતી.
જ્યારે બન્ને રસમય દિલો સાથ સાથે દબાયાં.
ત્યારે તેના ગૃહ ઉપર કૈં વાદળાં દોડતાં'તાં;
ને હાવાં તો ઘનદળ સહુ વિખરાઈ ગયાં છે,
તારા સાથે શશી ચળકતો પશ્ચિમે ઉતરે છે.
ઓહો મીઠું જરૂર દિસતું તૃપ્તિનું આજ વ્હાણું,
કેવું ઘેલું કૂદી કૂદી ઉડી ગીત ગાતું ચકોર !
કેવાં નાચી પ્રતિવીચિ ઉરે ચંદ્રનું બિમ્બ ધારે
ને વાયુના અધર ફરકે પુષ્પના ઓષ્ઠ સાથે.
હિમે ઢાંક્યાં ગિરિવરતણાં શૃંગ શૃંગે શશી છે,
ને ગુલ્મોના અતિ ફુલઉરે ભૃંગ બાઝી રહ્યા છે;

આજે ક્યાંએ વિરહ દુઃખનાં ગ્લાનિ કે અશ્રુ છે ના,
ક્યાંએ છે ના જગત પરની સર્વવ્યાપી કટુતા.
પૂર્વે લાલી ચળકતી દિસે આભમાં કેસુડાંશી
જે જોઈને કલરવ કરી ઉડતાં કેંક પક્ષી.
પિયુ સાથે શયન કરતી સાંભળી સુંદરી તે
બોલી "મ્હારા પ્રિયતમ ! ગઈ રાત્રિ ચાલી ! અરેરે !"
આહા ! અંતે જન હૃદયને બોલવાનું 'અરે રે !'
કંપી રહેતાં જીગર સુખમાં ઉષ્ણ નિશ્વાસ આવે;
આંસુંડાં જ્યાં નયન પરથી હર્ષનાં ના સૂકાયાં,
ત્યાં તો નેત્રો દુઃખમય બને આંસુની ધારવાળાં !
ચોંટી મ્લાનિ પિયુહૃદયને સાંભળી તે "અરેરે"
ને અંગોમાં દુઃખમય અરે ! મ્લાનિની સુરતી આવે,
ફેંકી દૃષ્ટિ અતિ દુઃખભરી પ્યારીનાં નેત્ર સામે
જે દૃષ્ટિમાં દુઃખમય અમી વ્હાલનું વર્ષી રહે છે.
બંને ઉઠી શિથિલ પગલે ગોખમાં આવી ઉભાં
ભારે હૈયે કુદરતતણું શાંત સૌંદર્ય જોતાં.
ઉગે છે ત્યાં જળહળ થતો પૂર્વમાં લાલ ગોળો,
નાચી રહે છે કિરણુ સલિલે રેડતાં રંગ રાતો.
"કેવું વ્હાલા ખુબસુરત છે વિશ્વનું રૂપ ભવ્ય !
"નાચે કેવો સુખમય તહિં ઢેલ સાથે મયુર,
"અશ્રુ ઝીલે પ્રિયતમ કને હેતથી તે મયુરી,
"ને તે દે છે મયુર પ્રણયી પ્રેમની ચીસ પાડી.
ચુમ્બી અશ્રુ, તુજ પ્રિય સખે ! ગાલથી લૂછી નાખું
જાવું ના ના મુજ સહ રહે એટલું નાથ યાચું,"
બોલી એ ત્યાં નજર યમુનાતીર પાસે પડે છે,
ને ત્યાં પેલું શબ નિરખતાં નાથને એ પૂછે છે:
"જોને વ્હાલા ! મૃત શરીર કો કેમ ત્યાં છે પડેલું !

"રે રે ! શું ના જગત પર છે કોઈએ મિત્ર તેનું ?
"રોવા તેને જગ પર નથી કોઈ ના દાહ દેવા !
"વ્હાલા ! તેનું સુખમય હશે મૃત્યુ કેવું થયું હા !"
જોઈ તેને પ્રણયી વદતો શાન્ત ગંભીર વાણી,—
"હું આવ્યો છું ઉતરી યમુના રાત્રિએ હોડી માની;
"વ્હાલી ! તે એ શબ જરૂર છે, મિત્ર તેનો બનું હું
"ચાલો તેને નદીતટ જઈ અગ્નિનો દાહ દેશું."
આભારે કે પ્રણયઉભરે શીશ નીચું નમાવે,
ને પ્યારાના હૃદય સહ એ સુંદરી ગાલ ચાંપે;
ત્યાં તો "વ્હાલા સરપ લટકે ગોખની બારીએ છે,"
બોલી એવું કૂદી પડી નીચે સુન્દરી ગાભરી એ.
જોઈ તેને પ્રિયતમ કહે ઉરથી ઉર ચાંપી:—
"આવ્યો હું તો ઉપર ચડી એ સાપને દોરી માની."
સુણી આવું ચકિત થઈને મૌન્ય વિચારતી કે,
ચિંતાવાળા સજળ નયને સ્વામીને જોઈ રે'તી.
ત્યાં હોલાયે છત ઉપરથી ઝુલતો એક દીવો,
હાડીમાથી સરકી નીકળ્યો ધૂમ્રનો શ્યામ ગોટો.
તે જોઈને દૃઢ થઈ જરા ઉચ્ચરે આમ શ્યામાઃ
"મ્હારા વ્હાલા હૃદય તુલસી ! દાસ તું રામનો થા.
ફાની છે આ જગત સઘળું, અંત આ જીવવાને,
જે છે તે ના ટકી કદિ રહે સર્વદા કાળ ક્યાંએ.
શોધી લેને પ્રિય પ્રિય સખે ! સર્વદા જે રહેશે,
આશા તૃપ્તિ વિભવ સુખની તુચ્છ સૌ છોડી દેને !
હું તારી ને મુજ પણ સખે ! પ્રેમા આ દિલ તારૂં
ને જાણીને હૃદય મુજ તો આજ ચીરાઈ જાતું.
તારૂં તે ના તુજ રહી શકે તુટશે સર્વ મ્હારૂં,
માટે છોડી "તુજ" "મુજ" હવે દાસ થા રામનો તું.

આ દીવો જો તુજ ગૃહ બધું તેજથી પૂરી દેતો,
દીપ્તિ હીણો તિમિરમય છે ધૂમ્ર તો અંત તેનો;
ભોળા તારા હૃદય સહ આ પ્રેમનું જે શરીર,
તે તો વાયુ વતી ઉડી જતી આખરે અંત ખાક!
શું છે હું માં? સુખરૂપ તને દેહ આ ના થવાની,
વ્હાલા! તેને મરણ પછી તો કાષ્ટમાં બાળવાની;
ટેકો જ્યારે તુજ હૃદયનો કોઈ ક્યાં એ ન રે'શે,
રોતાં ત્યારે જીવિત સઘળું પૂર્ણ તે કેમ થાશે?
તૈયારી તું પ્રિયતમ કરી મૃત્યુની લે અગાડી,
ને મ્હારો તું કર ગ્રહી મને સાથ લેને ઉપાડી,
તોડી ભીંતો તિમિર ગઢની દિવ્ય સ્થાને ઉડી જા,
ને તે માટે હૃદય તુલસી! દાસ તું રામનો થા.
તેં શીખાવ્યો રસ ઉર ભરી પ્રેમ સંસારનો જો,
દોરી જા તું મુજ ઉર હવે દૂર સંસારથી તો;
શું શીખાવું? શીખવ મુજને પ્રેમ વૈરાગ્યમાં તું,
જાગી, ચેતી, ઉઠ, ઉઠ હવે ઉંઘ વા સર્વદા તું."
ઉંડું ઉંડું હૃદય ઉતરી સાંભળી આ રહ્યું'તું.
ને પ્રેમીના મગજ ઉપરે ઉષ્ણ લોહી ફર'તું.
નિદ્રામાંથી દિવસ ઉગતાં ઉઠતો જેમ હોય,
રાતું તેનું મુખ ત્યમ દિસે શાંત ગંભીર ભવ્ય.
દૃષ્ટિ ફેંકી પ્રિયમુખ ભણી પ્રેમ ઔદાર્ય ભીની
બોલ્યો વાણી ગદગદ થઇ મેઘની ગર્જનાશી:
"રે કલ્યાણી! સખી! ગુરુ! પ્રિયે! પ્રેમની! દિવ્ય જ્યોતિ!
તારે પંથે વિહરીશ હવે જાળ જંજાળ તોડી.
સંસારીને શીખવીશ હવે સ્નેહ, વૈરાગ્ય, ભક્તિ,
ને અંતે હું મરીશ સુખમાં રામનું નામ બોલી;
ચાલો, ચાલો નદી તટપરે ઝુંપડી બાંધશું ને

વ્હાલા મ્હારા રઘુપતિતણાં ગીત ગાશું જ પ્રેમે.
શૃંગારી હું તુલસી તુજ ક્યા ? શાંત વૈરાગ્ય તે ક્યાં ?
સંસારી આ તુજ હૃદયમાં જ્ઞાનનું ઉગવું ક્યાં ?
શું વિચારૂં ? મુજ મગજ તો વ્હાવરૂં આ બને છે,
શું વિચારૂં ? મુજ હૃદયમાં આંસુડાં ઉભરે છે."
જન્મ ને જીવનાં કૃત્યો આકસ્માતિક સૌ અરે,
પાસા ફેંકે જનો સર્વે, દા દેવો હરિહાથ છે.
'કરૂં છું" ને 'કર્યું" છે મેં" જૂઠું એ અભિમાન હા, !
કરી તે શું શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમાં ?"

કલાપી

૧૩૨

બાહુક

(નળ દમયંતીનો પુનર્યોગ)

(હરિણી)

૧

ધપતી ધપતી વેગે રાત્રિ ધીમી પડી જાય છેઃ
ઉડુગણભરી પાંખો પ્હોળી કરી ઉડી જાય છેઃ
અનહદ ધ્વનિ ઉંડે ઉંડે ગંભીર સુણાય છે.
ધીમું વિકસતું શીળું વ્હાણું શિશુસમ વાય છેઃ
અણસમજુ એ બાલુડું તો અબોલ હસ્યાં કરે;
બટુક ગભરૂ પાવો ગેબી બજાવી રમ્યા કરે;
બની રમકડું હીંચે ઝુલે ઉષા રવિને કરે;
સ્મિતથી સુચવેઃ "મોંઘા લ્હાવા કસોટી પછી મળે."
હૃદય સરસાં રાખી શાંતિ અને સુનકારને,
હસતી રમતી ગાતી ગાતી નદી જાય છે.
સુરખી નભની હાથેલીમાં વધાવી નચાવતી
મુદિત મુખડે બાલા ઘેલી વધે કુદી નાચતી.

૨

સ્થિર નજરને ન્હાના ધોધે નચાવતું આ સમે:
અહિં ઉભું હશે ઉત્કંઠાથી ઉપા સમ કોણ એ ?
તીર પર ઝુલે આરાવાળી અલૌકિક વાટિકા:
ભવન વચમાં: ત્યાંથી આવે ઉજાસભરી શું આ ?
વિમળ વસનો ઘોળાંવાળી સુમંગળ મુર્તિ ને ?
ઝલક વદને નિરાશાની કરૂણ છવાઈ છે;
ઉર ઉછળતી ઉંડી આશા છતાં સ્મિત છાય ને
પ્રણુય પુતળી ગાતાં રૂવે, રડી વળી ગાય છે:
હો ભલા ભગવાન: દેવા !

હો ભલા ભગવાન:
દુ:ખીના વિશ્રામ: દેવા !—હો૦
ભૂલી એ 'ગઈ કાલ' જાતાં વ્હાણાં ઉડયાં કૈંક વાતાં
ત્હોયે આવી 'આજ' આ કાં ? હો૦
દારૂણુ દુ:ખના પ્રતાપે કૈં વળે અંધારાં આંખે
ના સૂઝે ભવને ભૂલાવે:—હો૦
વૃત્તિ ઉઠતાં તો વહાલાં તજી દે વિસારે વ્હાતાં
ત્હોયે એ ન મટે મનમાન્યાં !—હો૦
વ્હાલાં ને વિચારવાની ઉરની અમી-સરવાણી—
જીવતી ન સુકાવા:—હો૦
ભીના મર્મ સ્વજન ભોળાંના કૈં ઘટે સતેજ થાવા
ઉરાડી અમીના છાંટા—હો૦
કૈં વિચાર્યું ન જાય એવું, દુ:ખડું આ કોને કહેવું ?
કયાં સુધી અમારે સ્હેવું—હો૦
બાળકડાંની બાંહ્ય ધરોને ઉગારી નિભાવી ત્યોને
સ્હામે અમારી જુવોને—હો૦
અતિ સમય આ, નાહી આવું સ્તવી નમી તેજને.

નટ—પગથીએ ઉન્હા ઉંડા નિસાસથી એ ચડે;
ઉર ધડકને ભીની આંખે રહે નિરખી અધે;
જડ સમી દીસે સૃષ્ટિ નિત્યેઃ છતાં ઉભી ક્યાં રહે?
મુખ ગરીબડે રોવા જેવે કરે કંઇ શોધ ત્યાં—
લહરી શ્રવણે છાનું કુજી ગઈ સખી! કૃત્ય ત્યાં;
પીગળી પુલકે વ્હીલી મુગ્ધા "વિભુ દિનના"—લવીઃ
વિરહિણી ગઇ ભૂલી રોવું સુણી કંઈ બ્હાવરી.
ચપલ ચતુરા ચમકે એવું એ શું હશે ભલા?
પરિચિત સ્મરે પૂર્વાવસ્થા ચકિત જ ચંચલા
"સ્વજન—સુર એઃ એનો એ હા! ખચિત એઃ"
વદી ઉમળકે, આવે ત્યાંથી, જવા વધી, સુર એ;

૨

ચીરી સમીપની ઉંડી ખીણો ભયાનક ભેખડો—
પતિત જનની પીડાનો શું અવાજ હશે થતો?
ખડક સમી એ કાળી કાળી કઠિન જ ભેખડે—
કંઇ સમયનું કો એ જોતું ઉભેલ લવ્યા કરે?
સ્મિત રૂદનના ભૂલી ભેદો ગઈ હતી આંખ એઃ
તહિં લીસરડા ઝાંખા આ આશા ઉડેલ તણા વસેઃ
વિતક વરસ્યાં કૈં કૈં તેથી ફરી ગઈ આકૃતિઃ
સ્વજન પરખે એવી મુદ્રા ન જેની ય તે લવેઃ—
"શું ઉડી ગયું એ? પંખી મ્હારા! ઉડી ન જઇશ તું;
લલિત મધુરી આ લીલાના અમાનુષી સત્વ તું!
કરૂણ ગીતડાં ગાને, ગાયાં ન કાં કર તું હજી!
મુજ ગરીબની ઓછી ઇચ્છા ન કાં કર તું પુરી?
વિદય ન થા. છુપી ગાજે ભલે સ્વરમૂર્તિ! તું
સહચરી ઉડીઃ સ્વપ્નું ઉડયુંઃ જશે પણ ઉડી તું?
સ્મરણ ઉખળ્યા તું ગાશે તો વ્રણો શમશે કંઈઃ

વ્યથિત જનની તપ્તિ ટાળો ન સાંત્વન કાં દઈ?
પ્રતિપળ દિને કે રાત્રિએ સુતાં ત્યમ જાગતાં—
તરવરી રહે વસ્તુ વ્હાલી તણી પ્રતિમા સદા;
મુજ અધમતા કેરાં ચિત્રો ચીરે ઉર, ત્હોય ત્યાં—
સુખ અધિક હું માનું: છાજે ઘડીક ન એ છતાં!

૪

પ્રિય સ્વજનના મીઠા સ્વપ્ને મથું શમવાય ત્યાં—
સઉ પજવતાં ત્રાસે પ્રાણી ભવે અળખામણાં
અજબ સુર એ ઉંડો ગેબી સમીપ સુણાય ક્યાં?
પરિચિત સમી સિંચી શાંતિ ગયો શમી એમ ક્યાં?
રહી હદ હવે આવી! ત્રાહી! સહિ ન શકાતું કે:
પ્રિયજન વિના હૈયું ખાલી કરી ન શકાતું કે:
પ્રણયીજનને વ્હાતાં પાછું જુવે ન પાતકી—
ઘટતી જ દશા આવી એવાં કઠોર નઠોરની!
કંઈ સમજતાં શીખ્યો ત્યાંથી તવાય જવરે તદ્.
અનુભવ મને વ્હાલાંઓના વિયોગ તણો બહુ;
નથી વિરહ કે ઉંડી પીડા ખમાતી જરી હવે:
રતિ નથી રહી, નીચોવાતાં ભવે કંઈની મને.
વળી હદ વિધિ! જોને બાપુ! દયા કરી દે ક્ષમા:
ઘસડી ઘસડી છોલે છુંદે છતાં તું ન જુએ કાં?
નવ ઘસડ તું, અંધી આવે અશક્તિ અકાળથી:
વિવિધ દમને શાંતિ સ્વપ્ને દીઠી ન કદી જરી!
વિધિ! ઘસડતાં વ્હાલાંઓને જરા સ્મરવા જ દે;
પ્રણય સુખની યાદી મીઠી પળેક છજાવ તે:
મુજ અધમને આવી ઓછી વસે ઉર વાસના—
કૃપણ કયમ થા બાપુ! તેને ઘડીક નિભાવવા?
કંઇ નહિ, ભલે, વ્હાલાં સત્વો અલૌકિક વિશ્વનાં.

રમતો રમજો ગાતાં નાચી અજાયબ રાસમાં !
કુસુમ સ્મિતનાં લીલા લીલી ધરે તમને જ ત્યાં—
ઉર-ઉકળતાં આંસુ ઉન્હાંની અંજલિ અર્પું કાં !
સમજ સરતાં બ્હેરી બુદ્ધિ કરે કકળાટ તો
સહૃદય થઈ, ભોળાં વ્હાલાં ! ન તે ય વસાડજો:
પણ શિખવજો ગાતાં મીઠું દ્રવી રસ તૃપ્તિનો:
સમ વિષમ એ ઉંડા ભેદો એ ભવે સમજાવજો;
કંઈ નહિ કથું ! મુંગા મારે દ્રવિશ; ન આંસુડાં.
વિગત ભૂલવા કૈં કૈં મિષે મથું ત્યમ હારૂં કાં !
હૃદય ઉકળે: રોમે રોમે વરાળ ઉન્હી વહે:
શરીર થીજતાં વાયુ થંડે જવાય લવી મુખે:

૫

ગભરૂ વયની ભોળી આંખે કુટુંબ પ્રજા વસી:
અવર ન હતી આશા, સેવા વિનાં મુજ એ તણી:
જનસમૂહમાં સિંચી શાંતિ કૃતાર્થ થતાં થતાં—
સુખદ સમયે વર્ષો કેવાં વહી ય જતાં હતાં !
જીવત જગને રિદ્ધિ સિદ્ધિ પ્રવૃત્તિ સદા રચે:
સ્મિતભર મૃદુ તૃપ્તિવાળી નિવૃત્તિ જ ભોગવે:
રમી ઉર વહે સ્વપ્નામાં યે પ્રજાહિત રોજ ત્યાં—
શમતી સુખમાં એનાં, મ્હારી પ્રવૃત્તિની વાસના.
હૃદય ફુલતું આનન્દે આ પવિત્ર વિચારમાં.
ખબર ન હતી રહેવાની છે ભૂલોની પરંપરા;
ખમવું વસતાં વ્યષ્ટિમાં કાં સમષ્ટિની ભાવના ?
જનસમજમાં ના આવે કાં અભેદ અનેકતા ?
જનની વસુધા કેરે અંકે સુગંધ-રસે-ભરી—
વળતી, રમતાં અંતે સૂતાં, નિરાંત હસાવતી:
ગુણવતી પ્રજા સ્વપ્ને સ્વપ્ને મનેજ વધાવતી:

નિરખી રહી એ સંતોષ, કે' સ્મરૂં સ્થિતિ પૂર્વની.
ચળકતી ન્હડે લીલી લીલી લતા સર સુન્દરી—
તટ–તરુ પરે; ધીમી ધીમી છવાય બધે રતિઃ
પ્રિયજન નીચે નાચે ઉંચે ઉડે કલહંસ કે'
કુસુમ કુળમાં માળા રૂપે લગી સ્મિત છાય કે'.
હૃદય વસતી વેલી વ્હાલી તણા સહચારમાં—
સહચરી બને આત્મા મ્હારાં સુવૃત્તિ વિચારમાં:
અહિં રચી, લીધા લ્હાવા, લ્હાણાં લીધાં, સુખ સ્વર્ગનાં:
વળગી વળગી ફુલ્યાં ફાલ્યાં વસંતની છાયમાં.
ગુણીયલ સખિઃ ગૌરી રાણી ! ગણું પરિણામ આ—
સુખદ તુજ સૌ ઇચ્છાને હો આધીન થતાં સદા:
સ્થિતિ અવનવી એ કયાં ? આ કયાં? જડી વિકૃતિ જગે:
સમજી ન શકું આ ત્રાસેથી અનુગ્રહ શું થશે ?
સ્મરૂં છું દિન એ: કલ્યાણીને જરી કચવાવતાં—
વિપરીત દશા વ્હોરી લીધી: પડયાં દુઃખઝાળમાં:
જગ–કપટમાં ભોળે ભાવે ભમાઈ જરા જતાં—
અધમ જનના સંગે પામ્યો અધોગતિ ખેલતાં:
સમજ વિફરીઃ પોતાનાંને પીડા દીધી સામટીઃ
શતમુખ ગતિ આ પાપીના થઈ વિનિપાતની.
વિષ જગતના દંશે વ્યાપ્યું: ફરિ મુજ આકૃતિ
જીવિત ભરમાં જાણે કોઈ ન બાહુકને કદિ !
પ્રિય પ્રિયતમા દેવી ! આ શું ? સતિ મુજ સાધવી !
કળી ન શકતું બુઠું હૈયું અજાયબી આજની:
પૂછવું પણ કાં ? મેં તે શું શું અકાર્ય નથી કર્યાં !
વિપરીત બને બુદ્ધિ બ્હેરી વિનાશ કરાવતાં.
કંઈ નહિ ભલે.! ઘેલા લોકો ગમે ત્યમ છો ગણે:
મુજ મનગમી હેતુ ઇચ્છે બીજો ન કદી મને:

સ્વજન સ્મરણે દૃષ્ટિયોગે અદર્શન પ્રેમનાં
પ્રતિપળ થતાં તે વ્હાલા ! તે જગે પ્રકટાવવાં
અનુભવ ઘડયાં અંગે સિદ્ધિ ભરી પ્રભુતા વધેઃ
બસ વિહરિયે ચાલો વ્હાલા ! જગજ્જનસેવને.
પરિચિત થતાં ઝંખેલું એ રસાયન સ્પર્શનું.
રૂધિર થડકો થંભ્યાં ! શાંતિ ભર્યું શિર તો થયું:
નયન ફરક્યાં તે સાથે કૈં ઉડી પછડાય ને:
નળ વિમળ એ એનો એ તો દમે દમયંતીને !
ભુલ સમજતાં સર્જેલી કૈં રૂઝાવ ઘણો ઉંડાઃ
સહૃદય ઉરે સંધાશે કૈં સળે સળ સામટાઃ
પટપર ખીલો કૈં કૈં રંગો અનંત વસંતમાંઃ
લલિત ફુલડાં મધ્યે નાચો વિભુમય વીરલાં:

લલિત (લલિતનાં કાવ્યો)

૧૩૪

✓ ઉત્તરા અને અભિમન્યુ ખાસ કાવ્ય

અનુષ્ટુપ

"ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી."
લવતી ઝબકી જાગી નવોઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

વસંતતિલકા

"મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે ત્હને મધુર નીંદરમાંહિ ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ ૨
તે ભૂલી કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?"
એવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
હાથે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;
ખીલી ગુલાબકળી આકળ બિન્દુ ધારે,
એવા કપોલ પર આંસુ ધીરે સમારે; ૩

ને સ્પર્શી ત્યાં અધરથી મૃદુ ભાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી:—
"શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી?"
મુગ્ધા ફરી હૃદયસાથ ધીરેથી ચાંપી. ૪

અનુષ્ટુપ

ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં આંસુડાં ગુંથીને નવાં. ૫
ફરી કંઠ ઊંચો કાંઈ અબોલા ક્ષણ એ રહે;
પછી દીન બની સ્વપ્નાતણી વાર્તા બધી કહે. ૬

ઉધોર

"આજે નાથ! બન્યું વિપરીત, તમને તે કહું શી રીત્ય ?
જાણે પુરુષવેશ ધારી મ્હેં અશ્વે કરીછ સવારી: ૭
ધારી ધનુષબાણ હું ચાલી, મૃગયાકાજ વનપથ ઝાલી;
સુન્દર એક ત્યાં સહકાર, તે પર બેઠું છે સુકુમાર. ૮
જુગલ કપોતકેરૂ મીઠું, કરતું પ્રેમકેલિ દીઠું,
મૂર્ખી હું ખરે બની કાંઈ, બીજું કાંઈ સૂઝયું નાહિ; ૯
ને શર ફેંકી નર તરુડાળ–પરથી પાડયો તત્કાળ;
સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજ્વાળ ઊપની કપોતી કેરે ભાળ; ૧૦
કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ આવ્યો મુજ કને ભરી ફાળ;
જિહ્વા તીવ્ર નચવી અનેક મુજને વીંટી વળિયો છેક. ૧૧
છોડી સર્વ બીજાં અંગ અંબોડો ધર્યો નિઃશંક;
બળીને એકદમ પછી જાગી કરવા રુદન હું તો લાગી." ૧૨

સોરઠો

એમ વદીને નાર સહસા આંસુ રેડતી;
"સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ ઓ ? ૧૩
અભાગણી હું મોઇ ! ઊંધી મતિ શાણે સૂઝી ?
બીજું જડયું નહિ કોઇ ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો ? ૧૪

વસંતતિલકા

"શાને માડી ! તું ગભરાય અરે અતીશે ?
આ સ્વપ્નમાંહિં નવ વાસ્તવ કાંઇ દીસે—
જો! પેલી વાગી રણદુંદુભિ ઢૂમ્ય ઢોરૂ ?
જો ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખી, કંઠ હવે તું છોડ. ૧૫

ઉધોર

"વ્હાલા ! ન્હોય દુંદુભિ નાદ, એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બંધન કંહેતું કયમ છોડું ? મુજને ભય નથી કંઇ થોડું: ૧૬
પેલી અગ્નિકેરી ઝાળ આવે ઓ ! જુઓ શી કરાળ !"

શિખરિણી

"અરે ઘેલી ! એ શું બકતી ? બધી એ સ્વપ્નભ્રમણા. ૧૭

દ્રુતવિલંબિત

તુરગ જો મુજ કાંઈ ખુંખારતો, 'રણ ચઢો' કંઇ એમ પુકારતો,
નહિ વિલંબ હવે કરવો પ્રિયે ! કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથી ક્ષત્રિયે." ૧૮

ઉધોર

"ક્ષત્રિય ધર્મ જો પ્રિય થાય, તો તે કરી કોટી ઉપાય,
સર્વ સંકટોથી નિત્ય અબળા રક્ષવી એ રીત.
પેલી તીવ્ર અગ્નિજ્વાળ મુજ પૂંઠળ ભમે ચિરકાળ.
ત્હેનાથી બચાવો નાથ ! અબળાનો તજો નવ હાથ."

વસંતતિલકા

"છે એક જો ! સબળ નિર્બળનો જ પાતા;
વ્હાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધર ચિત્ત શાતા.—
જો ! દેખું આ અસિ પ્હણે ચમકે અનંત,
તે ચિત્ત આ ચમકીને બન્યું વેગવંત."

દ્રુતવિલંબિત

અધર વેગથકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,

ત્વરિત અશ્વ પલાણી પળ્યો રણે,
તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે.

અનુષ્ટુપ

દષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડૂબી;
ભૂલી ત્રિકાળને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી.

નરસિંહરાવ (હૃદયવીણા)

૧૩૪

દેવયાની

" રજનીથી ડરૂં, તો યે આજે એ લેખતી નથી;
ક્યાં છો ! કચ ! સખે ક્યાં છો ? કેમ હું દેખતી નથી!"
લંબાવેલા સ્વર મધુર આ વ્યોમ માંહે ફરે છે,
પુષ્પે પુષ્પે વિટપ વિટપે નૂતન શ્રી ભરે છે;
ન્હાનાં ન્હાનાં વપુ ધરી શકે શોધતા એ દિશામાં,
રેલંતા એ રતિ વિવિધ શી કે શશીની નિશામાં ?

દિવ્ય પ્રભા નિરખી ઉત્સુક જે થયેલી,
દેખાડવા સુહૃદને પ્રણયાર્દ્ર ઘેલી;
તે આ સ્વભાવસરલા કરી દોડ ન્હાની,
બોલાવતી ધસતી બાલક દેવયાની.

તરે જે શોભાથી વન વન વિષે બાલ હરિણી,
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી;
કરે એવું જ્યોત્સ્નાભ્રમણ ભ્રમણે જ્યાં અટકતો,
શશાંક પ્રેક્ષીને સુભગ મણિ સેથે ઝબકતો !

તરુઓ અભિનંદે આ અંગો લલિતને નમી;
સમગ્ર નભ વર્ષે છે, આહા ! ઉપરથી અમી.

થંડો મીઠો કુમુદવનનો માતરિશ્વા વહે છે,
ક્રીડન્તો જ્યાં તરલ અલકશ્રેણિ સાથે રહે છે;

બાળાને એ વ્યજન કરતો દાખવે અભિજાત્ય;
પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકનો અગ્રણી દાક્ષિણાત્ય;
જેવી તરંગશિખરે જલદેવી નાચે,
વક્ષસ્થળે શિશુસમી ગણી સિંધુ રાચે;
અજ્ઞાત તેવું રમણીય નિહાળી લાસ્ય !
પામે પ્રમોદ વસુધા ઉભરાય હાસ્ય !

હવે તો મેદાને વરતનુ દિસે છે વિચરતી;
વિલોકે સામે ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રહ્યાં બન્ને બાજુ તરુવર નહીં કોઇ વચમાં,
વસેલું આવીને પણ સકલ સૌંદર્ય કચમાં,
રોહિણી પતિના ગાલે રશ્મિઓ રમતા હતા;
તુહિનાચલના જાણે શૃંગમાં ભમતા હતા !

શોભીતા શા સહુ અવયવો, સ્નિગ્ધ, ગોરા, ભરેલા
યોગાભ્યાસ પ્રબલ થકી શા યોગ્યતામાં ઠરેલા;
ગાલે, નેત્રે, સકલવદને, દીપ્તિ સર્વત્ર ભાસે,
જ્યોત્સ્નાને એ વિશદ કરતો સ્વચ્છ આત્મીય હાસે.

આકાશમંડલ ભણી દૃગ એ નથી જ;
ત્રિઆમ આજ નથી ભૌતિક કોઈ ચીજ !
નેત્રો નિમીલિત થતાં હૃદયે તણાય,
અધ્યાત્મચિન્તન નિમગ્ન થયો જણાય !

હવે તો આ આવી નિકટ ગુરુકન્યા કચતણી,
અવસ્થાને જાણી નહિ, અગર જાણી નહિં ભણી;
"નિહાળે શું ? હાઃ તો સકલ સમજું આગમનને !
નહીં; નીચી દૃષ્ટિ અરર ! અવમાને ગગનને !"
કર સહી કહે મીઠું; "વ્યોમસાગરને તટે,
સુખ તો વિધુલક્ષ્મીનું જો, સખે આમ ના ઘટે!"

પાડી નાખે તનુ પર પડ્યું બિન્દુ જે હૈમ આવી,
ઝાડીમાંથી મૃગપતિ જરા યાળ જેવો હલાવી;
ક્રોધો નીચે સુતનુ કરને એ પ્રમાણે કચે જ્યાં
ઝાંખા જેવો વિધુ પણ થયો દૈન્ય દેખી નભે ત્યાં !

સાશંક ભીરુ નિરખી રહી આસપાસ,
ન્હાનું દિસે મુખ અનાદરથી ઉદાસ;
ધીમે હવે કચ ભણી જયમ એ વળે છે,
તેવુંજ હા ! ઉતરતી દગને મળે છે.

જરા જોયું તો ત્યાં અતિશય દિસે છે પ્રસરતી
કુમારીને લજ્જા, નયન પણ નીચાં જ ધરતી;
રહી વેળા થોડી કચ પણ હવે આમ ઉચરે,
હતું ધીમું તોયે, પરિચિત છતાં એ પણ ડરે.

"અવસ્થાભેદનું, દેવી, તને ભાન દિસે નહિ;
મુગ્ધ ! શું સમજે છે તું બાલભાત્ર બધા મહીં ?"
રે ! રે ! એને શ્રવણ ન કદી વાક્ય એવું પડેલું,
હૈયું એનું મૃદુલ વિરલું ગર્ભમાંથી ઘડેલું,
આંસું આવ્યાં નહિ પણ બની બાલિકા છેક ઝાંખી,
ઊભી યત્ને વિવશ ચરણે સમ નિશ્વાસ નાખી.

આ તે ઊભી કુમુદિની સરખી નમેલી,
જે ચંદ્રની વિકૃતિને ન કદી ખમેલી;
લાવણ્યને વિવશ જોઇ નહીં શકે જે,
ચિત્તે બહુ વખત રોષ કયહાં ટકે તે ?

સ્વસા જેવી જેને દિલગિર કરેલી નહિ કદી
રહી સાથે જેની શિશુ સમ બનેલો પણ સદા;
કરી આવી તેની સ્થિતિ નિજ કઠોર પ્રવચને.
થયો પશ્ચાત્તાપ પ્રબલ મનમાં તુર્ત કચને.

શબ્દ સાંત્વનને માટે શોધે પણુ મળે નહીં;
વિચારે બહુધા તોયે કંઈ ચેન વળે નહીં !
રોતી હોશે અવનત મુખે એમ શંકા કરીને,
ઉંચી લીધી તનુ કટિ કને બાહુ સાથે ધરીને;
"બાલે ! શું છે વદ નભ વિષે, સજ્જ છું સર્વ જોવા,
તારી સાથે, અધિક રડશે તો પછી સાથ રોવા !"

રોકેલ અશ્રુ દલ જે હૃદયે જડીને,
ભીંજે કપોલ કચના હમણાં પડી તે;
છાયું હતું ઘનપટે મુખ ખેદનાએ,
ત્યાં એ સુહાસ્ય વિધુના સમ અલ્પ થાય !

ધરી હૈયા સાથે સદય મૃદુ આલિંગન કર્યું,
વહીને ઓષ્ઠેથી મધુર વદને ચુમ્બન ઠર્યું;
કરી નીચી હાવાં સજલ નયને એ નિરખતો,
છવાયેલું હર્ષે વદન હિસતાં હર્ષિત થતો.

સ્ફુરે લાવણ્યનું શું આ પરિવર્તન અંગમાં:
રમતી રમણી ભાસે દિવ્ય નૂતન રંગમાં !

શોભે જેવી શુચિ નિસરતી માનસેથી મરાલી,
વર્ષા કેરા વિમલ જલમાં નાચતી વા મૃણાલી,
ઓચિંતી વા તનુ ચમકતી મેઘથી જેમ વીજ,
બાલા તેવી બની ગઈ, ખરે ! અદ્‌ભુત સ્પર્શથી જ.

વૃત્તાન્ત પુર્વ સઘળું વિસરી ગઈ એ,
દ્રષ્ટવ્યમાં દ્વિગુણબદ્ધ હવે થઈ એ;
સ્નેહોર્મિથી સદયની થઈ આંખ ભીની,
જોતો રહ્યો સરલતા કચ સુંદરીની !
તરે જે શોભાથી વનવન વિષે બાલહરિણી
સરે વા જે રીતે સુરસરિતમાં સૌમ્ય કરિણી:

કરે એવું જ્યોત્સ્ના ભ્રમણ, ભ્રમણે ત્યાં અટકતો
શશાંક, પ્રેક્ષીને શુભગમણિ સેંથે ઝબકતો !
વિશુદ્ધ સ્નેહનું જોડું વિશ્વ સૌંદર્યમાં વહે:
વિલાસી વિધુ ને તારા નભથી નિરખી રહે !

મણિશંકર

૧૩૫
સ્નેહનું સ્વપ્ન

'હા ! હા ! આઘે રવિની સુપ્રભા વિરમા સિંધુખોળે,
ને ભાનુ એ પ્રિયની પ્રતિભા શોધતો રશ્મિ ઢોળે,
ધીરી રેલી જલધિ કલતા ઉજ્વળે વિશ્વ સીમા :
મોંઘા પેલા પરમ સુખના વાસ બીજી ભૂમિમાં !'
    ગહન કો ઉરના પટ ખોલતું,
    અતુલ મંજુલ માર્દવ ખોલતું,
    જલધિમાં કંઈ ઉંડું શું શોધતું,
    કરૂણ કો ફરતું હતું ચેતન.
'વિશાલા વ્યોમની શોભા ઉગે ને આથમે અહિં;
તેજ સૌંદર્યના ભેદો રમે ને વિશમે અહિં.
પેલું પ્હણે ઝરણ ગાન લલિત ગાય,
ઉંચે – ઝઝુમી રહી ચંદ્રકલા જણાય;
સંક્રાન્તિ તે ગીતની, ચન્દ્રકલાની વ્યાપી,
કુંજે સખી ! ત્યહિંથી પ્રેમપ્રતીતિ આપી,
    શ્રમતણા દુઃખભાર વહ્યા કરી
    ચરણપંકજ મંદ જ ચાલતા:
    ઝરણની તટકુંજ સ્મૃતિ ભરી
    નિરખતી સ્થિર તે હતી બાલિકા.

રૂપેરી રશ્મિતંતુને હિંદોળે મંદ ઝૂલતો,
ઘેરી લીલી તરૂકુંજે ઝરો સ્વચ્છન્દ ખેલતો.
આછું ધીમું તિમિર રમતું રેલતું ત્યાં છવાય
ત્હેને ઘેરી શશીનું ઉજળું તેજ ઉંડું સુહાય;
શોકાર્તિમાં ડુબતી ડુબની બાલિકા મન્દ થાય:
વ્હાલા ! સ્થાનો પરિચિત બધાં આજ ઝાંખાં દિસે છે.'
પ્રાણેશનાં સ્નેહસ્થળો વિલોકે,
ને અશ્રુ ભીનાં કીકી કાળી રોકે;
અસંખ્ય આંખે નભ સૌ જુવે તે,
બાલાતણાં નયન ચન્દ્રસુધા લ્હુવે છે.
શોક-પ્રેમભર્યું હૈડું સહસા ગીતમાં દ્રવે;
મન્દ આર્તિતણા સૂરો ભળે નિર્ઝરને રવે,
પ્રિય ક્યાં હશે ?
જન—વન વિશે ?
ના, ના, નથી પ્રિય દશ દિશે:
પ્રિય ! જ્યાં તું હો ત્યાં પ્હોંચજો મુજ સ્નેહપૂર્ણ પ્રણામ આ,
ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના ! કદી મુજ ઉરથી ના દૂર થા.
વિલસતી અયિ સખિ ચન્દ્રિકા !
નર્તતી વિકસિત લહરિકા !
અયિ કુંજ ! સ્નેહની મુદ્રિકા હૃદયે મૂકી તમ દેખતાં
—કહેજો પ્રભુને—ને રહી છે હૃદયમાંહિ અખંડિતા.
ઓ વ્યોમ ! સૌ જોતું, રહસ્યો વીણતું !
બ્રહ્માંડના ઇતિહાસ કાલ ! ઓ ! જાણ તું,
પ્રિયના વિખંડિત આત્મને કંઈ સાંત્વના ઉંડી આપજો,
મુજ ભીષ્મ અવિરત પ્રેમયોગની સાક્ષી સર્વે પૂરજો.
પ્રિય ક્યાં હશે ?
નથી વન વિસે,
નથી જલ, ગગનની દશ દિશે,

પ્રિય ! જ્યાં તું હો ત્યાં પહોંચજો તુજ બાલસ્નેહિની વંદના,
ઓ સ્નેહના સ્વપ્ના ! કદી મુજ ઉરથી ના દૂર થા !

વિસ્તારેલું નીલ-ધવલ તે વ્યોમ જ્યોત્સ્ના ભરેલું,
ને ગંભીરૂં યુગયુગતણું, નીર ઉંડું ઉભેલું;
ગુંજી ત્હેમાં ધીમી ગઈ શમી ઘોષણા મંદમંદ,
આઘે આઘે તટકુહરમાં એક યોગી વસે ત્યાં,
આસ્ફુટ શોકનાં ગીતો વાય છે વાયુનાં દળ:
આવી વિશ્વઉદાસી કો શોધે છે નિર્જન સ્થળ.

વાત્સલ્ય છાયા નયને ઠરેલી,
રેખા ઉંડી ચિંતનની પડેલી;
તે રેખ ધોઈ સ્થિર નિશ્ચય કાંઈ લેતો.
યોગી ઉઠયો, જલકિનારી જવલંત જોતો.

હસતી કોમલ રાત્રિ દિગન્તમાં,
વસતી સિંધુની ઊર્મિ વિલાસમાં:
લસતી કૌમુદી વિસ્તૃત કાન્તિમાં,
વરસતી પ્રભુની વસની ઝણ્યો.

'રાત્રીની લલિતા શોભા વિરાજે વ્યોમને વિશે
વિશ્વની માધુરીને યે રસંતી સખી ક્યાં હશે ?'

મોતી ભરેલ અનિલે અમી પાઈ વીંખ્યો
તે કેશપાશ ગુંથી પુષ્પકલા સરીખો
શીર્ષે સુહાગમણિ શો શશીરાજ સોહે,
ઉભી પ્રકાશી મુખ મેદિની મુગ્ધ મોહે..

મંજુ પેલી અનિમિષ ઘટા કુંજની મન્દ ઘેરી.
ઝીણું વીંઝે સુભગનયના શાંતિ પાંખો રૂપેરી;
યોગી ચાલ્યો ઉંડું નિરખતો પત્રગ્રન્થિ સુહંતી,
શ્યામોજ્જવલ તે ઝરણપટ ને ચંદ્રિકા ત્યાં વહંતી.

'પ્રેમદીક્ષા લીધી તે હા ! પુણ્યભૂમિ હમારી એ:
તે જ તેજ ભરી તોયે શૂન્ય શોકાર્દ્ર શી દીસે

ગગનમા શશિમંડલ રાજતું,
જગતને અમી રેલ વધાવતું;
પ્રિય ! ચુમી તુજ આંખડી ઓપતી—
રસિકડી ! થઈ તે હતી ના હતી.'
સરી ઝર્ઝર નાદ સમીર કરે,
તરીને તટમાં લહરી પ્રસરે;
ધરી ઉજ્જવલ તેજ, ધીરી મધુરી.
નીતરી રવમાલ કંઈ અધુરી.

'સ્નેહગીતે સુહાવી તે વનશ્રી આંસુડાં દહે !
આત્મજલ સિંચી પોષ્યું તે અશ્રુધાર શું સહે?'

એ કુંજ દ્વાદશ વસંતવિભૂતિ લાવી,
સાનંદ દ્વાદશ શરત્શશિએ સુહાવી;
મેઘે સુરમ્ય જલ દ્વાદશ વેળ સિંચ્યું;
તોયે સખી! ન ખીલ્યું હા ! મુખપુષ્પ મીચ્યું;
જ્યોત્સ્ના તરંત શુચિ મેઘ નભે નમેલો.
લીધી વિદાય સખિ ! ત્યાં ઉર ચુંબી ચુંબી,
ત્હારી પછાડી ઢળી વેલડી લુંબી ઝુંબી,
મ્હારી અગાડી પ્રસર્યો જલસિંધુ પેલો.'

રમ્ય તે કાલના સ્વપ્નો લોચનોમાં રહ્યાં રમી;
ઝંખવ્યો ભીંજવ્યો ચંદ્ર તેજ ઉંડાં ઝમી ઝમી.

'જલધિના જલમાં સખિ ! આથડ્યો,
અવનિના વનમાં ય જઈ રડ્યો;
દહન સૌ સ્મૃતિ કીધી વીણી વીણી,
શતશરે ફુટી સર્વ ઝીણી ઝીણી.
સહુ ભુંસી સખિ ! તે ચરણાવલિ

ખૂણી ગુહા ઝરીને નયનાંજલિ:
જલવને ઉંડી પાથરી આંખડી
પ્રિય ! હવે નિરખું તુજ વાટડી.'

સ્મૃતિને ગુંજતો આવ્યો યોગી નિર્ઝરને તટે,
સમદુઃખી દીઠું કોઈ સ્નેહની શોચના રટે,
પત્રો પુષ્પો લળી લળી ચુમે રમ્ય તે ભૂમિછેડે,
ધીરૂં ઢોળી ઝરણ નિધિના નીરમાં નીર રેડે;
રોતું રોતું સહુ નિરખતું નેત્ર કો ત્યાં ઉભેલું,
ઘેરૂં ગોરૂં, વિકલ, વિધુરૂં, આંસુડાંથી ભીંજેલું.
એકાન્ત સ્તબ્ધ દૂર ચેતન કો ઉભું છે,
છાયા વિશે કંઈક ત્યાં જઈ યોગી પૂછે;
"બાલે ! શું સુખ જગમાંહિ ન દીઠું કાંઇ !
કે સિંધુને જલ તું શોધછ એવું આંહિં ?"
મેઘવાયુ સમા શીળા ધટ્ટ શબ્દો ઉરે ઢળ્યા:
અશ્રુરૂદ્ધ મુખે કાંઇ ઉત્તરો પણ ના મળ્યા.

તિમિરને દ્યુતિનાં ગુંથી વાદળો
ક્ષિતિજ તે જલનિ રચતું સીમા;
ગહન કો સુખસાંત્વનનાં સ્થળો
નયન ભાળતું ત્યાં ઉંડી ભૂમિમાં.

"બાલે ! નથી જગતની જલની સીમા એ
જ્વાલા પ્રચંડ નહિ દુઃખની ત્યાં વિરામે;
આવાં અઘોર નીરગર્જન ગર્જતાં ત્યાં,
આવી જ દુઃખસુખની ભૂમિકા વિકાસે.
અન્ત, બાલે ! નથી એ તો, ધૂમ્રશી ભ્રાન્તિકાર છે;
કલ્પિતા એ કમાનોની અન્નત શ્રેણી ઘોર છે."

આઘી પાછી ભૂમિમાં વિષમ વન વિશે, વૃક્ષના પુષ્પ ભારે,
શીળા જ્યોત્સ્નના વિહારી ઝરણની ઝીણી શી ઘેલપણાના વિહારે;

ધીરું ગાંભીર્ય ઢોળી કુહર કુહરમાં કાલનાં ગીત ગાતો,
ઘેરું ઘેરું અનેરું ગહન ઘુઘવતો સિંધુ ડોલે સુહાતો.
વીંધી નમેલું નભ તે પ્રભાભર્યું,
વીંધી શશિમંડળ મેઘ નીતર્યું,
વિશાલ તે રાત્રિઉછંગમાં રૂડા
અમ્ભોધિના અતુલ નાદ શમે ઉંડા ઉંડા.
તે કાલે ચંદ્રિકા ચારૂ, સ્થિર ભાવે ભરી હસે;
બાલાના વદને ત્હેનું મૃદુ ગાંભીર્ય વિલસે.
"હિમ વિશે વસી કાંચનવેલી શી
તનુપ્રભા અયિ! શે સુકવે હલે!
વિરલ કો પરબ્રોમની કેલિ શી
સુખકલા કંઈ શોધછ આ જલે?"
ચોપાસેથી ગગન ભરતાં તેજનાં પૂર ગાજે
ત્હેને તીરે વિમળ વિધુરી ચન્દ્રલેખા વિરાજે;
ત્હેની શોભે જલધિતટમાં સૌમ્ય સંકીર્ણ બાલા;
નાચે આવા ચરણ સમીપે સિંધુની ઊર્મિમાલા;
શોકવ્હીલી વદી; "ત્યારે, સાંભળો યોગીરાજ હે!
સુણી ઉરે દુઃખી થાશો સ્નેહોચ્છેદની વાત એ.
પૂજી મૂર્તિ શિશુત્વમાં ઉર ઢળી, કૌમાર ખેલી બધું,
આશાહાર સમર્પી યૌવન વિશે સર્વસ્વ ઝુકી દીધું;
હા! હા સાગર પાથર્યો પલવટી સોહે ઉંડા દેશ તેઃ
શોધું છું સુપ્રસન્ન આ જલ વિશે યોગેન્દ્ર! સ્નેહેશને.
રે! એકદા અવગણ્યો હઠપાશ બાંધી,
હાવાં રીઝાવું રસિલો રસયોગ સાધી;
શોધું ઉથાપી જગના જડ અંધકારો,
હા! તે સુશીલ સુકુમાર કુમાર મ્હારો."

ોકમુગ્ધ ઉભાં બન્ને, યોગી ને યોગબાલિની.
એવે બાલા વદી પાછી સ્નેહશીલા; પ્રભાભીની;
"યોગેન્દ્ર! ગાય ગભીરાં ગીત આજ સિન્ધુ;
શિષે સુહંત અભિષેક પીયૂષ ઇન્દુ:
વ્હાલાની સ્નેહ અમીકેરી કલા સ્મરાવે,
ને દૂર દૂર ભૂમિના—મધુરા—ભણકાર લાવે.
ભવભવે પ્રિય એ મળજો પ્રભો!
અતુલ યોગ હવે ફળજો, વિભો!
વિધુકલા! જલ સિંધુ સુહાગી એ!
ચરણમાં પ્રિયના લઈ મૂકજો!"
"હાં, હાં" યોગી વદે તેવે કુદી બાલા જલે ત્યહાં,
ને સૌ જોતાં રહ્યાં—યોગી, તારા, ભુખરી ચંદ્રિકા.
સરી ઝર્ઝર નાદ સમીર કરે,
તરીને તટમાં લહરી પ્રસરે;
ધરી ઉજ્જવલ તેજ કિનાર ઉભા
નીતરી રહી તારકની ય પ્રભા.
"શોધી ભમી વિધુમુખી વિધુના વનોમાં
શોધી પ્રિયા પ્રણયના અમી મંડપોમાં,
સ્હોયો સુહાગ, રમી ના રમી ડુબી આલી,
શોધું હવે જલધિના જલમાંહિ વ્હાલી.
પ્રિય! પ્રાણસખી! લેજે સ્નેહાંકે રસથી ચુમી,"—
સાગરના તટમાં આવી લહરી ભાગી—હસી—રમી.
લાંબા કાળા ક્ષિતિજ ભિંજતાં નર્તતા તે તરંગો;
સિંધુ ખોળે સુહઈ વિરમ્યા, ધારી અજ્ઞાત રંગો;
ઉંચે ચંદા સહુ નિરખતી, શોધતી વ્યોમશોભા,
ને તારાઓ પરમભૂમિમાં આંખડી માંડી ઉભા.
વિસ્તારેલું જ્યોત્સ્નના જેવું,
કુમુદ ઉર ત્હેં એકદા ખીલવ્યું' તું,

વ્હાલી ! કિન્તુ હાવાં સઘું
ગતસમયનું...સ્નેહનું...સ્વપ્ન વીત્યું,
આશિષોથી હા વાગ છીતી
મમ ગીત તણી, પ્રાણ ! સંપૂર્તિ વિશ્વે,
કિંચિત ત્હેના અપુર્ણ અંશો
અયિ પ્રિયતમે ! ચંદ્ર સ્વીકારી લેજે.

બા. હિ. દેસાઇ

૧૩૬
ચક્રવાક મિથુન

પ્રસરી રહી ચોપાસ શાખાઓ શૈલરાજની;
ન જણાય જશે કેવી સંધ્યા એ મધ્ય આજની.
સરિતાનાં જલ કૃષ્ણ જરા થયાં.
કિરણ સૂર્ય તણાં શિખરે ગયાં;
સભય નાથ પ્રિયા હૃદયે ધરે,
વિરહ સંભવ આકુલતા કરે !
ઝાંખાં ભુરાં ગિરિ ઉપરનાં એકથી એક શૃંગ
વર્ષા કાલે જલધિજલના હોય જાણે તરંગ !
પાસે સામે તમ પ્રસરતાં એક ઉદ્‌ગ્રીવ જોય,
બીરૂ શ્યામા પણ નયનમાં આવતું અશ્રુ લ્હોય.
વિહગયુગ્મ કિશોર રસજ્ઞ એ,
રસ મહીંજ પરસ્પર મગ્ન એ,
નિભૃત અત્ર અહર્નિશ આવતું,
રમણ આચરવા મન ભાવતું !
ઊંચે બેસી રવિ ઉદયને જેહ સાથે વિલોકે,
ઘેલાં જેવાં ક્ષણ સ્મૃતિ થતાં જે દિસે હર્ષશોકે;
ધાટાં ભીનાં વિટપ પર એ ત્યાં નિહાળે સુવર્ણ,
માણિકયોથી ગ્રથિત સરખાં રમ્ય જ્યાં થાય પર્ણ.

હરિત નીલ સુદૂર વનસ્થલી—
પર મળી સુકુમાર મૃગો રમે;
ઉપવનો તણી સંવૃત આવલી—
મહિં જવા પ્રયચી તરુણો ભમે,
ન્હાનાં ન્હાનાં કયહિં શુચિ સરો કચ્છ ઉત્તાન રમ્ય,
સ્નેહે જોવા થકી ઉપજતી ભાવના કૈં અગમ્ય !
આધૂં આધૂં મુદિત રવનું ચિત્ર સંગીત થાય,
શાનો ક્યાંથી કંઈ નિસરતો મિષ્ટ આમોદ વાય !
અસર સુંદર અદ્‌ભુત રંગની;
સકલ સૃષ્ટિ નવીન ખરે બની;
રવિ મરીચિ બધે હિમને હરે,
ગહનમાં તદનન્તર ઊતરે.
શાખાઓમાં તરુવર તણી ચક્રવાકી છુપાતી,
શોધી કાઢે દયિત નયનો, જોઇને હૃષ્ટ થાતી;
ચંચૂ ચંચૂ મહિં લઇ પછી પક્ષને પક્ષમાં લે,
ક્રીડા એવી કંઈ કંઈ કરે મૌગ્ધ્યમાં દંપતી તે.
સુયુત બે ચરણો થકી ઉડતાં,
પવનમાં પડતાં, કંઇ બૂડતાં,
વિમુખ એકલી ન્હાતી પ્રિયા શિરે,
પતિ જઈ અભિષેક કદી કરે !
કાંઠે બેસી નજર કરતાં આત્મછાયા જણાય,
બીજાની ત્યાં પ્રતિકૃતિ ભણી એક દૃષ્ટિ તણાય;
પુરાં અંગો નહિ કંઇ દિસે પ્રેમ નો તોય વાધે,
જોતાં જોતાં મુખ અવરનું ગાઢ આશ્લેષ સાધે.
પ્રણયની પણ તૃપ્તિ થતી નથીઃ
પ્રણયની અભિલાષ જતી નથીઃ
સમયનું લવ ભાન રહે નહીંઃ
અવધિઅંકુશ સ્નેહ સહે નહીં !

હાવાં રક્ત દ્યુતિ ઉડી જતાં થાય વૃક્ષો સરોષ,
હાવાં થંડી મૃદુ વહનથી સૂચવે છે પ્રદોષ;
આકાશે જ્યાં હતી વિચરતી દેવતાઓ ત્યહીંથી,
જાગ્યાં પ્રેમી વિરલ સુખની મોહનિદ્રા મહિંથી,
વિરહ સંભવને વિસર્યાં હતાં,
બની નિરંકુશ બેય ફર્યાં હતાં;
જવનિકા ત્રુટતાં સ્મૃતિનાશની,
નિકટ મૂર્તિ ઉભી વિધિપાશની!
અનુભવે, ન છતાં, ક્ષણ એક તે,
વિવશ મૂઢ નિરાશ જ છેક તે;
સહુ થનાર ક્રમે નજરે વહ્યું,
રુદન અન્તરમાં ઉછળી રહ્યું!
અંધારાના પ્રલયજલથી યામિની પૂર્ણ ઘોર,
સ્વેચ્છાના વા કુટિલ કૃતિના મંદ અવ્યક્ત શોર;
ઉંડાણોમાં પડી સુધ જતો નિષ્ઠુરપ્રાણ કાલઃ
આભાસોથી થતું યુગલ ઉન્મત્ત એ સ્નેહબાલ!
થઈ તથાપિ વિમુક્ત પ્રયાસથી,
લઈ વિદાય નદીતટ પાસથી;
મિથુન એહ ચડે અવકાશમાં,
સ્થિતિ કરે દિનતેજ સકાશમાં,
અવર કાંઈ હવે નથી દેખતાં:
અવર કાંઈ હવે નથી લેખતાં:
ચપલ આખરની ક્ષણ એ છતાં,
ઉભય જીવન એક થતાં દિસે!
ધીમે ધીમે ગતિ કરી જતો પશ્ચિમે સૂર્ય જેમ,
ઉડી બન્ને ગ્રહણ કરતાં ઉન્નત સ્થાન તેમ;
દૃષ્ટિ પ્રેરે વિતત ગગને, કાંતિ કૈં ના જણાય,
આછી આછી રસરહિત ત્યાં વાદળીઓ તણાય.

ઉદાધને રવિબિંબ હવે અડે,
અતિ સમુચ્છ્રિત તે ય હવે ચડે,
ક્ષણ લગી પરિરંભ કરી રહે,
હૃદય કંપતિ સાથ ધરી રહે!

રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી બળે છે,
છુટી છુટી, સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે;
વેળા થતાં વિધિદમનની ગાત્ર ખેંચાય સામાં,
પ્રેમી બન્ને ધૃતિ અતિ છતાં થાય સંમૂઢ આમાં.

ટળવળે નિરખી રચના વને,
તરફડે સમજી રચનારને:
શ્વસન દુઃખિત છેવટ સારતી,
પ્રિયતમા વચ આમ ઉચારતી:

પાષાણોમાં નહિ નહિ હવે આપણે, નાથ! રહેવું;
શાને આવું--નહિ નહિ જ રે! આપણે નાથ! સ્હેવું?
ચાલો એવા સ્થલ મહિં, વસે સૂર્ય જેમાં સદૈવ,
આનાથી કૈં અધિક હૃદયે આર્દ્ર જ્યાં હોય દૈવ!"

અવદતાં અટકી ગઈ એ અહીં,
અધિક ધીરજ ધારી શકી નહી;
થઈ નિરાશ હવે લલના રુવે,
મૃદુલ પિચ્છ થકી પ્રિય તે લ્હુવે!
પણ હજી દિન શેષ રહ્યો જરા,
નજર ફેરવી જોઈ બધી ધરા;
પ્રણયવીર લહી સ્થિરતા કહે,
અગર જો રુજ અંતરમાં સહે:

હા! શબ્દો આ સરલ સરખા મર્મને તીવ્ર ભેદે,
ગર્ભાત્માને સ્ફુરિત કરતા ધૈર્યને છેક છેદે;

"લાંબા છે જ્યાં દિન પ્રિય સખી ! રાત્રિ એ દીર્ઘ તેવી
આ ઐશ્વર્યે પ્રણયસુખની, હાય ! આશા જ કેવી !
અવર કોઈ ઉપાય હવે નથી;
વિરહ, જીવન, સંહરીએ મથી:
ગહનમાં પડીએ દિન દેખતાં:
નયન મીંચી કરી દઈ એકતા ?"

પાછું જોતાં દ્વિજયુગલને અન્યથા થાય ભાસ,
ઊંડું ઊંડું દિનકર સમું કેંક દેખાય હાસ,
"આહા ! આહા ! અવર દુનિયા ! ધન્ય !" એ બોલતામાં
નીચે નીચે ઉતરી પડતું વેગથી દંપતી ત્યાં !
અધિક એહ પ્રકાશ થતો જતો.
જવ જનાર તણો વધતો જતો;
અમિત એ અવકાશ તણી મહીં,
ક્યહિં અચેતન એક દિસે નહીં !

મણિશંકર

૧૩૭

અસ્વસ્થ ગૃહિણી

શાન્ત છે, બન્ધ છે આંખો, કાંઇ દર્દ કમી દિસે;
તોય છે તપ્ત ને ઢીલાં: કોમલાંગો હજુ જ્વરે.
ખુલ્લા રહ્યા છે મૃદુ ઓષ્ઠ ન્હાના,
નિદ્રાં મહિં છે સુકુમાર બાલા;
ન અંગ એકે જરી એ હલાવે,
ઉઠે ન ઉઠે ફરી, કોણ જાણે ?
ધગેલા એ બિછાનાની પાસે કોઈ યુવાન છે,
'રખે તે જાગતી,' તેવી ભીતિ તે મુખ ઉપરે.

યુવાન શ્વાસે ડરતો લીએ છે,
ચિંતા ઊંડી એ ઉરના ઉરે છે;
છે નેત્ર એ મ્હોં ઉપરે ઢળેલાં.
ક્ષણે ભિંજાતાં ક્ષણમાં સુકાતાં.
"મધુર ફુલડાં ! આવી આવી પીળાશ ધરીશ ના !
"તુજ ભ્રમરને એ હૈયેથી ન દૂર કરીશ; હા !
"તુજ નયન આ મીંચાએલાં જરીક ઉઘાડજે !"
પ્રણયી ડરતો કાંઇ આવું મુખે નિરખી અરે !
નથી એ સાંભળ્યા શબ્દો, ન્હો ય આંખ ઉઘાડતી;
ટાંગેલું ચિત્ર કો સામે, ત્યાં તે દૃષ્ટિ લગાડતી,
તહીં ચિત્રે કો બે રમત કરતાં બાળક દિસે,
ગુલાબો શાં બન્ને મધુર વદનો એ સ્મિત કરે;
રમાડે તેઓને કમલવદની કોઈ લલના,
મૃદુ કુંળી તાજી મુખ પર હસે યૌવનદશા.
ઝરા પાસે ઝુંડો તરૂવર તણાં દૂર દિસતાં.
લતાને ગુલ્મોની વિટપ પર પુષ્પો ઝુકી રહ્યાંઃ
કુણો સન્ધ્યાભાનુ સુરખી ભરતો સૌ સ્થલ પરે,
ડુબન્તો ભાસે ત્યાં જલધિવીચિથી સિક્ત બનતો.
દેખાતા રંગ એ રાતા આકાશે ચિત્રમાં રૂડા.
બને નેત્રો કંઈ ભીનાં. ઘેનમાં લવતી – જરાઃ

"અહહહહા ! હશે ચિત્રનું સમું
"ગૃહની બ્હાર આ વિશ્વ કૈં રૂડું !
"નવ દીઠું કદી એમ ભાસતું !
"નિરખવું ન તે કોઈ દી હવે !
"મધુર પુષ્પ ઓ ! વેલડી સખિ !
"પ્રણયથી તને હું ઉછેરતી !
"નવ કદી હવે સિંચવી તને !

"મધુર પુષ્પ ના ચૂંટવાં તન !
"મધુર પુષ્પ ઓ ! એ જ બાગનાં !
"મુજ બિછાતની પાસ કૈં પડયાં !
"અરર ! પ્રેમની ગ્રંથિએ જડયાં,
મુજ જ્વરે અરે! ક્ષીણ સૌ બન્યાં!
"પ્રણયી પુષ્પ ઓ ! ખીલતાં રહો !
"મુજપિયુ તણા હારમાં હસો !
"નવીન રંગ તું વિશ્વ ધારજે !
"ન તુજ લ્હાણ હું પામતી ભલે !"

"પ્રિય પ્રિય સખિ ! આ શું ? ન આમ ઘટે થવું !
કરુણ હરિએ ત્હારે માટે હજુ સુખ છે ભર્યું !
તુજ કર વતી ચૂંટાયેલાં ફુલો કરમાય ના.
"મધુર ફુલડાં તે આ કંઠે હજુ બહુ ધારવાં !"

નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,
અટકી ચૂપ થયો એ કંઠ. રૂંધાઈ જાતાં;
દરદ કંઈ કમી એ થાય છે સુંદરીનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાંત મીંચાઈ જાતાં.

નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરી એ ગૃહ બનું,
પડે ત્યાં પાંચ વાગ્યાની ટંકોરી ઘડિયાળમાં.
ફરી નયન ઉઘાડી સુંદરી ચિત્ર જોતી,
અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વ્હેતી;
ટપટપ ટપકન્તાં બિંદુડાં લૂછી નાખી,
કરુણ સ્વર વળી એ કૂજતો નીકળે છેઃ

"અરર બાલુડાં ! બાપલાં ! અહો !
"જનની આ હવે સ્વર્ગમાં જતી !
"સમજશો નહિ શું થઈ ગયું!
"રમકડું કયું હાથથી ગયું

"વિસરી શે જશે છાતી બાપડી,
"ઉપર જે તમે કૂદતાં સદા !
"વિસરી ના શકે બાલ માતને ?
"રમત તો હવે રોઈને કરો !
"તમ પિતા સદા વ્હાલ રાખશે !
"પણ ન માતની ખોટ ભાંગશે !
"નહિ નહિ મળે મા ગઈ ફરી !
"જગતમાં નકી મા બને નહીં !
"દિવસ એ સહુ લાડ પૂરશે,
"દિવસ એ દયા સર્વ રાખશે !
"પણ ન છાતીએ કોઈની તમે,
"રઝળતાં હવે એકલાં રહો !
"બહુ કરી શકી વ્હાલ હું નથી !
"કદી રડાવતી હું ઘણી હતી !
"તમ દિલો ક્ષમા આપશે મને !
"પણ ન માતને ચેન કૈં પડે !
"અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા !
"તમ પર હવે હાલ ના રહી !
"રડતી દૂર જે એ ઘડી થતાં !
"અરર ! તે હવે દૂર સર્વદા !
"ત્યજી દઉં નકી સ્વર્ગ, બાપલાં !
"ઘડીક તેથી જો હર્ષમાં રહો !
"સહુ હવે સદા બોલશે રંડી,
"જનની છે જરા ગામ કો ગઈ !
"અરર ! એ તમે કેમ માનશો ?
"રડી રડી મુખો ના સુકાવજો !
"નવ જવું ગમે ગામ એ મને !

"પણ ન ઠેલી એ સાદ કો શકે !
"અરર ! ના શકું શાન્તિમાં મરી !
"હૃદય ઝીલતું ભાર આ નથી !
"પ્રભુ તણી કૃપા પામજો સદા :
"સહુ અનાથનો એ જ નાથ છે !
"જરીક મ્હોં હવે જોઈ તો લઉં !
"ક્યમ ભલા નથી આવતાં અહીં ?
"કદી ન ખેલમાં ખોટી હું કરૂં !
"તમ કને નહિ કોઈ દી રહું !
"પણ મને તમે દેખતાં જ કાં
"મૃદુ મુખો જરા ગાભરાં કરો !
દિવસ એ હવે હર્ષથી રમો !
"પછી સહાયમાં માતની દુવા !"

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો, શબ્દો બન્ધ થયા, અને
પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ દૃઢ છાતી કરી કહે :
"અરે ! વ્હાલી ! વ્હાલી ! રુદન તુજ ભેદે હૃદય આ,
"ન કૈં રોવા જેવું, પણ ન મુજ હૈયું સ્થિર રહે;
"પ્રભુની સામે જો, તુજ જિગરને શાન્ત કરજે,
"ત્યજે શાને આશા ? પ્રભુ તણી અહીં જે પ્રતિકૃતિ."
દુબળો હસ્ત એ ઊંચો થઈ ને પિયુને ગ્રહે,
છાતીશી ચાંપતી છાતી સુન્દરી ડુસકાં ભરે.
ફરી નયન ઉઘાડી સુન્દરી ચિત્ર જોતી,
અરર ! નયનમાંથી અશ્રુની ધાર વ્હેતી ;
ટપટપ ટપકન્તા બિન્દુડાં લૂછી નાખી,
કરુણ સ્વર વળી એ ધ્રૂજતો નિકળે છે :
"વ્હાલા વ્હાલા તુજ હૃદયને ચીરનારી થઈ હું !
"તે બાલાના મૃદુ હૃદયને રેંસનારી થઈ છું !

"બચ્યાં તો તે પ્રભુ અનુગ્રહે ઉછરી કાલ જાશે;
કિન્તુ ઘા આ મુજ જિગરથી કેમ ભુંસી જવાશે ?
એ તો મારી સરલહૃદયા, મેં જ તેને ઉછેરી !
મીઠી ત્હારી હૃદયઝરણી નાચતી ત્યાં જ ચાલી !
વ્હાલા તારૂં જીવિત લઘુ આ મોહ તેમાં જ પામી,
છુરી તીખી પ્રણયી દિલડાં ઉપરે કાં ઉગામી ?
જુદાં કીધાં ! કદી ન મળશો ! જિન્દગી રોઈ રહેશો !
રેરે ! કોની હૃદય બળતાં વિશ્વમાં સહાય લેશો !
ભોળા વ્હાલા ! તુજ જિગરનું સોબતી કો રહ્યું ના !
ને હું તો આ જખમ દઈ ને જાઉં છું દૂર, વ્હાલા !
વ્હાલા, છેલ્લે મુજ કઠિનતા માફ પરતાઈ માગે,
માફી દેશે પણ વિસરશે નાથ ! તું કેમ ઘા તે ?
કેવી રીતે મુજ બળતરા શાન્તિ પામે, અરેરે !
કેવી રીતે તુજ હૃદયનો દાહ હોલાય, રેરે !
પાપી મ્હારૂં હૃદય ગણતું નાથ ! પાપી તને તો !
રેરે ! જોયું તુજ જિગરના પ્રેમમાં પાપ મેં તો!
તું તો તારો ગગનપડદે સર્વદા ખેલનારો !
વ્હાલા ! હું તો જગત પરના સ્વાર્થનો છેક કીડો !
ત્હો યે ઢોળ્યો તુજ રસ સદા સ્નેહથી હું પરે રે !
ધિક્કાર્યો મેં નવ કદી ગણ્યું થાય છે શું તને તે !
અપું છું એ કદી ય સમજી અર્પનારૂં શકે ના,
ને ઔદાર્યે મુજ હૃદયને સાચવ્યું તેં જ વ્હાલા.
પ્રેમી બાલા ! કરવત બની પ્રેમ હું કાપનારી !
યાચું શિક્ષા કુદરત કને ક્રૂરની ક્રૂરતાની !
રેરે ! વ્હાલા તમ હૃદય તો મૃત્યુમાં મ્હાલનારાં
ને એ મૃત્યુ મરતી સખીના હસ્તથી પામનારાં !"

થંડીએ કમ્પતાં ગાત્રો, શબ્દો બન્ધ થયા અને
પિયુ એ લૂછતો અશ્રુ પમ્પાળી પ્રિયને કહે.
"વ્હાલી ! પ્રાણ ! અરે ! હૃદય આ ત્હારૂં જ ત્હારૂં સદા !
"તું દેવી, તુજ પ્રેમના ઝરણમાં છે જીવતો જીવ આ !
"તે એ છે તુજ આ મહાન દિલના સિન્ધુ તણી માછલી !
"વાતો કિન્તુ વીતેલ સ્વપ્ન તણી ના હાવાં ધરે બોલતી !
"શું હું માફ કરૂં ! અરે ! પ્રિય સખી ! શું માફ હું ના કરૂં ?
"આપે ઇશ મને અહો હૃદય આ ત્હારૂં સદા પૂજવું !
"ઓહોહો ! મતભેદની તૂટી પડી આજે દિવાલો દિસે !
"તો વ્હાલી ! સુખથી ગયા સમયની વાતો કરીશું હવે !"

નયન પર છવાતાં અશ્રુનું એક બિન્દુ,
અટકી ચુપ થયો એ કંઠ રૂંધાઇ જાતાં.
દરદ કંઇ કમી એ થાય છે સુન્દરીનું,
મૃદુ નયન ફરીથી શાન્ત મીચાઇ જાતાં.
નિદ્રા શી ગાઢ શાન્તિમાં ફરીથી ગૃહ એ પડે;
કાચના દ્વારમાંથી ત્યાં સન્ધ્યાનાં કિરણો દડે.

કલાપી.

૧૩૮

અતિજ્ઞાન

ઉદ્દગ્રીવ દૃષ્ટિ કરતાં નભ શૂન્ય ભાસે,
ઝાંખી દિશા પણ જણાય અનિષ્ટ પાસે;
જામી ગઈ તરત ઘોર, કરાલ રાત,
લાગી બધે પ્રસરવા પુર માંહિ વાત.
ઇન્દ્રપ્રસ્થ જનો આજે વિચાર કરતા હતા;
એક બાબતને માટે શંકા સૌ ધરતા હતા.
દુર્યોધન પ્રેષિત દૂત એક,
દેખાવમાં ઘાતક દુષ્ટ છેક,

જતો હતો અંધ થતી નિશામાં,
સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામાં.
શાને આવ્યો હશે, તેની કલ્પનાઓ ચલાવતા;
ભય સંદેહ દર્શાવી, શિર કોઇ હલાવતા !'
નિગૂઢ શંકા પુરવાસીઓની આ,
જરાય નિષ્કારણ તો નહોતી હા !
કરેલું આમંત્રણ ધર્મરાજને,
રમાડવા દ્યૂત અનિષ્ટભાજને.
હા કહીને રજા આપી યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે;
બોલાવ્યા ત્રણ બંધુને મળવાને પછી હવે.
શિશુ સમાન ગણી સહદેવને
ખબર આ કંઇએ ન કર્યા હતા;
અવર સર્વ ગયા નૃપની કને,
પરમ દુઃખિત અંતરમાં થતા.
કૌનિષ્ઠ દ્રૌપદી સાથે પોતાના વાસમાં હતો.
'સતી ખેદ હતી જોતી વદને વધતો જતો !
ત્રિકાલનું જ્ઞાન હતું કુમારને,
નજીક આંખે નિરખે થનારને:
સ્વપક્ષનો દ્યૂત વિષે પરાજય,
વળી દિસે દ્રૌપદીમાનનો ક્ષય.
જાણે બંધુ, તથાપિ કૈં કહેવાની રજા નહીં;
શમાવી ન શકે તેથી મૂંઝાય મનની મહીં.
"નહી શકું હાય! બચાવી કોઇને,
અશક્ત જેવો રહું બેસી રોઇને;
ખરો! દિસે દુઃખદ શાપ આ મને,
નિહાળું છું ભૂતભવિષ્ય જે કને !

"હા ! ધિક્ હા ! ધિક્ કૃતઘ્ની હું આમ મૌન ધરી રહું:
આવતું વાદળું દેખી મુખથી ન કશું કહું."
વિચારતાં નેત્ર જલે ભરાય છે,
શરીરનું ચેતન ત્યાં હરાય છે:
લઈ જઈને પ્રિય વક્ષની સમી,
ગ્રહી ફરે મસ્તકથી રહ્યો નમી !
રહી જરા ફરી પાછો છુટો થાય શરીરથી:
"પ્રિયે ? સ્પર્શ કરૂં શું હું ? અધિકાર જરા નથી.
"કરાય શું નિષ્ફલ જ્ઞાન સર્વ ક્યા ?
થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા:
સદૈવ ચિન્તા દિલમાં વહ્યા કરૂં,
અનેક હું એકલડો સહ્યા કરૂં !
રજની મહિં સખી ઘણીક વેળા,
નયન મળે નહિ ઊંઘ જાય ચાલી;
કરી તુજ શિરકેશ સર્વ ભેળા,
વદન સુધાકરને રહું નિહાળી !"
આવું કહ્યું ત્યાં શિર શૂળ ચાલ્યું.
રહ્યું નહિ મસ્તક મત્ત ઝાલ્યું;
મારી કુમારે અતિ આર્ત્ત હાય,
કહ્યું "હવે એક જ છે ઉપાય !'
ચાલી જરા ને ગ્રહી એક સીસી,
પ્યાલી ભરી દંતથી ,ઓષ્ટ પીસી;
ખાલી કરી કંઠ વિષે ત્વરાથી,
ગયો બધો એ બદલાઈ આથી !
સતી બેભાન શય્યામાં ગંધથી જ પડી ગઈ;
સુતો જ્યોતિપી પ્યાલીને છાતી સાથે જડી દઈ !

મણિશંકર

૧૩૯
સ્મરણાંજલિ

ગયો ગુર્જરીભૂમિનો આજ હીરો,
ખર્યો પંડિતોની સભામાંથી તારો,
ચડયો "પ્રેમ-આનંદને" આજ વ્હાણે,
વિરામી ગયો રાજયોગી કટાણે.
હવે કોણ મારે જડાસુરને રે ?
હવે, આર્જુની આર્ષ વિદ્યા તણે રે
સુકાજે કહો કોણ ધારો જવા રે ?
હવે અજ્ઞના સંશયો કો નિવારે ?

* * *

તુજ ભુજ કલમેથી પ્રેમનાં વ્હેન વ્હેતાં,
તુજ ભુજ કલમે તો બોધબિન્દુ રહેતાં;
તુજ ભુજ કલમે તો બીજી ગંગા બનીને,
કલિમલ બહુ ધોયો પુસ્તકોએ પડીને. ૬
વળી જ્યારે તારા ધ્વનિ રહિત કંઠેથી પડતા,
ભળી સુસ્વાટોમાં મૃદુ મૃદુ બની મંદ ખરતા,
પ્રવેશી દાઝેલાં હૃદયતણી ઉષ્મા બુઝવતા,
ખરે ત્યારે શબ્દો હિમજલતણી અંજલિ થતા.
દુર્વાસનાને ટાળનારૂં દિલ દહનને ઠારતું,
મંગલ વદન કયાં દેખવું કાર્પણ્યને ઝટ ટાળતું ?
દુર્વા મુનિની પાછળે લાગ્યું હતું જયમ ચક્ર એ,
ત્યમ લાગ્યું તારૂં પત્ર પણ એ નાસ્તિકોની પાછળે.
શોક ને રડવું તજીને શાન્તિ મનને જો કરૂં,
તું બ્રહ્મમાં હું બ્રહ્મમાં એ વાત તો ના વિસ્મરૂં;
શોક કરતાં રુદન કરતાં લાભ હુંને શું અરે ?
ગુણ ગાન તારૂં કંઇ કર્યાથી લાભ તો સાચો મળે.

દુ. રે. અંજારિયા

૧૪૦

એક મહાત્માનું સ્મરણ

(મન્દાક્રાન્તા–સ્રગ્ધરા)

સીંચ્યું તેને જગપર અમી, મીઠડા વેણ વાઈ,
ભેદ્યા ગાઢાં જીવનતિમિરો, અન્તરો દુઃખછાયી;
શીળી કુંળી પ્રણયલહરી ઉરકુંજે સુહાતી,
રેલે લાલિત્ય વિશ્વે, દ્યુતિઝરણી ય જ્યાં વહેતી કલ્લોલ ગાતી.
ઝુલ્યા ઘેરાં જગતઝુલડે આશભીતિ અનેરાં,
જીવ્યાં વર્ષો સુખદુઃખભર્યા જીંદગીનાં ઘણેરાં;
પ્હેર્યાં પ્રેમે રજનિવસનો અન્યનાં પાપભીનાં,
ને સૌજન્યે ન્હવાડ્યા મનુજ દુઃખદગ્ધાં, પ્રીતિકુંડે હૃદેના :
યાત્રા પુરી કદતી સરિતા સિન્ધુઅંકે પળાય,
સન્ધ્યા ચુમ્બ્યા રવિસમ મીઠી જીંદગી શાન્ત થાય;
ફાલી વાડી નિજ, ફુલલતાપલ્લવે;—તોય કાળે,
સન્તો કેરા પ્રયાણો સુરભૂમિપથનાં સોહ્યલાં વિશ્વ ભાળે;
ઊડ્યું મોઘું સલૂણું જીવન, તદપિ જો ! આજ તેના સુવાસે
ખેલે પ્રીતિપ્રભુતા, અમરકિરણની ઝાંખી મંજુલ થાશે !

સુમન્ત (તરંગાવલિ)

૧૪૧

કવિ નર્મદનું મંદિર

(ધ્વનિત)

વીર નર્મદ ! તું જગમાં લડી જંગ ગયો;
તુજ વીર છબી નિરખી ચક્ષુ અશ્રુ ભરે !
કંઇ પુષ્પ નવાં ખીલતાં તુજ પ્રેમ—કરે
સ્થળ સર્વ વિખેરી દઇ કૃતકૃત્ય થયો;

તુજ પ્રેમ ઝરો નિશદિન અખંડ વહ્યો,
ભરી બંધુ ઉરે ભૂમિ કારણ દાઝ ખરે,
જહિં તેહ-અમાસ પછી જ્યમ આભ-ઉરે
ચડતો અમીચંદ્ર દીપે ત્યમ દીપી રહ્યો!
તુજ પુષ્પ સુવાસિત છે હજી નૂતન હ્યાં,
દિનદિન નવીન સુભાવ હ્દે જગવે;
તુજ લેખ સ્વદેશની ભક્તિનું મંદિર છે,
જહિં દેશપૂજા પ્રીતથી કરવા શિખવે,
વળી પ્રેમ સુશૌર્ય બન્યું વીરજીવન જ્યાં,
ગુરુ નર્મદ ધન્ય ઉભો તહિં તુ વીર છે?

ખબરદાર, વિલાસિકા

૧૪૨
કલાપીને વિજ્ઞાપના
(આશાવરીની ધૂન)

કલાપી! કેકા મધુરરવ રેલ! કલાપી.—ધ્રુવ
મીઠી મધુર ઝરણી તુજ કંઠની
વારિદ ઉર એ વસેલ. કલાપી!
ધીકી રહી છે ધરા; દમતી લૂ;
બાફે બફાય જગવેલ. કલાપી!
ગરજ, ગરજ, ગરજવ વારિદ, નભ-
શૈત્ય સુધાથી ગળેલ. કલાપી!
ઘન ગરજે; જમજાળ બુઝાએ;
ઉપકૃતિ એ અકથેલ. કલાપી!
ગરજ; સુભાગી વિહંગમ, ભોગવ
જીવિત મિષ્ટ મળેલ. કલાપી!

જી. લ. દવે

૧૪૩

કલાપીને સમ્બોધન

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
ઊછળતા શા ઉરસાગર ઉલ્લાસ જો !
નિર્ઝરતી સૌભાગ્ય સુહાગન જ્યોત્સ્નિકા;
નયને ઝળકે નમણું નિર્મલ હાસ જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
આંજે ને અજવાળે આંખલડી સખી:
અન્તર ઉપર ઉઘડે આલમનુર જો !
"હેત હૈયાનાં વહતી વાજે વાંસળી,"
ઉડે સ્વર આકાશે અન્દર દૂર જો !
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !
નન્દન વનના પ્રાસાદોની ટોચથી !
મધુરી કેકા આજે શી ઉભરાય જો !
સુરભિઓની સાથે સંસારે સરી,
અન્તર્દ્વારે ગીતા શી અથડાય જો !
સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !
" तत्सवितानुं भर्ग वरेण्यं धीमहि ! "
ગાયત્રીનો જૂનો ભેદક મંત્ર જો !
આજે અન્ય પ્રકારે આ માથું નમે,
નમતો સાથે આત્માનો એ તંત્ર જો !
સુરતાની વાડીના મોંઘા મોરલા !

મણિશંકર

૧૪૪

મહુલી

("કાનુડો ન જાણે મારી પીડ" મીરાંના એ ભજનની ધૂનમાં)

મહુલી મજાની પેલે તીર; સંતો વ્હાલાં !
અનેરી અમારી એ લગીર !, ધ્રુવ૦

વૃક્ષો વેલડિયોવાળાં: કુમળાં ફળફુલ :રસાળાં:
લઈ જાવો લ્હાણું એ લગીર ! સન્તો૦
મનની કંઈ મોજમજાઓ: રસમાં ઉરનો કઇ લ્હાવો
લેવાને આવજો લગીર ! સન્તો૦
સામે સંસારી વિલસે વચ્ચે જીવનસરિતા વહે;
રેલવિયે ત્યાં રસરંગ લગીર ! સન્તો૦
ઉડવાય સફર સહિયારી—સુખદુઃખની કંથા ધારી;
આનન્દ ઓર એ લગીર ! સન્તો૦
લગની રહેવા ન્હાવાની: ગીતડાં પ્રભુનાં ગાવાની,
લાગે તે આવજો લગીર ! સન્તો૦ લોકિત

૧૪૫
આલેક
(ગઝલ)

હમે તો જઈ ગજાવીશું બધી આલમ !
ખુદાના નામના જ્યાં ત્યાં કરી આલેક !
કદી રોશું, કદી હસશું, કદી ગાશું—
અહીંની બેવફાઇને કરી આલેક !
શરાબે ઇશ્કના પ્યાલા પીતાં ઢોળી,
પિવાડીશું મિઠી સુધા કરી આલેક !
તજી દઇ જહાંગિરી જુઠી ફકીરીમાં,
ખુદા શું દિલ લગાડીશું કરી આલેક !
દિવાની દુનિયાંની આ ઘડી બેની,
સુણી લેશું રહી દરબાર કરી આલેક !
ચહે દિલ ત્યાં લઈ નિશાન 'ને ડંકા
અડિંગા જઈ મચાવીશું કરી આલેક !
મચાવી ધૂનને દિલ મસ્ત થઈ રહેશું
સદા ઉસ્તાદની સાથે કરી આલેક !

છગનલાલ કેવળરામ મહેતા

૧૪૬

"બારણે પુકાર"

અક્ષરો અનેક વાર ચક્ષુએ દિઠા હતા;
શબ્દ બે અનેક વાર કર્ણથી સુણ્યા હતા;
અર્થ બે અનેક વાર ચિત્તમાં ધર્યા હતા.
તર્ક બે અનેક વાર બુદ્ધિમાં વસ્યા હતા. ૧

'બારણે પુકાર' વાક્ય એ અજાણ્યું ના હતું;
ગીત એ 'પુકાર'નું રચ્યું હતું નહિ થવું;
ગાન એ પ્રબન્ધ કેરૂં આદ્ય કોઇ ના હતું,
ભક્તિભાવથી હતું ન ચિત્ત છેક વેગળું. ૨

તોય મેં અપૂર્વ ને અનન્ય વૃત્તિ ભોગવી,
રમ્ય હારિ ત્યાં સુણી પરંપરા સ્વરો તણી.
ગીત તે મનોહરે શ્રુતીન્દ્રિયે ભર્યા ધ્વનિ,
જે વિચિત્ર કમ્પ સાથ ચિત્તમાં રહ્યાં રમી, ૩

ભાવતંક કેરી સીમ ચિત્તસ્થાનથી તુટી.
ને શરીર સર્વ માંહિ વ્યાપિ શક્તિ માનસી;
ગીતકાવ્યભક્તિવાહિ રક્ત અંગમાં વહ્યું,
વ્યર્થ જાત તે વિના અધાર્ય પુર હર્ષનું. ૪

ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયે દિઠું નવુંજ દર્શન,
ચિત્તને સ્મૃતિ પ્રમાણ લાગ્યું નિષ્પ્રયોજન;
જ્ઞાતપૂર્વ જે નહિ પ્રતીતિ તે થઇ નથી,
આવ્ય સૌખ્ય કેરી જ્યાં ઝરી નદી રહી વહી. ૫

'બારણે પુકાર' ગીતની મહીં ઉંડો સુણ્યો,
દ્વારમાં પુકારતો જ ભક્ત કંઠ ઓળખ્યો;
'બારણે'જ પ્હોંચી શબ્દ તે 'પુકાર' નીકળ્યો,
દીર્ઘસૂત્રબંધ, દીન દરગામી ઊપડ્યો. ૬

ચક્ષુની સમીપથી જ અક્ષરો ખસી ગયા;
શબ્દ એક તે થઇ ગયો, જુદા ને બે રહ્યા,
અર્થ તર્કના વિભાગ ભાવમાં મળી ગયા;
ગીતરાગથી દીઠી અખંડ એક કલ્પના. ૭
હાર્દ જાણ્યું ગૂઢ 'બારણે પુકાર,' વાક્યમાં;
ગીત કાવ્ય બેની સન્ધિ જોઈ ચિત્તક્ષોભમાં,
અદ્‌ભુતત્વ ગાનનું નવું દીઠું પ્રબન્ધમાં.
સ્વર્ગદ્વાર પહોંચતો દીઠો પ્રભાવ ભક્તિમાં. ૮
ભકિતનો પુકાર સૂણી સ્વર્ગદ્વાર ઉઘડ્યાં,
સાધુ એ અતુલ્ય ઈશ પાસ છે જઇ વસ્યા;
ગીત ધન્ય જે મૂક્યું અહીં સદૈવ જીવતું,
દીન બન્ધુ—બારણાં પુકારી તે ગજાવિશું. ૯
દીનકંઠ આ ભણી જ ગાનદ્વાર બંધ છે,
વાઙ્મય ન વ્યક્તિ તો પુકારું શું હું બારણે ?
નાથ ! ભકતપાલ ! આત્મ આ પરે કૃપા કરી,
અન્ય ગાન સાથ ભેળી મૂક વાણી લો સુણી. ૧૦

રમણભાઈ, કવિતા અને સાહિત્ય

૧૪૭

આસ્વાદોર્મિ

(ગરબી)

એવું બતાવે કોઇ આજ, મને કોઇ એવું બતાવે.
જેથી આવે અભેદનું રાજ, મને કોઈ એવું બતાવે.
મંત્ર અભેદ જપું અમો, પન્થ અભેદ અભેદ,
ભેદ અભેદ વિશે ગળ્યા, એ અભેદ અમારો વેદ...મને૦
પ્રેમ પુણ્ય પરમાર્થ એ, વિવિધ નામ વિસ્તાર,
સ્વારથસરણિ એ બધી, છે અભેદ અનામી વિચાર...મને૦
હું...તું ભેદ પટે પૂર્યા, વિવિધ ચળકતા રંગ,
દીઠા, વેઠ્યા, ને ગયા, નવ દીઠો અભેદ અભંગ...મને૦

ધર્મ કર્મ આચાર્ય ગુરુ, સંત મહંત અનેક,
ભેદથકી જ બન્યા રહે, તે શું આપે અભેદવિવેક ?...મને૦
લાગે તો ઘડી એકમાં, ક્ષણમાં, પલમાં, આજ;
પ્રેમ પદારથ પારખે, તેને લાધે અભેદનું રાજ...મને૦
પ્રીતિ મૈત્રી પ્રેમ ને સ્નેહ દયા રસ રંગ;
દીઠયાં તે વેઠયાંજ એ, એ તો ન હોય અભેદનું અંગ...મને૦
હુંમાં, તુંમાં, સર્વમાં અણુમાં, રજમાં એહ;
તું હુંમાં, હું તુંજમાં, એ અભેદ વિના જૂઠો નેહ...મને૦
હુંમાં તુંમા એમ નહિં, હું તે તું, તું હું જ;
હું તે સર્વ ને સર્વ હું; એવી ઊંડી અભેદની ગુંજ...મને૦
હું ભૂલું જો હુંપણું; નિત્યે તુ થઈ જાઉં;
તોપણ પ્રેમ કૃતાર્થ આ, નિત્ય ગાન અભેદનું ગાઉં...મને૦
ખેલ અનેક અનંત છે, કર્મ વચન મનથી જ,
વિષ સાકર કહી પાઇએ, એમાં સાકર સ્વાદ નથી જ...મને૦
હોય અભેદ ઉપાસી તે આવો ભેટો આજ;
તે સાચાં; હું તેમનો, બીજો પ્રેમ એ વ્યર્થ અવાજ...મને૦

મણિલાલ (અભેદોર્મિ)

૧૪૮

પ્રભુમય જીવન

(તોટક)

મુજ જીવન આ, પ્રભુ ! તુંથી ભરું,
બલ દે, અભિલાષ હું એહ ધરું.
મુજ દેહ વિશે, વળી આત્મ વિશે,
જડ ચેતનમાં, પ્રભુ વાસ વસે.
મુજ રક્ત વિશે, મુજ નાડી વિશે,
મુજ દૃષ્ટિ વિશે, મુજ વાણી વિશે,

મુજ તર્ક વિશે, મુજ કર્મ વિશે,
પ્રભુ ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિશે, ૨
શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં,
પ્રભુ ! વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં.
મુજ જીવન કેરૂં રહસ્ય ઉંડું,
બન પ્રેરક ચાલક શાસક તું. ૩
ધરીને ઉરમાં રસની પ્રતિમા—
જહિં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે
અનુસાર જ ચિત્ર પછી ચિતરે; ૪
જ્યમ ચિત્રક એ મન-મૂર્તિ વડે
બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે;
ત્યમ જીવનમાં પટની ઉપરે,
મુજ લેખન તે તુજ સાક્ષી પુરે. ૫
પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં.
કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં;
મુજ વર્તનથી છબી જે બની રહે,
તુજ ઉજ્જવલ રૂપની ઝાંખી દિયે. ૬

રમણભાઇ (કવિતા અને સાહિત્ય, ૪)

૧૪૯

અહાલેક

(ગઝલ)

પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી, જગાવ્યો મેં અહાલેક:
જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
નથી લીધી પ્રભો ! દીક્ષા, નથી અંગે ધરી કફની:
નમી તુજ પાય છું તેવો, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !

કમંડલ માહરું ખાલી, ભર્યું તુજ અક્ષય પાત્રઃ
દીઠી ભંડારમાં ભિક્ષા, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
ઘટા ઘેરી પડી નભની, ન મુજ નયનો ભેદે;
શ્રવણ તે ભેદશે ત્હારાં? જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
વિરાજે છે તું દિલદરિઆવ આર્ય વીરવર યજમાન !
અણુશું તો અમીકણ દે, જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
ઘડાવી પાવડી મેં રાજ ! પ્રવૃત્તિ કેરીઃ
ચ્હડી તે પર જીવન ધપતાં જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
નહિ કાંઈ મળે તો યે મળ્યું દર્શન સૌભાગ્યઃ
મળી—સળગી મીટે મીટને જગાવ્યો મેં અહાલેક—પ્રભો !
ઉંડી ઝોળી રહી અધુરી, ન તલ પણ ભીંજાયુંઃ
જડયો પણ સ્હોડમાં સાથી, જગાવ્યો મેં અહાલેક;
જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મેં અહાલેકઃ
પ્રભો ! તુજ દ્વારમાં ઉભી, જગાવ્યો મેં અહાલેક. ન્હાનાલાલ

૧૫૦
પ્રાર્થના
(પૃથ્વી છંદ)

પ્રભો, શિર નમ્યૂં, નમ્યૂંજ ધરું સર્વદા, એટલી
વિશુદ્ધ મતિ રાખજેઃ સકળ અન્ય એમાં લહૂં.
જુવે શિશુતણી ખરી જિગરની બધી લાલસા,
અને વળિ જુવે ઉઠી ફરિ ફરી તરંગો ઉપર,
પ્રસારી નિજ મેલ, ફીણ, વમળો, અરે! કીટકો,
લસે અમિત—ને શમે તદપિ ખાર મૂકી જતા.
અરે ! સરિત માહરા જીવનની ! અરે રે પ્રભો !
વહે ફરિફરી તરંગદલ કયાં થકી એહવાં ?
હશે પવનસંતતી ? ઉદધિનીજ વેલા હશે ?
દીસે નહિ દીસે અગર તિમિર ગહ્વરો અંતરે,

ખસે વળિ ધસે તિહાંથી મળ જંતુ વમળો જ એ ?
અદૃષ્ટ—ભવથી અને જીગરના જુના પાપથી
બચાવ ! જય ! આપ ! આ વિમલ સ્રોત પોતાપણે
વહે સલિલ ઓઘ અદર્ય તુજને ધરંતો પ્રેમો !

બલવંતરાય

૧૫૧

મેમાનને વિનંતિ

(કાફી)

અમે તો આજ તમારા બે દિનના મેમાન—
સફલ કરો આ સહજ સમાગમ, સુખનું એ જ નિદાન—અમે૦
આવ્યા જેમ જશું તે રીતે, સર્વે એમ સમાન;
પાછા કોઈ દિને નહિ મળીએ, ક્યાં કરશો સન્માન ? અમે૦
સાચવજો સંબંધ પરસ્પર, મર્મે રાખી ધ્યાન;
સંપી સદ્‌ગુણ લેજો દેજો, દૂર કરી અભિમાન. અમે૦
લેશ નથી અમને અંતરમાં, માન અને અપમાનઃ
હોય કશી કડવાશ અમારી, તો પ્રિય કરજો પાન. અમે૦
કેશવ હરિએ કરુણા કીધી, ન ભમો ભૂલી ભાન;
તત્ત્વે તાન રહે છે તેને, થાય ન જરીએ જાન. અમે૦

કેશવલાલ હરિરામ

૧૫૨

મહેમાનોને સંબોધન

મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો ;
તમ ચરણે અમ સદન સદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ, જે
દિનચર્યામાં પ્રભુ પાસે પણ થાય, જો !
મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુનઃ પધારજો !
ઉન્નત ગિરિશૃંગોનાં વસનારાં તમેઃ

ઉતર્યાં રંકઘરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
શુશ્રૂષા સારી ના અમને આવડી:
લેશ ન લીધો લલિત ઉરેનો લ્હાવ જો !

મણિશંકર

૧૫૩

કલમ કરનાર વનમાળીના ઉદ્‌ગાર

શારદાની વનવાડીમાં
પૂંખે વનમાળી ડૂંખ આ,
તે ડાંખળી ડાંખળીએ
ફૂંળી ફૂંપળીએ ફૂપળીએ
વળી ઝીણી ઝીણી નસે નસે
સજીવન અણુરેણુએ હશે;
ને ધીરૂં કે ધસમસતું
ધેરૂં ધેરૂં કે ઝગઝગતું
જેવું ને તેવું જ હશે રસ ઝરણું ઝરતું
કેલિ કરતું
વળી ધજ આ ધરણી
વિદ્યાધરની
સંજીવની નવ જીવન અર્પી ખુમી અનેરી ફોરશે.
આ જુના પણ નવાસવા
રોપતરૂ પર વાયુ વાઓ કવાસવા !
કે કોઇ કાળે
ફુલે ફાલે
એ પૂંખનારની સંભાળે;
ને વૃંદાવનના પ્રસિદ્ધ વનમાળીએ

મંથનના નવનીતરૂપ તરૂ ભાળીને
પારિજાત આણી સુરવનથી
ઓપાવી કાંચનપુરી,
ત્યમ આ બ્રહ્મારણ્યતણા વનમાળીની
રૂચિર રસશાલિની
કલમ ગિર્વાણની
પાંગરી પાંગરી મંજરી નૂતન
પમરાવી વનવાડી રજે ઘન
પૂરે નવનવી મોહની.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ

૧૫૪

અવસાન

(તોટક)

શીળી ચાંદનીની સમ રેલી રહે,
કંઈ ગાન મધુરૂં સુમન્દ વહે,
સુણી જે વશવર્તી બની ઠરતા
હરણાં સમ અબ્ધિતરંગ બધા;
મૃદુ એહવું ગાન રહી વિરમે.
તદપિ શ્રવણે ધ્વનિ તેની રમે;
રુડું ઇન્દ્રધનુ પ્રગટી જ શમે,
તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ ભમે;
મીઠડાં ફુલડાં યદપિ કરમે,
સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે;
ત્યમ કાવ્યપ્રદર્શિત ભાવ બધા
વસજો હૃદયે રસભેર સદા.

નરસિંહરાવ.

સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણ

કાવ્ય ૧ મંગલાચરણ: પહેલી કડીમાં જગત્કર્તાનું સુંદર લાલિત્ય ખા વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલું વર્ણવ્યું છે. જગતમાં જે સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર ા તે બધું જગત્કર્તાનું જ સૌન્દર્ય પ્રતિફલિત થયેલું છે. કુસુમમાં મીઠી ગંધ, ાત્સ્નામાં શીતળતા, ઉષાની મનોહરતા, કોકિલના કંઠમાં માર્દવ, એ ી મહેશ્વરની જ પ્રતિબિમ્બિત સુંદરતા છે.

બીજી કડીમાં જગતની આડે માર્ગે દોરનારી મોહની લોભાવનારી , તે સામે હૃદયને બળ દેવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના છે; એ ઈશ્વરનું શિવ ાર્થાત કલ્યાણકારી સ્વરૂપ બતાવે છે, તથા ત્રીજીમા સાધુ માણસોને ાપી લેતા વિપત્તિ–અંધકારને જ્ઞાનતેજથી દૂર કરવા તથા તેઓના ાનરૂપી ગગનમાં શાંતિ બક્ષવાની વિનંતિ છે; એ ઈશ્વરનું મંગળ સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે.

કેટલાક વાંચકો આ કાવ્યમાં (અને કેટલાક બીજામાં પણ) વપરાયેલ સંસ્કૃત શબ્દો તથા કેટલીક વાર મુશ્કેલીથી સમજાય (અને તેથી તેઓને પરાણે બેસાડેલી લાગે) તેવી રચના સામે વાંધો ઉઠાવે છે; પરંતુ બહુ જ ટુંકમાં દર્શાવેલ ઉચ્ચ વિચાર, સંગીતમાં જોઈએ તેવી મનોહારી મૃદુતા અને મીઠાશ, શબ્દોની મોહક મિલાવટ અને કર્ણપ્રિય ચુંટણી, આખા કાવ્યમાં વહેતી ગંભીરતા અને ભવ્યતા...એ બધા ગુણો લક્ષમાં લેતાં, સંસ્કૃતમય શબ્દોના ઉપયોગથી આરોપાતા દોષ તદ્દન નિર્જીવ બને છે. અનારની મીઠી કળિયોનો રસ ચાખવો હોય તો ઉપરની છાલ તોડી, અંદરનાં પડ કાઢી, રેસા દૂર કરી દાણા છૂટા કરવાની મહેનત તો પડે જ.

લીટી ૩, ૪ માં ગંધ, કૌમુદી, ઉષા, રવઃ એ બધાં 'સહુમાં' નાં જુદાં ગણાવેલાં અંગ છે.

લી. ૧૧ મથે, કર્તા—વિષયમોહની. લી. ૧૩ પરિહરવા. કર્મ—મોહનીસુરા,

લી. ૧૩—૧૪ આ મધુરરવા મોહનીસુરા પરિહરવાને (અમારો) કર ધરી (હાથ ઝાલી) હે દયાકરા! તું હૃદયમાં બળ આપજે.

લી. ૧૬ દમે, કર્તા—વિપદજલધરા. હરી, કર્તા તમને—અંધકારને.

કાવ્ય ૩ હૃદયરવ રેલાવનારા ઈ.: કમનીય કવિતાની કનકમય પાંખપર બેસાડી વાચકોને અને જગતને પોતાને-પંથે—એટલે પ્રભુ બારણે લઈ જવાની વિનંતિ કવિવરો અને ગાયકગણોને સુંદર, કર્ણપ્રિય શબ્દોની મીઠી મિલાવટવાળી બાનીમાં કરવામાં આવી છે. જગતમાં શું શું સુંદર છે, તે બતાવી તે સુંદર પદાર્થોના ખરા સૌંદર્યનો ઉપભોગ લેતાં જગતને શીખવવાની પણ યાચના છે; 'તમારા આત્મમંદિરમાં કુદરત કલા રૂપ પ્રિય કોકિલાને પાળજો, તેના દિવ્ય કૂજનથી તમારાં અંતર અજવાળજો, જગતનાં દુઃખક્લેશભર્યા અંધકારમય વ્યવહારમાં શાન્તિ અને પ્રકાશ આપનારાં કિરણો પ્રસરાવી અમારૂં જીવન આનંદમાં વિલસાવજો, અમારાં ઉડ્ડયનોમાં આડે આવતાં વિઘ્નો વિદારી અમને ઉદ્ધારજો; મોહક સુરમ્ય, અવનવીન સુંદરતાભર્યા, પ્રીતિભર્યા રસ સીંચનારા, અને એવા અનેક લાભ આપનારાં અને સુખ વર્ષનારા કુદરતના સુસંવાદી સંગીતથી કાવ્યરસગીતા વહેવરાવવા માટે તમારાં મનસદન ખુલ્લાં મૂકી દેજો અને તેમાંથી અમીઝરણાંને સતત વહેવા દેજો.' આની આવી સુંદર માગણીઓથી મોહક બનતું આ કાવ્ય કવિની સુંદર કલ્પનાના ઉડ્ડયનો બહુ અચ્છી રીતે બતાવી સૌંદર્ય અને કાવ્યાનંદનો સારો સ્વાદ ચખાડે છે.

કાવ્ય ૬ વિનશ્વર ગાન: લી. ૩' મધુરતા ઉદરે ઈ. આનંદની મધુરતાના આસ્વાદથી ઉત્પન્ન થતા પ્રમોદની ધૂનમાં એકતાન થતાં હર્ષાતિરેક સાથે કંઈક ઊંડું શોકનું ભાન થાય છે. આ અનુભવ અંગ્રેજ કવિઓમાં ઘણીવાર દર્શાવેલો જોવામાં આવે છે. અત્યંત મધુરતાનો અનુભવ થતાં હર્ષ તો થાય જ, પણ સાથે શોકની લાગણીનો પણ અનુભવ થાય છે.

લી. ૯ બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર—જુઓ કીટ્સ.

And a drowsy numbness pains my sense.
[Ode to a nightingale.]

લી. ૧૦ ગાન શુણ્યું ઊંડું ઇ૦—ગાનમાં એકાગ્રચિત્ત થતાં, તેમાં વિલીન થતાં, જાણે ઊંડેથી ગાનના પડઘા રૂપે બીજું ગાન ચાલતું હોયની એવી ભ્રાંતિ થઈ ગાનની અખંડ એકાંત લહેજતનું તદાકાર ચિત્ર પાડવામાં આ વર્ણન બહુ સમર્થ થાય છે. માત્ર ગાનની લહેજતના આસ્વાદન ઉપરાંત તેમાં બીજા ઊંડા ભાવના અંતસ્ત્રોત વહે છે. આ કડીમાં માધુર્યથી ઉત્પન્ન થતા શોકની વાત કરી છે, તે તેમ જ 'મૌન સનાતનમાં મધુર' ઈત્યાદિ પંક્તિમાં જે મરણાદિક ગંભીર વસ્તુનું ચિન્તન છે, તે બંનેને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે કે એ ગાનની પછાડી કાંઈ ઊંડું દિવ્ય ભૂમિનું અનન્તતાનું ગાન સંભળાતું લાગ્યું.

લી. ૧૭. વિનશ્વર આત્મા ઇ. સર્વ શાસ્ત્રમાં મનાતી વાતથી ગાનની ખૂબી, ગાનનું શાસ્ત્ર તો કાંઈ ન્યારૂં છે. તેનો આત્મા નાશવંત અને શરીર અમર છે, ગાનનો ધ્વનિ—ગાનારના કંઠનો સૂર-તે સંગીતનો આત્મા કહ્યો છે. ગાયનને જ્યારે ગાતાં સાંભળીએ ત્યારે જ તેની ખરા રૂપમાં કદર થાય છે; પણ તે ગાન તો ક્ષણવાર જ ચાલે છે; ગાન બંધ થયું કે ધ્વનિ તો લય પામે છે, એટલે આત્મા તે નાશવંત અને ગાયનના શબ્દો તે અમર છે. કવિતપદ તે શરીર અને એમાં જીવ પ્રેરનાર ગાન તે આત્મા. આત્મા નાશવંત અને શરીર સ્થાયી એ અન્યાય જ ગણાય.

કાવ્ય ૭ એક ચિત્ર: ઇન્દ્રિયોને આનંદથી ઉલ્લાસમય બનાવે તેવી અનુકૂળ પરિમળવાળી કુંજની ઘટા નીચે, ચંદ્રમા આત્માને રસમય કરી દે તેનું અમી, દ્રવી રહ્યું છે તેવે સમયે, એક રમણી વીણા વગાડતી, સ્વરમાધુર્યથી વાતાવરણ સંગીતાનંદમય બનાવી રહી છે. તે ચિત્ર આપણાં મનચક્ષુ પાસે આબેહૂબ ખડું કરી દે તેવું વર્ણન આ નાના ગીતમાં કરવામાં આવ્યું છે.

મનોનુકૂળ પરિમલથી સુગંધમય બની રહેલી કુંજની ઘટા છે; તેની છાયામાં બેસી, વીણા પર આંગળીઓ નચાવતી રમણી રવ (સ્વર-અવાજ)ની મંદમંદ-આછીઆછી મધુરતા રેલાવી રહી છે; રમણીનું ગાન જીવનવનમાં કોકિલાના કલરવ જેવું, જીવનને આનંદમય કરતું, ઉલ્લાસમય કરતું મચી રહ્યું છે. શ્રવણેંદ્રિયના આ સુખોપભોગમાં, કુંજની ચોતરફ ખીલી રહેલાં

ફૂલો મીઠી સુગંધથી ખૂબ વધારો કરી રહ્યાં છે. હૃદયમાં ઊર્મિઓ ઉછળી ઉછળી, પ્રેમ સ્મરણો જગાડી રહે છે, તે મીઠાં સ્મરણોનાં ઝરણમાં આત્મા આનંદસ્નાન કરી રહ્યો છે. અનિલ (પવન) પણ ગાનની લ્હેમાં લીન—તલ્લીન—થઈ જતાં શાંત થઈ ગયો છે. ચંદ્રમાના અમીદ્રવથી આત્મા રસપૂર્ણ બની રહ્યો છે.

ચિત્રનું શબ્દમય વર્ણન વાંચતાં તે કુંજ, તે ઘટા, તે રમણી, વીણા પર નાચતી આંગળીઓ, શાંત પવન, મધુરી સુગંધ, હૃદયમાં ઉછળી રહેતી પ્રેમસ્મરણમય ઊર્મિઓ, ચંદ્ર પ્રકાશથી અમીમય બની જતો આત્મા: આ બધાં આપણા મનઃચક્ષુ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ ચિત્ર આપણા સ્મરણ સંસ્કારમા એવું છપાઈ રહે છે કે જ્યારે જ્યારે તેનો વિચાર સરખો આવે ત્યારે ત્યારે તે રસપૂર્ણ ચિત્ર આપણને રસમય અને આનંદપૂર્ણ બનાવે છે. નાનું સરખું ગીત કેવી સફળતાથી સઘળો ચિતાર ઉપજાવી રહ્યું છે!

કાવ્ય ૮ સહસ્ત્રલિંગ તળાવ: આપણી ભાષામાં પુરાતન શહેરની કે પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાત્માઓની પ્રશસ્તિનાં કાવ્યો ઘણાં જૂજ જોવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી પ્રાચીન મહાપુરૂષો અને સ્થળોની પૂરી પિછાન થાય નહિ ત્યાંસુધી બીજા મહાપુરૂષોના ઉદ્ભવનો સંભવ ઘણો થોડો રહે છે એવું એક જર્મન લેખકનું કહેવું છે.

સ્વદેશ વિષે—તેમાં રહેલી પરવશતા, કાયરતા, તથા નિરૂત્સાહીપણા વિષે કવિશ્રી નર્મદાશંકરે થોડુંઘણું લખ્યું છે, પણ સ્વદેશના મહાત્માઓ તથા રમણીય સ્થાનોની યોગ્ય કદર કાવ્યમાં થઈ નથી એ શોચનીય છે.

Men are we, and must grieve when even the shade
Of that which once was great has passed away.

પરદેશ માટે પણ આવી ખેદની લાગણી થાય એવું એક મહાકવિનું વાકય વાંચિયે તો પછી સ્વદેશ માટે બે અશ્રુ પણ પડે તેમાં શી નવાઈ?

કાવ્ય ૯ હિંદનું ઐતિહાસિક સિંહાવલોકન: ઐતિહાસિક મહત્વભર્યા કાવ્યની સમજુતી તથા વિવરણ માટે 'પૃથુરાજરાસા' જોઈ લેવા વિનંતિ છે.

કાવ્ય ૧૦ ત્રિખંડ ત્રિવેણી: ત્રણ નદીઓ જ્યાં સંગમ પામે તે સ્થાનને ત્રિવેણી કહે છે, અને તે સ્થાન ઘણું પાવન ગણાય છે. હાલમાં એશીઆ, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ ખંડનો જે સમાગમ થયો છે, તેને આ કાવ્યમાં ત્રિખંડની ત્રિવેણી એમ કહેવામાં આવેલ છે. ૨૦ લીટી સુધીમાં, સમુદ્ર પર સફર કરતાં વિશ્વનું જે સુંદર સ્વરૂપ ચક્ષુને આનંદ પમાડે છે, તેનું વર્ણન છે. ત્યાર પછી દશ લીટીમાં પૂર્વે થઇ ગયેલાં મોટાં રાજ્યોને સ્મરણાંજલિ આપી હાલમાં થયેલી ત્રિવેણીના ભવિષ્ય માટે શુભ આશા રાખવામાં આવી છે. અને છેલ્લી લીટીઓમાં ત્રણ ખંડના સ્વરૂપ બતાવવા સાથે અફળ ફળો ઉર્જિત કરવાના તથા ભાવિ ઉન્નતિની આશાથી જન્મ પામતા સંતોષના ઉદ્ગાર સાથે કાવ્ય પૂર્ણ થાય છે.

સાગર અને ચંદા જેવીજ શોભાવાન, ભવ્ય અને શીતળ સુખદાયી, તથા રસની રેલ વહનાર આ ત્રિવેણીનું 'નવચેતન' કોઈ દિન અમને ચેતવશે ઇત્યાદિ આશા સફળ હો !

કાવ્ય ૧૧ ' ઉષા: (પ્રભાત) પોતાનાં જગતને ઉપકારક અને આનંદજનક કામોથી ખુશી થતી પોતાનું જ વર્ણન કરે છે. .

સનાતન યૌવન—કારણ કે ઉષા હંમેશા જુવાન જ છે.

વૃત્તિ એ ઉદાર : ઉદાર કાર્ય કરનાર હંમેશા પ્રસન્ન ચિત્ત જ રહે છે.

આનંદ લ્હાતી–આનંદનું લ્હાણું કરતી.

સંધ્યારૂપ ધરી ફરી૦–ઉષા અને સંધ્યા એ એક જ છે. રવિનાથની પ્રભાતમા ભેટ લેનાર ઉષા નામે, અને સાંજે ભેટ લેનાર સંધ્યા નામે ઓળખાય છે.

કાવ્ય ૧૨ પ્રભાતની વાદળીને: અણસમજુ લોકો વાદળાં સમુદ્રમાંથી પાણી ભરી લાવે છે એમ માને છે; હવે તેવી માન્યતા ભાગ્યે જ કોઈ બાળક પણ સ્વીકારતું હશે. સમુદ્રનાં પાણી વરાળરૂપ ચડે અને તેની વાદળી થાય એટલે વાદળીને સમુદ્રની પુત્રી કહેવામાં એક રીતની યોગ્યતા છે એ સમજી શકાશે.

વાદળીની માતા નિધિ (દરીયો સાગર હંમેશાં નરજાતિ વાચક હોઈ તેને માતા કહેવામાં અમુક જાતની અણઘટતી માન્યતા સ્વીકારાઇ છે:

એવી માન્યતા કાવ્યના ગુણમાં ક્ષતિ કરવાવાળી નીવડે છે.) અને તેનો પિતા સૂર્ય: વાદળીને બનાવનાર સૂર્ય છે એટલે તે માન્યતામાં કોઈ જાતની અયોગ્યતા નથી, બલ્કે સૌન્દર્ય અને મજા છે.

લી. ૫ થી ૭–વાદળી આગળ જાય છે ત્યાં પ્રભાત પોતાનાં દ્વારા ઉઘાડી સુખવાડી ખીલવી રહે છે. લી. ૯ થી ૧૨–ત્યાં પવનરૂપી વિમાનમાં બેસી, નભ ઘુમટમાં વાયુની લહરે–લસતી–નાચતી, ગેલતી ઉડતી ઉડતી આગળ જા! તું આમ જાય છે ત્યારે તારા સૌરભમાં (સૌરભ એટલે સુગન્ધ એ પ્રચલિત અર્થ: તેનો બીજો અર્થ 'કેસર' થાય છે. તેથી પ્રભાતના મોહ ધરૂં છું–સૌરભથી મોહ પામું છું.

લી. ૨૫ તવ હું તુજ એ સહુ ઇ૦ : પ્રભાતની વાદળીમાં દૃશ્યમાન સાંદર્યમાં કલ્પનાના આપેલા રંગો કવિ ભેળવે છે. અને તેથી એ બધા રંગ કવિના હૃદયમાં નવું કાંઇ ઓર તરેહનું નૃત્ય કરી રહે છે.

લી. ૨૯ તુજ તંબુ કરી–તંબુ જેમ સૂર્યના તાપથી રક્ષણ કરે છે, તેથી તેને તંબુ બનાવાની વિનંતિ.

વાદળીની સાથે કવિ પણ આગળ વધતા હોય એવી કલ્પના છે.

સૂર્યની બહુ નજીક આવતાં, તાપથી રક્ષણ કરવા વાદળીને વિનંતિ કરી; રવિ પાસ આવી રહ્યા: દિવ્ય તેજનાં ઝરણાં નિહાળતાં–અનુભવતાં–એવો હર્ષ થઇ ગયો કે તે શબ્દોથી કહી ન શકાય એટલે 'અહાહા ! અહિં હર્ષ ભરે ધટ શું !' થી કાવ્ય સુંદર રીતે સમાપ્ત થાય છે.

કાવ્ય ૧૩ ગોપિકા: આ કાવ્યની નવીનતા પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિજ. તે માટે 'સુંદરી' સુબોધ'ના યુવાન પ્રકાશકોને ધન્યવાદ ધટે છે. 'દુધ ને રોટલો, અને 'ગોપિકા' એ બે તદન ન્યારી જ રીતિનાં કાવ્યો છે, પછીનું કાવ્ય 'ધણ' એ પણ આ વર્ગનું જ છે. આવાં કાવ્યોને 'ગોપકાવ્ય' નામ અપાય છે.

આપણામાં શ્રીકૃષ્ણ સંબંધમાં કાવ્યો—તેની ગોકુલમથુરાંની લીલાનું વર્ણન કરનારાં કાવ્યો–એક અંશે ગોપકાવ્યો કહી શકાય, પરંતુ તે

કાવ્યોમાં 'ગોવાળીયાની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન; અથવા તો તેની જીંદગીના અમુક પ્રસંગોનું વર્ણન, હોતું નથી. ખરાં ગોપકાવ્યોમાં તેની હકીકત સુંદર રીતે આપવામાં આવેલી હોય છે. પરંતુ કૃષ્ણલીલાનાં કાવ્યોમાં કુદરત સાથેના સંબંધથી ઊભરાઇ આવતી વર્ણન વાગ્ધારા ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. તેમ અમુક પદ્ધતિનાં જ બધાં લખાયેલ હોવાથી તેનું એકમાર્ગીપણું વૈવિધ્યને સ્થાન આપી શકતું નથી.

કાવ્ય **૧૪ ધણ**: "ગોપગીતો યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણાં છે. મથુરાંના આહિર લોકો પોતાના દેવોને આર્યો પાસે પૂજનીય કરાવી શક્યા અને કૃષ્ણપૂજા તેમની પાસે અંગીકાર કરાવી ત્યારે એક અપ્રતિમમનોહર ગોપકાવ્યથી સંસ્કૃત સાહિત્ય વિભૂષિત થયું. કાળના સ્ત્રોતમાં આ કાવ્ય ભાગવતમાં સ્થાન પામ્યું અને દશમસ્કંધ તરીકે વિખ્યાત થયું.

જયદેવે અમર ગીતગોવિંદ લખી એ રસિક ગોપકાવ્યોનો પ્રસાદ મેળવવાનું સુલભ કર્યું. મુસલમાનોના આક્રમણને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિનષ્ટ થતું ચાલ્યું અને પ્રાકૃત સાહિત્ય ઉદય પામ્યું તેવામાં કાવ્ય પ્રેરણા, અનુપમ .ગોપકાવ્યના ભારતમા સર્વત્ર પ્રસરાવી. આ કાવ્યોનો અંતર્પટમાં ગર્ભમાં ભક્તિરસ સ્ફુરે છે. આ ગોપકાવ્યના નાયક શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા લેખવામા આવ્યા છે.

રા. ન્હાનાનાલાલનું 'ધણ' આથી ઉલટી રીતનું છે. ગોવાળીઆની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન છે. આ જીંદગી આવલોકતાં જે સાત્વિક ધાર્મિક ભાવો ઊઠે છે તેમાં કવિ આપણને નિમજ્જન કરાવે છે. શ્રમ વિના–અનાયાસે આનંદથી સાધારણ ગોપકથામાથી અધ્યાત્મિક કથામાં આપણે ઉતરી પડીએ છીએ."

(રણજીતરામ વાવાભાઈ)

કાવ્ય ૧૫ સાગર અને શશી: કાવ્યનું વસ્તુ સાધારણ નથી. સાગર પર શશીના ઉદયથી થતા મનોરમણીય દેખાવથી મહાન પિતા તરફ ઉપકારની લાગણી ઉભરાય છે. સર્વ સંતાપ શમાવનારા એ દેખાવનું વર્ણન છે. તે વખતનો હ્રદયને આનંદપૂર્ણ કરતો સૃષ્ટિનો ઉલ્લાસ, પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો ઉમંગભર્યો વિલાસ, અને તેથી કવિ હ્રદયમાં ઉભરાતી સૌંદર્યની કદર તથા ઉપકારની લાગણી બહુજ કોમળ, રસિક, શબ્દોમાં દર્શાવાઈ છે.

લી. ૩–૪ સ્નેહના સરખો ઘન તથા કુસુમવનના વિમલ પરિમલ સરખો હર્ષ, નિજ ગગનમાં એટલે હૃદયમાં ઊંચો ચઢે છે.

લી. ૪. પામે—કર્તા હર્ષ. લી. ૬. ચન્દ્રને જ પોતાનું નેત્ર કહેલ છે.

કાવ્ય ૨૬ સરોવર: શેત્રુંજાના શિખર ઉપર પર્વતની ક્હેડમાં વિરાજતું ન્હાનું સરોવર દેખાય છે. અવિભૂતિવન્તું, ન્હાનકડું, નિર્મલ જલ ભરેલું, ઘાસહીન, ઝાડીના ઘેરાવઘુમ્મટ વિનાનું લિલોતરીવિમુખ, વચમાં તે સરોવરની શોભા કંઈક વિરલ છે. સ્હવારના સમયે પર્વતનો આડો આવે છે તેથી સૂર્યતેજનો પ્રતાપ પણ ત્હેના ઉપર નથી પડતો પવન ત્હેને પટ કરચલી નથી પાડતો. લહરી, તેજ કે લીલોતરી; અલંકાર વિના સાદી સરલતામાં સ્થિર–અનિમિષ વિકસેલા વિશાળ જેવું–તે સરોવર કંઈક ગહન વિમલ સૌન્દર્ય દાખવે છે. ના. દ. કવિ.

કાવ્ય ૨૮ આરોહણ: સાથીની સાથે પર્વતલીલા નિહાળવા તે પર ચડવાનું શરૂ કર્યું છે. થોડું ચાલતાં તેમાંથી એક જણ જુદો પડી ગયો છે. તે જુદો પડેલ જણ, આ કાવ્યનો વક્તા છે. આખા કાવ્યમાં પર્વતના આરોહરણ સાથે વિચારનાં આરોહણનો અર્થ પણ વ્યંજીત થયેલ છે.

લી. ૯–૧૦ પર્વત પરથી નીચે લીટી જેવી દેખાતી નદીઓ, નાનાં ઝુંડ જેવાં દેખાતાં વનો અને નાનાં ઝુંપડાંના સમુદાય જેવાં દેખાતાં, ગામો-નો સુંદર ચિતાર અપાયો છે. લી. ૧૦ વિશાળ ખેતરોવાળી ચારે તરફ વનથી વીંટાઈ રહેલી ખીણો.

લી. ૧૩ પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે, સરખાવોઃ

વાધું હું ત્યાં વાધે વનવાટ. (સરસ્વતીચંન્દ્ર ૪. ૨૮)

લી. ૧૪–૧૮ સંસારના સઘળા ધમસાણો ત્યજી દઈ, પર્વતપર હલકી હવા માણતાં માણતાં શાંત અને સુખી થએલા હૃદયમાં આવા આવા વિચારો આપો આપ જ સ્ફુરે છે: તેની ખાતરી જેઓને એવો અનુભવ હશે તેને તરત થશે.

લી ૧૮ ભંગ સંકલ્પના—સંકલ્પ-પ્રિછાઓ. ભંગ–મોજાં જેમ

કાવ્યોમાં 'ગોવાળીયાની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન, અથવા તો તેની જીંદગીના અમુક પ્રસંગોનું વર્ણન, હોતું નથી. ખરાં ગોપકાવ્યોમાં તેની હકીકત સુંદર રીતે આપવામાં આવેલી હોય છે. પરંતુ કૃષ્ણલીલાનાં કાવ્યોમાં કુદરત સાથેના સંબંધથી ઊભરાઇ આવતી વર્ણન વાગ્ધારા ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. તેમ અમુક પદ્ધતિનાં જ બધાં લખાયેલ હોવાથી તેનું એકમાર્ગીપણું વૈવિધ્યને સ્થાન આપી શકતું નથી.

કાવ્ય ૧૪ ધણ: "ગોપગીતો યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણાં છે. મથુરાંના આહિર લોકો પોતાના દેવોને આર્યો પાસે પૂજનીય કરાવી શકયા અને કૃષ્ણપૂજા તેમની પાસે અંગીકાર કરાવી ત્યારે એક અપ્રતિમમનોહર ગોપકાવ્યથી સંસ્કૃત સાહિત્ય વિભૂષિત થયું. કાળના સ્ત્રોતમાં આ કાવ્ય ભાગવતમાં સ્થાન પામ્યું અને દશમસ્કંધ તરીકે વિખ્યાત થયું.

જયદેવે અમર ગીતગોવિંદ લખી એ રસિક ગોપકાવ્યોનો પ્રસાદ મેળવવાનું સુલભ કર્યું. મુસલમાનોના આક્રમણને લીધે સંસ્કૃત સાહિત્ય વિનષ્ટ થતું ચાલ્યું અને પ્રાકૃત સાહિત્ય ઉદય પામ્યું તેવામાં કાવ્ય પ્રેરણા, અનુપમ .ગોપકાવ્યના ભારતમાં સર્વત્ર પ્રસરાવી. આ કાવ્યોનો અંતર્પટમાં ગર્ભમાં ભક્તિરસ સ્ફુરે છે. આ ગોપકાવ્યના નાયક શ્રીકૃષ્ણને પરમાત્મા લેખવામાં આવ્યા છે.

રા. ન્હાનાનાલાલનું 'ધણ' આથી ઉલટી રીતનું છે. ગોવાળીઆની એક દિવસની જીંદગીનું વર્ણન છે. આ જીંદગી આવલોકતાં જે સાત્વિક ધાર્મિક ભાવો ઊઠે છે તેમાં કવિ આપણને નિમજ્જન કરાવે છે. શ્રમ વિના–અનાયાસે આનંદથી સાધારણ ગોપકથામાંથી અધ્યાત્મિક કથામાં આપણે ઉતરી પડીએ છીએ."

(રણજીતરામ વાવાભાઈ)

કાવ્ય ૧૫ સાગર અને શશી: કાવ્યનું વસ્તુ સાધારણ નથી. સાગર પર શશીના ઉદયથી થતા મનોરમણીય દેખાવથી મહાન પિતા તરફ ઉપકારની લાગણી ઉભરાય છે. સર્વ સંતાપ શમાવનારા એ દેખાવનું વર્ણન છે. તે વખતનો હૃદયને આનંદપૂર્ણ કરતો સૃષ્ટિનો ઉલ્લાસ, પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો ઉમંગભર્યો વિલાસ, અને તેથી કવિ હૃદયમાં ઉભરાતી સૌંદર્યની કદર તથા ઉપકારની લાગણી બહુજ કોમળ, રસિક, શબ્દોમાં દર્શાવાઈ છે.

લી. ૩–૪ સ્નેહના સરખો ઘન તથા કુસુમવનના વિમલ પરિમલ સરખો ગહન હર્ષ, નિજ ગગનમાં એટલે હૃદયમાં ઊંચો ચઢે છે.

લી. ૪. પામે—કર્તા હર્ષ. લી. ૬. ચન્દ્રને જ પોતાનું નેત્ર કહેલ છે.

કાવ્ય ૨૬ સરોવર: શેત્રુંજાના શિખર ઉપર પર્વતની કુહેડમાં વિરાજતું એક ન્હાનું સરોવર દેખાય છે. અવિભૂતિવન્તું, ન્હાનકડું, નિર્મલ જલ માત્રથી ભરેલું, ઘાસહીન, ઝાડીના ઘેરાવઘુમ્મટ વિનાનું લિલોતરીવિમુખ, પત્થરોની વચ્ચમાં તે સરોવરની શોભા કંઇક વિરલ છે. સ્હવારના સમયે પર્વતનો પડદો આડો આવે છે તેથી સૂર્યતેજનો પ્રતાપ પણ ત્હેના ઉપર નથી પડતો તેમજ પવન ત્હેને પટ કરચલી નથી પાડતો. લહરી, તેજ કે લીલોતરી; કંઈપણ અલંકાર વિના સાદી સરલતામાં સ્થિર–અનિમિષ વિકસેલા વિશાળ નયન જેવું–તે સરોવર કંઈક ગહન વિમલ સૌન્દર્ય દાખવે છે. ના. દ. કવિ.

કાવ્ય ૨૮ આરોહણ: સાથીની સાથે પર્વતલીલા નિહાળવા તે પર ચડવાનું શરૂ કર્યું છે. થોડું ચાલતાં તેમાથી એક જણ જુદો પડી ગયો છે. તે જુદો પડેલ જણ, આ કાવ્યનો વક્તા છે. આખા કાવ્યમાં પર્વતના આરોહરણ સાથે વિચારનાં આરોહણનો અર્થ પણ વ્યંજીત થયેલ છે.

લી. ૯–૧૦ પર્વત પરથી નીચે લીટી જેવી દેખાતી નદીઓ, નાનાં ઝુંડ જેવાં દેખાતાં વનો અને નાના ઝુંપડાંના સમુદાય જેવાં દેખાતાં, ગામોનો સુંદર ચિતાર અપાયો છે. લી. ૧૦ વિશાળ ખેતરોવાળી ચારે તરફ વનથી વીંટાઈ રહેલી ખીણો.

લી. ૧૩ પ્રતિપદે દિશાઓ ખસે, સરખાવો:

વાધું હું ત્યાં વાધે વનવાટ. (સરસ્વતીચન્દ્ર ૪. ૨૮)

લી. ૧૪–૧૮ સંસારના સઘળા ધમસાણો ત્યજી દઈ, પર્વતપર હલકી હવા માણતાં માણતાં શાંત અને સુખી થએલા હૃદયમાં આવા આવા વિચારો આપો આપ જ સ્ફુરે છે: તેની ખાતરી જેઓને એવો અનુભવ હશે તેને તુરત થશે.

લી. ૧૮ ભંગ સંકલ્પના—સંકલ્પ-ઇચ્છાઓ, ભંગ–મોજાં. જેમ

સમુદ્રમાં મોજાં ચડે ને ભાંગે તેમ વિધિ-કિસ્મત સાગરમાં સંકલ્પરૂપી મોજાં-ઓની પણ તેવી જ ધમાલ લાગી રહી છે. ભંગ-'નિરખુ" નું કર્મ.

લી. ૧૯—૨૪ અવનિનાં જલ ધૂમસ રૂપે ચડે અને એ ધૂમસની આછી વાદળીયો, જાડાં થડ તથા પાંદડાં વગેરેમાં ઠરતાં તેનાં જે ટીપાં બાઝેલાં છે તેનું આ ભવ્યતાભર્યું વર્ણન-સૌંદર્યની મોહકતાથી ભરપૂર, રમણીય બયાન છે; ખરા કવિત્વનો પ્રસાદ બતાવી આપે તેવાં ચિત્રો જ્યાં ત્યાં મળી આવતાં નથી. થોડા વખતપર કહેવામાં આવ્યું હતું, તેમ ભલે આવા લેખકોને કવિના કરતાં રસિકનું નામ વધારે યોગ્ય હોય. તોપણ આવાં રસિકત્વમાં કવિત્વની છાપ સ્પષ્ટ રીતે દેખાઈ આવે છે. એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તેમ જો કવિતાના સંગ્રહ ઉપર ન જોવાય પણ માત્ર તેના ખરા ગુણ ઉપર જોવાય તો પછી આવાં ચિત્રો આપનારને કવિત્વના પ્રસાદથી અનુગ્રહિત કહેવામાં કશો દોષ થતો હોય એમ લાગતું નથી.

લી. ૨૪ શકુંતકલગી-શકુંત પક્ષી-મોરની કલગી. ખચે-કર્તા જલો (લી. ૧૯) તરે, સુવે, રચે, ભરે, ખચે-ઢાંકી લે, શોભતા કરે, પરિષ્વજે એ બધાંનો કર્તા જલો છે. લી. ૨૫. કપિ ય-કપિ જેવા એડોળ. લી. ૨૬ કઠિનર્મા સરી કોમલાં-કઠિન શિલાઓ વચ્ચે કોમળ જલ સરે છે-પ્રવેશ કરે છે. લી. ૩૯ કવિ Byron. ૫૩ પદવી. પગલાં નહિ પણ વાળ વગેરે ચિહ્ન, લી. ૫૫ સત્યવર વત્સ-સત્યને પસંદ કરનાર બાળ (બોલનાર પોતે). લી. ૬૩ લપેટી-અવ્યય કૃદંતઃ કર્મ-ખીણ. લી. ૬૫-૮ આ ચિત્ર પણ મનોહર અને તદ્રુપ છે. એવા એવા વિચારો અને ચિત્રોથી આખું કાવ્ય 'ખચિત' છે અને ઉત્તમ વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં ઊંચું પદ પામે છે. લી. ૧૦૨ ગંભીર અને તલહીન એ બે દિવ્ય શાંતિનાં વિશેષણ છે.

લી. ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬ જગતમેલ ઉતારીનું કર્મઃ પાપખંડ, ભુલવીનું અને દુઃખ રૂઝવીનું; તેમ આત્માશિશુ, અંક પોઢાડીને તથા કરંતીનું કર્મ છે, આ બધામાં 'કરંતી' એ સંપૂર્ણ ક્રિયાપદ છે, ને બીજાં અવ્યય કૃદંત છે-બધાનો કર્તા 'શાંતિ' (લી. ૧૦૧).

લી. ૧૦૨ થી તે અંત સુધીમાં ઉપર કહેલી શાંતને સંબોધન છે. ચેતન ઉર તે જ શાંતિ. લી. ૧૦૭ ચેતન ઉર, ૧૦૮ વિતતતંતુ, ૧૧૦ સંકર્ષણ, ૧૧૨ ભાસ્કર–એ શાંતિનાં જ સંબોધન છે.

સૂત્ર–નાટકની વ્યવસ્થા તે સૂત્ર. પુતળાંનો ખેલ કરનાર એક સૂત્રને આધારે બધાં પુતળાંને નચવે છે તેથી તે ખેલ કરનાર સૂત્રધાર કહેવાય—તેમ નાટકની સર્વ વ્યવસ્થા કરનાર પણ સૂત્રધાર કહેવાય છે, અહીં પણ કાલ નટ છે. તેને નચાવનાર તે નાટકનો સૂત્રધાર–તું જ–દિવ્ય–શાંતિ જ છે.

કાવ્ય ૧૯ ગિરનારને ચરણે: રા. કવિ જ્યારે ગિરનાર યાત્રાએ ગયા ત્યારે તે ભવ્ય, પુરાણપ્રસિદ્ધ પવિત્ર પર્વતે તેમનાં હૃદયને જે સંવેદન આપ્યું હતું તેનું આ કાવ્યમાં વર્ણન છે. તેમાં બાહ્યવર્ણન કરતાં ગંભીર પર્યેષક વિચારોનો પ્રવાહ વધારે અસર કરનાર છે. લેખકને ત્યાંના શિલાલેખ ઉપરથી ઐતિહાસિક દર્શન થયું છે.

કાવ્યમાં તન્મયતા અને તેથી થતો આનંદ ઉભરાઈ આવે છે. શબ્દો અને વિચારોનો સુખમય કર્ણપ્રિય સંવાદ સ્વાભાવિક રીતે જ થયેલો માલમ પડે છે. કેટલીક લીટીઓ તો શબ્દોમાં, વિચારમાં, ઉદ્‌ગારમાં અને અસરમાં એવી તો ભવ્ય, મધુર, અને મોહક છે કે તેના રણકાર કાનમાં ઘુમ્યા કરે છે. 'જ્યાં ઉડતા અમિત ભાર્ગવના ફુવારા, ઘોરે અઘોર નીર સાગરકાલ-કેરો'. મોંઘો સખિ! બ્રહ્મપરાગ ઉડે' વગેરે વગેરે લીટીઓ, ઉપલી ટીકાની વાસ્તવિકતા બતાવી આપશે.

તે લીટીઓમાં અર્થભર્યા શબ્દો, ગાંભીર્યભર્યો અર્થ, માધુર્યભરી મિલાવટ, અને મોહક અને ભવ્ય ધ્વનિ એ બધાં એવી તો ઉમદા રીતે ગંભીરતાથી અને અસરકારક રીતે આવી રહેલ છે કે તેને માટે noble thoughts nobly expressed' એ સૂત્ર વિના શંકાએ વાપરી શકાય.

ઉપર કહ્યું જ છે કે કાવ્ય એકલું વર્ણાનાત્મક નથી. વર્ણનના ચિત્ર કરતાં, વિચાર અને ગંભીર મર્મનાં જે આંદોલન તે ઉત્પન્ન કરે છે તે ખરેખર અદ્‌ભુત જ છે. 'તો શૈલને જડ પછી, વદવું સખી! કાં? 'શું' સ્થુલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે?' વગેરે લીટીઓ કવિના મનમાં રમી રહેલ

તત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચારો બતાવી આપે છે. આવાં સર્વાંગસુંદર કાવ્યો આપણા સાહિત્યમાં ઘણાં જુજ છે.

(હરિલાલ કલ્યાણરાય મારૂ બી. એ. એલએલ. બી. ની નોટ ઉપરથી.)

કાવ્ય ૨૧ ફોયસાગર: ભણકારની છેલ્લી (૧૯૪૨) આવૃત્તિમાં આ કાવ્યનું નામ "વર્ષાની એક સુંદર સાંઝ" એવુ આપ્યુ છે. ફોયસાગર નામનું અજમેર પાસે એક તળાવ છે. તે ચોતરફ ફરતી ધારોની વચમાં આવી રહેલ છે. તેને કાંઠે જ એક બાજુની બરાબર વચમાં માલતીમંડપ છે. ફરવા જોવા આવનાર લોકો એ મંડપમાં કે એ કાઠે 'બંધ' ઉપર બેસે છે. તે મંડપમાંથી દેખાવ ઘણો ભવ્ય અને રમણીય લાગે છે.

લી. ૨. અંધારી–અંધારું. નીરવપદ વિશેષણ, વિશેષ્ય–અંધારી.

ઉપર નીચે ચારે તરફ વર્ષાદ વર્ષતો હતો તેટલી વાર અંધારી હતી. તે નીચેથી ચડીને તેમ ઉપરથી ઉતરીને શૈલશૃંગો ઉપરથી પણ ઊડી ગઈ.

લી. ૯ કોરેથી–જમણી–બાજુથી ચંદ્ર ઊગતાં તેનાં કિરણ પાણી પર પડતાં તે પાણી–સર–ચળકયું અને પાછું વાળી જોતા ઇન્દુનું બિંબ ધાર પર શોભી રહેલું દેખાયું.

કાવ્ય ૨૨ એક ચિત્રદર્શન: આ કાવ્ય જેમા હંસ નામના ચિત્રકારના ચિત્રનું વર્ણન છે તે પર આપણા પ્રથમ ટીકાકાર શ્રી નવલરામભાઈએ જે ટીકા કરેલી છે તે નવલગ્રંથાવલિના બીજા ભાગમાં છપાઇ છે. જીજ્ઞાસુને તે જોઈ લેવા વિનંતી છે.

કાવ્ય ૨૩ વર્ષાવર્ણન: વર્ષાકાળ, વાદળાંઓના બદલાતા દેખાવ, વર્ષાદ પડી રહ્યા પછી વિશ્વમાં વ્યાપી રહેતુ અનુપમ સૌંદર્ય, તથા તેથી મનુષ્યના હૃદયમાં જામતી રતિ–આનંદ–એ બધાનું આવું તાદશ, હારક અને ભવ્ય વર્ણન ભાગ્યે જ બીજે મળી શકશે. આપણી ભાષામા વિશ્વલીલાનાં વર્ણન ઘણાં નથી. લેખકો સાર સમજાવવાનું, બોધ આપવાનું, ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ થવાનું તથા જગતકર્તાના મહિમાના ગુણ ગાવાનું કે કાંઈ તત્વજ્ઞાન સબંધી વિચારો કરવાનું વધારે પ્રિય ગણે છે. નવી લેખક પ્રજામાં વર્ડઝવર્થના જેવાં વર્ણન તથા શૈલીના જેવી ભ્રમણ કરતી કલ્પના કંઇક અંશે આવતાં

અભાવ છે એમ કહી જે શોચ દાખવ્યો હતો તે શોચ કંઈક અંશે દૂર કરે તેવાં સજીવારોપણ સ્નેહમુદ્રાકારે લખી ખોટ સારી રીતે પૂરી પાડી છે. તે આખા કાવ્યમાં (સ્નેહમુદ્રાનાં) ઘણા ખરા પ્રસંગો તેવા જ છે. અચેતન વસ્તુઓ પાસે ચેતન પ્રાણી પેઠે પોતાનાં સ્વરૂપનું ખરું બયાન કરાવ્યું છે. તારા, આકાશ, વૃષ્ટિ, નદી વગેરે આ સંગ્રહમાં દેખાતાં કાવ્યોમાં પણ તે તે પદાર્થો પોતા વિશે પોતે જ બોલે છે.

આ બધાં સજીવારોપણમાં જે વિચારસ્રોત અખંડ, અકલુષિત રહ્યા કરે છે, તે તે પ્રાણીપદાર્થનાં ચલનવલન, સ્વભાવ તથા ટેવ, જીવનહેતુ તથા જગતમાં તેમની ઉપયોગીતા વગેરે વિશે જે ઝીણી અંતઃપ્રવેશી તથા બોધભરી નજરથી આલેખન થયું છે તે તદ્દન નૂતનતા ભરેલું હોઈ યુવાન લેખકોને અધ્યયન કરવા લાયક વિશાલ ક્ષેત્રનું ભાન કરાવે છે. અકૃત્રિમ કવિત્વ, ઈશ્વરદત્ત પ્રસાદ, તથા તેની સાથે સાવધાન અધ્યયન અને અડગ ખંત વગર આવો રસ, આવી છટા, અને આવો વિજય મળતો નથી એ તો દેખીતું જ છે.

આ આખા કાવ્યમાં વહેતો અર્થ વૃષ્ટિને, તેમ રસિક કવિની નૈસર્ગિક કવિતાને પણ લાગુ પડે છે.

લી. ૧૧ કુસુમવૃષ્ટિ સમી...જ્યારે ઝીણી ઝરમર પડે છે ત્યારે જરાપણ અવાજ થતો નથી. તેવી વૃષ્ટિને કુસુમવૃષ્ટિ જેવી કહી છે. ઈંગ્લાંડમાં અને બીજે જ્યાં બરફ પડે છે ત્યાં આ ઉપમા વધારે યોગ્ય લાગે તેવી છે.

લી. ૧૪ યમ સમી પડું ૪૦...યમ જેમ વગર દેખાયો પડે છે તેમ હું તો જીવ (જીવન–પાણી–પાણી એ વિશ્વનું જીવન કહેવાય છે) લાવું છું.

કાવ્ય ૨૫ લાગર હેલી: જગતલીલાનાં આવાં ચિત્રો હજી આપણી ભાષામાં ઘણાં થોડા છે. અંદર રૂપકનો પ્રયોગ ઘટતો અને તેનો નિભાવ અનુરૂપ વિચારોથી સુસંબદ્ધ છે. છેવટે મેઘાસુરસંહાર પછી દૌદેવીની ખીલી નીકળતી સુંદરતાનું વર્ણન વાંચનારને તેવા સમયનું તાદૃશ ભાન કરાવે છે. ઉદધિ ગગનનો.. ઉદધિ જેવું ગગન; સમુદ્રનો રંગ ગગનના નિર્મળ રંગને મળતો આવે છે.

કાવ્ય ૨૭ સર્ગદર્શન : "આત્માઓનું અસ્તિત્વ, આત્માઓના આવતરંગ દ્વારા વિકાસ એટલે ઉત્ક્રાંતિ, અને એ વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ પરમ ન્યાયથી તેમ જ દરેક આત્માનું વિશિષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય પૂરેપૂરૂં જાળવીને યોજનાર —નિરંતર યોજનાર—પરમાત્માતત્ત્વ; હિંદુ ધર્મના આ સિદ્ધાંતો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને આ કાવ્ય રચાયેલું છે. સૃષ્ટિનો સર્ગવિધિ હજારો લાખો કે કરોડો વર્ષ ઉપર એક ક્ષણે કે એક અઠવાડીયામાં કે એક મન્વતરમાં થઈ ચૂકેલો છે અને વળી અમુક લાંબો કે ટુંકો સમય વીત્યા પછી સૃષ્ટિનો લય થશે, સૃષ્ટિને સંકેલી લેવામાં આવશે એ વિચારક્રમ ઉપસિદ્ધાંતોથી જુદો છે એટલું જ નહિ પણ વિરુદ્ધ છે અને એવો વિચારક્રમ આ કાવ્યની સાથે મેળવી શકાશે નહિ. સર્ગવિધિ એ એક નિરંતર ચાલ્યા કરતી ક્રિયા છે, અને તે પરમાત્મતત્વ અખંડ ઉદ્યોગથી અને ધર્મથી પ્રવર્તાવી રહેલ છે, એ સિદ્ધાંત જેને માન્ય હોય તેને સૃષ્ટિનો સર્ગ તથા તેનો પ્રકાર કેવો લાગે એનું આ કાવ્યમાં દર્શન છે.

"જોતાં જે નિજ ભૂતજીવન તણો ચીલો પડ્યો સૃષ્ટિમાં"...દરેક જીવનો એક ભવ પૂરો થાય અને તે પછીનો આરંભાય એ અંતરાલમાં શું બને છે? જીવ એટલો તો અપૂર્ણ છે કે તેને પોતાના વીતેલા અનુભવ ઉપરથી ખરો સાર કહાડતાં કે ઘટતો બોધ લેતાં આવડતું નથી; તેની એટલી સ્મૃતિ નથી, શક્તિ નથી, નિર્મલ બુદ્ધિ નથી, પરંતુ એનો નવો ભવ પાછો ઘડાય છે તે તો એની પોતાની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી જ; અને આગલા ભવના અનુભવો રૂપી કારણો વડે એની જેટલી અને જે પ્રકારની ઉત્ક્રાંતિ ઘટે તેટલી અને તેવી સાધનારો જ એ નવો ભવ ઘડાય છે; આ ચમત્કાર શી રીતે સંભવે? કવિ કહે છે, મૃત્યુ વખતે જીવને પરમાત્મતત્વનાં દર્શન થાય છે એ સત્ત્વના દ્યુતિધ્વનિપ્રવાહમાં જીવ બળે છે અને તેટલા સાક્ષાત્કાર દરમિયાન એની સ્મૃતિ બુદ્ધિ—શક્તિઓ જે વિશેષ વિમલતા અને બલ અનુભવે છે તેના વડે એ પોતાના ભૂતજીવન ઉપરથી ખરો સાર અને ઘટતો બોધ મેળવીને પછીના ભવ માટેની "પ્રકૃતિ નવી" ઘડી શકે છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ કે ઉત્ક્રાંતિ

અને પરિપૂર્ણ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય એ બેનો આ કાવ્યમાં આ પ્રમાણેનો સમન્વય કરેલો છે; વળી કવિ કહે છે; આપણે જેને જીવન કહીએ છીએ તે તો બહુ ઝાંખું જીવન છે, એ જીવન દરમિયાન જીવ પોતે આત્મા છે એ સત્ય લગભગ ભૂલી જાય છે. એવાં જીવનના વચગાળાનો મૃત્યુનો સમય, પરમાત્માતત્ત્વના સાક્ષાત્કારનો સમય એ જ ખરૂં જીવન છે; આત્માને પોતાના આત્માપણાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ એ સમયે જ હોય છે; અને તે કારણથી જ તેની સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ તે કાળે યોગ્ય નિશ્ચય ઉપર આવી શકે છે અને પોતાનો તે પછીનો ભવ એ નિશ્ચય પ્રમાણેનો રચી શકે છે. ધર્મનાં આ ગૂઢ તત્ત્વો કવિએ આ કાવ્યમાં ચીતર્યાં છે, તેમાં સરલતા, છટા, મોહકતા અને સફલતા કેટલે સુધી આવી છે કે બીલકુલ આવી જ નથી એ દરેક વાંચનારે પોતાની મેળે જોઈ લેવું." (મળેલી નોંધ.)

કાવ્ય ૨૮ નદી : આ કાવ્યના લેખકમાં બહુધા વિચારની પ્રૌઢતા. તથા વિષયમાં ઊંડા ઊતરી તેના સત્યસ્વરૂપનાં વર્ણન સાથે ઉપયોગી બોધ, એ બે સારી રીતે માલમ પડશે, જે કાંઈ વર્ણન હોય તેમાં કાંઈને કાંઈ ગૂઢ અર્થ, સાસારિક ઉપદેશ તથા કવિતાના રસપ્રવાહ સાથે બોધવારિનું સંમિલન, સર્વત્ર દૃશ્યમાન થાય છે.

કલ્પનાના સુખપ્રદ સપાટા તથા તરંગવૃત્તિની લ્હેજતદાર ભ્રમણા નથી એમ નથી. 'વર્ષા વર્ણન'માં વર્ણનની સુન્દરતા સાથે મળેલ રસવર્ષી તરંગવૃત્તિ પદે પદે કાવ્ય લ્હેમા લીન કરે છે. તેમ આ કાવ્યમાં, વનમા જ્યમ કોકિલમાળ આદિ ઝુલ છે તેમાં પણ તેવી જ રમણીય કલ્પના છે. પરંતુ લેખકના તત્વજ્ઞાની હૃદયમાં સત્યની આતુરતાભરી શોધમાં, ઐહિક નિર્મુક્તિ ખરા સ્વરૂપમાં સમજાવવાની ઉત્કંઠામાં, કલ્પનાને બહુ નિર્મુક્તિ આપવામાં આવી નથી અને પાછળની લીટીઓ પાછી આત્મશોધન અને સ્વરૂપવર્ણનમાં ઊતરી પડે છે.

કાવ્ય ૨૯ આકાશ આકાશ પોતે પોતાનાં સ્વરૂપ, ગુણ, અવધિ વગેરેનું વર્ણન કરે છે, આ સ્વરૂપવર્ણનની સાથે આશ્વાસક બોધવચન, સંસારયાત્રામાં સફળ થયું હોય તો રાખવું પડતું વ્યવહારી જ્ઞાન, તથા અંતે

'નથી તે નવું થાશે નહિ' આદિ વચનોથી ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનની સમજ સાથે અપાયેલો ઉમદા દિલાસો—આ બધાં સમાયેલાં છે. વિષયમાં ઊંડા ઊતરવાની ખૂબી તથા અન્તદ્વાર ખોલી આન્તરવર્ણન રસભરી રીતે આપવાની શક્તિ એવી સુંદર છે કે અનેક જાતનાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો બોધ કાવ્યમાં આપેલો હોવા છતાં કાવ્યનું કવિતાપણું જરા ન્યૂનતાને પામ્યું નથી, અને અન્ત સુધી બોધમય આનંદમય રસ જળવાઈ રહ્યો છે.

લી. ૪૧ નથી તે નવું ઈ૦ જુઓ, કલાપી:

અરે ! કો પ્યાલામાં શરબત ભર્યું તે પડી ગયું,
ઢળ્યું પાણીમાં ને ઉદધિવીચિ માંહી મળી રહ્યું;
ન પીવાયું, ખોયું, પણ નવ ગયું પૃથ્વી પરથી,
રહ્યાં તત્ત્વો મીઠાં ઉદધિ કડવામાં ભળી જઈ.

(મ્હારૂં કબુતર)

કાવ્ય ૩૦ શ્રાવણી અમાસ: આ ઉત્તમ ભાવભર્યા, ચિત્તાકર્ષક સૌન્દર્યભર્યા, ભવ્ય વર્ણનવાળા લેખને કાવ્ય કહેવું કે કેમ એ સવાલ ઉત્પન્ન થાય તેવો છે. કાવ્યને સંકુચિત અર્થમાં ન લેતાં હૃદયના અર્થભર્યા, ઉચ્ચગ્રાહી, ભવ્ય અને ઉન્નત ઉદ્દગારને લગાડવામાં આવે તો આ લેખને પણ તે નામ કોઈ આપી શકે. પરંતુ તે ગવાઈ શકે તેવું નથી જ. ભાવોર્મિનું આંદોલન છંદમય સ્વરૂપમાં થતું હોય તેવા લેખને કવિતા કહેવાય: એમ અર્થ લેવાય તો આ લખાણને પદ્ય કરતાં ગદ્યનું નામ વધારે યોગ્ય છે, લેખમાંનું વર્ણન ખરેખર ભવ્ય છે. અમાસની કાળી રાત્રિનો અન્ધકાર સર્વવ્યાપી થઈ તેમાં ઝબકતા તરંગ વૃત્તિના ચમકારાઓ પ્રમોદકારી છે.

લી. ૨૨ ડોલતી પર્વતાવલિ: આવેશવાળું નયન કોઈપણ પદાર્થ સ્હામું અનિમિષ જોઈ રહે તો થોડી વારે તે આવેશનું આન્દોલન કીકીમાં આવે છે અને અંતે બહારના પદાર્થનાં તે દેખાય છે એવી રીતે જ આ પર્વતમાલા ડોલતી અને તેથી જ તે નર્તતા મેઘદળની છાયાનું રૂપક લઈ શકે.

લી. ૨૫ તમરાજની સંશયભૂમિકા—અજ્ઞાની માણસ ઘણું કરી બહુ વ્હેમશીલ હોય છે. અન્ધારાના રાજવીનું રાજ્ય સંશયરૂપી ભૂમિ પર જ હોય છે.

કાવ્ય ૩૬ ચંદા : સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામનાં સજીવારોપણને મળતું જ આ કાવ્ય છે, તેમાં ચંદાને બોલતી કલ્પી છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે વૃષ્ટિ, નદી, આકાશ આદિ કાવ્યોમાં તે તે પદાર્થોનું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી સ્વરૂપવર્ણન થયેલું છે, તેમાંથી ઊંડા અર્થ સમજાવાયા છે, રહસ્યનું સ્ફોટન થયું છે, તે વિષયે વિશાળ જ્ઞાન અપાયું છે. એકમાંથી અનેક અર્થ નીકળી શકે તેવી અર્થગૌરવભરી શબ્દરચના થયેલી છે. તે તે પદાર્થોનું વર્ણન વાંચી આપણે તેને વધારે સારી રીતે પિછાનીએ, કાં તો કાંઈ નવું જ સત્ય જાણીએ છીએ; બહુધા તેનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત જોઈએ છીએ. અને તે વાંચી વધારે જ્ઞાનવાળા, ડાહ્યા વિચાર કરનારા થઈએ છીએ. જ્યારે આ ચંદા વાંચતાં અલબત્ત આપણને કંઈક નવું તો મળે છે જ, પણ તે તે નવીનતામાં ગંભીરતા કે ડહાપણ કરતાં આનંદ, મજા અને વિલાસ વધારે રહેલાં છે. તે વાંચતાં હૃદય પ્રસન્ન થાય છે, તરંગવૃત્તિ સોત્સાહ બને છે ને કલ્પના જાગે છે; એક કડી વાંચ્યા પછી બીજી શી ચાતુરતર કલ્પના થશે તે આકાંક્ષા સહિત વિચારીએ છીએ, ને તેમાં પણ વળી કાંઈ ઓર તરેહની નવી જ ખૂબી જોઈ અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ વાંચ્યા જઈએ છીએ.

ચંદા જેવી વિલાસપ્રિય, રમતિયાળ, સ્વચ્છંદી, બાળકી કલ્પાયેલી છે તેવું જ તેનું વર્ણન પણ પ્રમોદકારી અને રસભર્યું છે. ચંદા પોતાને વિષે આનન્દભર્યાં, મજા આપનાર, દિલને હલકું કરી આનંદઓઘમાં નવરાવનાર શબ્દોમાં જે વ્યાખ્યાન કરે છે તે ખગોળશાસ્ત્રને દૂર મૂકી સ્વચ્છંદે વર્તનારું નથી. પોતાને વિષે, પોતાનાં માતાપિતા વિષે, રાક્ષસી રાત્રિ વિષે, મસ્તીખોરા મેઘ વિષે, તથા રસિલા સાગર વિષે જે જે કહે છે તેમાં શાસ્ત્રીય સત્યનું અવલંબન જ થયેલું છે. આ સાથે, લૌકિક કહાણીનો ઉપયોગ પણ બહુ મજેદારીથી અને યોગ્યતાથી થયો છે. કાવ્ય વાંચતાં વાંચતાં આપણે ચંદા જેવા રમતિયાળ સંસારના રાગારાગથી વિમુકત, હલકા અને આનન્દમગ્ન થઈ તેની સાથે હસવા, રમવા, તથા તેના સોના રૂપાના દડાથી જાણે ખેલના જ મંડી જઈએ છીએ.

લી. ૨૫ નાવડું—ચન્દ્રમાઃ નાવડાની તથા મૃગલાની હકીકત બારીક તરંગવૃત્તિથી ઘટાવવામાં આવી છે. લી. ૩૪ સુર–સરખાવો અંગ્રેજ કવિઓમાંના Music of the Spheres; (જો કે બે કલ્પનાઓમાં કાંઈક ભેદ પણ છે.) લી. ૫૯ અચળ પેલા તારલા—ઉત્તરધ્રુવ. લી. ૭૯ મુજ કરે રૂપેરી ઇ૦ તરંગવૃત્તિના વિલાસીપણા તથા રસિકપણાનો સારો નમૂનો છે. આખા કાવ્યમાં તરંગવૃત્તિના રસવર્ષી, ઉલ્લાસ આપનારા વિલાસ ઠેકાણે ઠેકાણે મનરંજન કરે છે. અન્ધારી નિશામાં, કાળા આકાશમાં ઝગમગતા, શીળો પ્રકાશ આપનાર, તારલાના જેવા આ વિલાસ ચળકી રહે છે, અને હૃદયને પરિતોષ આપી પૂર્ણાનન્દમાં મગ્ન કરે છે.

શેલીના The Cloud નામના કાવ્ય પરથી આ લેખ સૂચિત થયો છે. તે ઉત્તમ કવિના કાવ્યથી બહુ ઉતરે તેવું આ કાવ્ય નથી એમ કહેવા હિમ્મત ધરાય તો ખોટું નથી એમ સુજ્ઞ વાંચનાર જાણી શકશે.

આના અનુકરણ રૂપે 'ચન્દ્ર' માસિકમાં 'નૂતનવાદળી' તથા કલાપીનું 'કમલિની' એ બે લખાયાં છે, પરન્તુ આના જેવી છટાદાર મનભરતી વાણી, સુંદર મનોરંજક તરંગવૃત્તિ આખા કાવ્યમાં વ્યાપી રહેતો વિશિષ્ટ જાતનો આનન્દરંગ અને વિલાસ તે અનુકરણોમાં હોય તેમ લાગતું નથી.

કાવ્ય ૩૭ દિવ્ય સુન્દરીઓની ગરબી : ચંદા, તારા, શુક્ર અને વનદેવી એ ચાર દિવ્ય સુન્દરીઓ છે; તેમના ગરબા–કાવ્યમાંથી તે તે દેવી પોતાના સ્વરૂપની પિછાન આપે છે તેવી બે ગરબી લેવામાં આવી છે.

કાવ્ય ૩૮ પંખીડાને : સખીની ખબર લાવનાર હશે એમ માની પંખીડાંઓને ખુલ્લાં હૃદયથી ઉમંગે આવકાર આપ્યો છે. નિખાલસ હૃદય, તેમાં ઊંડી ઓતપ્રોત છવાએલી સૌંદર્ય ને સૌજન્યની લાગણી, ને તેથી નીકળતો હર્ષભેર, સસ્નેહ, સોલ્લાસ આવકાર છે. હૃદયને હલકું કરી આનંદના વાતાવરણમાં ઉડાડનાર આ નાનકડું કાવ્ય પ્રિયજનને ખરા ભાવથી ભેટ આપનારના હૃદયનું સારૂં ચિત્ર પાડે છે.

કાવ્ય ૩૯ કોકિલાને : વર્ડ્ઝવર્થના To the Cuckoo અને શેલીનાં To the skylark એ બે કાવ્યોની છાંયા આમાં સ્ફુટ રીતે દેખાઈ આવે છે.

And thou wert still a hope, love,
Still longed for, never seen.

એ વિચાર 'તમો દેખાવ ના ન ઝલાવ,' એ શબ્દોમાં તથા 'તેજ તારા તણું ચળકતું'' આદિ ઉપમાઓ.

Like a star of heaven
In broad daylight
Thou art unseen, but yet I hear, thy shrill
delight.

વગેરે શેલીની ઉપમાઓ તથા કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનોને મળતી આવે છે.

ઘટતી ઉપમા અને રસભર્યું વર્ણન આખા કાવ્યને સુંદર મોહક રૂપ આપે છે. વર્ડ્ઝવર્થ તથા શેલીની છાયા સાથે લેખકનું પોતાપણું મળવાથી સુંદર સંમિશ્રણ થયું છે. શબ્દોની લલિત રચના અને મધુર ચુંટણીથી કાવ્યની મોહકતા વધે છે.

કાવ્ય ૪૨ મધ્ય રાત્રિયે કોયલ: 'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ બોલે જ નહિ માટે આ કાવ્ય કુદરતી નથી' એમ એક વખત શંકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ આ લખનારે પોતે જ અનેકવાર મધ્ય રાત્રિયે કોયલનો ટહુકો સાંભળેલો છે, એ થયેલો અનુભવ જણાવવાની જરૂર જણાતાં આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાવ્ય ૪૩ ફુલની સાથે રમત: જડ જગતને પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્મળ અને કોમળ માનનાર મનુષ્યની સાથે રહેવાથી પોતાનું સુખ કરમાઈ ગયું છે એમ કહે છે. જનસમાજના દોષો તેને પણ વળગ્યા છે, માત્ર સુંદર, નિર્દોષ તો કુસુમો જ છે, તેથી તેની બાહ્યાભ્યંતર સમાન સુંદરતા પર પ્રસન્ન થઈ, મનુષ્યસંઘથી દૂર કુસુમ સાથે રમવાની ઉત્કંઠા જણાવે છે.

જનસમાજ પર અભાવથી અને સંસારમાં સર્વે સુંદર રહેવાની મુશ્કેલીથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખવાદ આ કાવ્યનું નિમિત્ત-કારણ લાગે છે. એ દુઃખવાદ માત્ર કવિત્વના ભાવનું એકદેશી સ્વરૂપ જ છે.

કુસુમમા વસતો એકાંત—અમિશ્ર આનંદ-નીચેની લીટીઓમાં સારો દર્શાવાયો છે :—

ન આનંદે ત્હારા બિલકુલ હશે ધ્વંસ કદિએ
ઉદાસીની છાયા તુજ દિલ પરે ના રજ વસે;
કરે છે પ્રીતિ તું, સરવ તુજ પ્રેમે ખુશ રહે,
અતિ તૃપ્તિની તું સમજ નહિ પીડા પણ ખરે ! (પુષ્પ: કલાપી)

મનુજ સમૂહમાં રહેવાથી વદન કરમાઈ જાય અને મનુષ્યમાં સુખ માત્ર નામનાંજ છે એવો વિચાર પણ તે જ કાવ્યમાં છેઃ—

સુખી આ સંસારે સુખમય નહિ કો તુજ સમું,
અમારે આનંદે દિલ પર રહે છે દુ:ખ છુપ્યું:
દુ:ખી જો ઓછું તો સુખ બસ થયું એમ ગણશે,
બિચારૂં ભોળું એ મનુજ સુખ પૂરૂં ન સમજે ! (પુષ્પ: કલાપી)

કાવ્ય ૪૫ વસન્તગીત : ન્હાનાલાલના વસન્તોત્સવમાં આ ગીત બાલિકાઓ ગાય છે. ગીતના પાંચ ખંડ છે. આ ગીતના બીજા ખંડમાં "લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી ! આજ ડુબી જતી" તેમ જ વસન્તોત્સવના અર્પણ કાવ્યમાં "વિરમે છે કાલી યામિની" એવી કડીઓ છે. હેમંત અને શિશિરમાં હિમ પડવાથી વનસ્પતિ પ્રફુલ્લ નથી થઈ શકતી. વસન્ત બેસતાં જ આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, ઘનશકલો ક્ષિતિજ પાર ચાલ્યા જાય છે; મેઘાચ્છાદાનથી નીપજતી ગ્લાનિ–ગમનીની ઊડી જાય છે, વનસ્પતિ, પક્ષીકુલ આદિ પ્રકૃતિબાળ આનંદમાં આવી જાય છે. હવે હિમ પડતું નથી, થીજી નાંખે એવી ટંડી પણ નથી, સર્વત્ર પ્રકાશ, ઉષ્મા છે. આ બન્નેના પ્રભાવે વનસ્પતિ નાનાવિધ અલંકાર પરિધાન કરે છે, પક્ષીઓ કંઠ ખોલી ગીતમાધુરી રેલાવી દે છે.

અંગ્રેજોના સહવાસમાં આવ્યા પ્હેલાં આપણા દેશમાં શિશિર હતી કાળી રાત હતી. હવે વસન્ત બેઠી છે–પ્રભાત થયું છે:

"નયન ઉઘડયું પેલું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું
જગત ભરતું વ્હાલા ! જો તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનિલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાથ આધિદૈવિક" (અર્પણ કાવ્ય)

And thou wert still a hope, love,
Still longed for, never seen.

એ વિચાર 'તમો દેખાવ ના ન ઝલાવ,' એ શબ્દોમાં તથા 'તેજ તારા તણું ચળકતું'' આદિ ઉપમાઓ.

Like a star of heaven
In broad daylight
Thou art unseen, but yet I hear, thy shrill delight.

વગેરે શૈલીની ઉપમાઓ તથા કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનોને મળતી આવે છે.

ઘટતી ઉપમા અને રસભર્યું વર્ણન આખા કાવ્યને સુંદર મોહક રૂપ આપે છે. વર્ડ્ઝવર્થ તથા શેલીની છાયા સાથે લેખકનું પોતાપણું મળવાથી સુંદર સંમિશ્રણ થયું છે. શબ્દોની લલિત રચના અને મધુર ચુંટણીથી કાવ્યની મોહકતા વધે છે.

કાવ્ય ૪૨ મધ્ય રાત્રિયે કોયલ: 'મધ્ય રાત્રિયે કોયલ બોલે જ નહિ માટે આ કાવ્ય કુદરતી નથી' એમ એક વખત શંકા કરવામાં આવી હતી. પરંતુ આ લખનારે પોતે જ અનેકવાર મધ્ય રાત્રિયે કોયલનો ટહુકો સાંભળેલો છે, એ થયેલો અનુભવ જણાવવાની જરૂર જણાતાં આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કાવ્ય ૪૩ ફુલની સાથે રમત: જડ જગતને પવિત્ર, શુદ્ધ, નિર્મળ અને કોમળ માનનાર મનુષ્યની સાથે રહેવાથી પોતાનું મુખ કરમાઈ ગયું છે એમ કહે છે. જનસમાજના દોષો તેને પણ વળગ્યા છે, માત્ર સુંદર, નિર્દોષ તો કુસુમો જ છે, તેથી તેની બાહ્યાભ્યંતર સમાન સુંદરતા પર પ્રસન્ન થઈ, મનુષ્યસંઘથી દૂર કુસુમ સાથે રમવાની ઉત્કંઠા જણાવે છે.

જનસમાજ પર અભાવથી અને સંસારમાં સર્વે સુંદર રહેવાની મુશ્કેલીથી ઉત્પન્ન થયેલ દુ:ખવાદ આ કાવ્યનું નિમિત્ત-કારણ લાગે છે. એ દુ:ખવાદ માત્ર કવિત્વના ભાવનું એકદેશી સ્વરૂપ જ છે.

કુસુમમાં વસતો એકાંત—અમિશ્ર આનંદ—નીચેની લીટીઓમાં સારો દર્શાવાયો છે .—

ન આનંદે ત્હારા બિલકુલ હશે ધ્વંસ કદિએ
ઉદાસીની છાયા તુજ દિલ પરે ના રજ વસે;
કરે છે પ્રીતિ તું, સરવ તુજ પ્રેમે ખુશ રહે,
અતિ તૃપ્તિની તું સમજ નહિ પીડા પણ ખરે! (પુષ્પ: કલાપી)

મનુજ સમૂહમાં રહેવાથી વદન કરમાઈ જાય અને મનુષ્યમાં સુખ માત્ર નામનાંજ છે એવો વિચાર પણ તે જ કાવ્યમાં છેઃ—

સુખી આ સંસારે સુખમય નહિ કો તુજ સમું,
અમારે આનંદે દિલ પર રહે છે દુઃખ છુપ્યું:
દુઃખી જો ઓછું તો સુખ બસ થયું એમ ગણુશે,
બિચારૂં ભોળું એ મનુજ સુખ પૂરૂં ન સમજે! (પુષ્પ: કલાપી)

કાવ્ય ૪૫ વસન્તગીત : ન્હાનાલાલના વસન્તોત્સવમાં આ ગીત બાલિકાઓ ગાય છે. ગીતના પાંચ ખંડ છે. આ ગીતના બીજા ખંડમાં "લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી! આજ ડુબી જતી" તેમ જ વસન્તોત્સવના અર્પણ કાવ્યમાં "વિરમે છે કાલી યામિની" એવી કડીઓ છે. હેમંત અને શિશિરમાં હિમ પડવાથી વનસ્પતિ પ્રફુલ્લ નથી થઈ શકતી. વસન્ત બેસતાં જ આકાશ સ્વચ્છ થાય છે, ઘનશકલો ક્ષિતિજ પાર ચાલ્યા જાય છે; મેઘાચ્છાદાનથી નીપજતી ગ્લાનિ–ગમનીની ઊડી જાય છે, વનસ્પતિ, પક્ષીકુલ આદિ પ્રકૃતિબાળ આનંદમાં આવી જાય છે. હવે હિમ પડતું નથી, થીજી નાંખે એવી ઠંડી પણ નથી, સર્વત્ર પ્રકાશ, ઉષ્મા છે. આ બન્નેના પ્રભાવે વનસ્પતિ નાનાવિધ અલંકાર પરિધાન કરે છે, પક્ષીઓ કંઠ ખોલી ગીતમાધુરી રેલાવી દે છે.

અંગ્રેજોના સહવાસમાં આવ્યા પ્હેલાં આપણા દેશમાં શિશિર હતી કાળી રાત હતી. હવે વસન્ત બેઠી છે–પ્રભાત થયું છેઃ

"નયન ઉઘડયું પેલું ઓજસ્વી નવલ પ્રભાતનું
જગત ભરતું વ્હાલા! જો તેજ ઉતરે તાતનું;
નવવસન્તાનિલના પમરે પરાગ અલૌકિક,
વિરલ વિભૂતિ વર્ષે સુરનાથ આધિદૈવિક" (અર્પણ)

વસન્તનું આગમન કોણ સૂચવે છે? વસન્તના આનંદમાં મત્ત થઈ કોણ બીજાને મત્ત બનાવે છે? વસન્તદૂતિકા કોકિલા.

ગહન ગુફામાંથી યોગેન્દ્ર ગાય,
ત્હેના મહામન્ત્ર જગતમાં સંચરે
ભૂત ઉપરથી તરી આવી
વર્તમાન મહાસંગીતે ભરે,
અને ભવિષ્યને ભવ્ય જગાડે:
ફૂલપલ્લવવાસીત કોકિલા
'વસન્ત' 'વસન્ત' 'વસન્ત'ની
પુરાણ મન્ત્રઘોષણા
તેમ નવ ચૈતન્યથી પુકારતી,
નિષ્ઠુર જગતને સુણાવતી.
આંબાવાડિયું સલ્લોલ બોલતું;
લીમડીઓની કુંજમાં ધ્વનિ પાડતું,
માનવકુંજે પડઘા વિરામતું,"

આ ઉતારામાં 'વસન્ત' 'કોયલ' આદિ જે ભાવના વ્યંજે છે તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. એ કોકિલાને કવિ પોતાનું વસન્તગીત સંબોધે છે.

સર્વત્ર પ્રકાશ રેલાઈ રહ્યો છે, સુગન્ધ પણ પ્રસરી રહી છે. આ ચેતનપ્રદ સામગ્રીનો ઘુંઘટ કાઢી નાખીને સત્કાર કરો.

ખંડ ૨, હજુ ભરતખંડમાં વસન્ત બેઠી છે; હજુ તો પ્હો ફાટયો છે. પ્રભાત ઊંડું છે;

હવે આ વસન્ત કેવી છે? મીઠી, સાન્ત્વન કરનારી સંજીવન આપનારી, ઉદ્ધાર કરનારી બધે ફેલાવનારી; પૂર્વ પશ્ચિમ (સકલ જગત), દિશાઓ—સૌની પરમ કલ્યાણ કરનારી–આજે નવી ચેતના આવી છે તે એકદેશી નથી; પરંતુ અખિલ પૃથ્વીનું હિમ નિવારતી ઉષ્મા છે.

આ ખંડમાં જેટલાં ઉપમાનો છે તે Concrete જડ વસ્તુ જેવાં નથી પરંતુ Abstract ભાવના રૂપ છે. ન્હાનાલાલનાં ઉપમાનો ઘણાંખરાં આ વર્ગનાં હોવાથી સાધારણ માણસને તે સમજવાં મુશ્કેલ પડે છે. જેની વિચાર-શકિત પ્રદીપ્ત હોય છે, તેઓથી જ આવા ઉપમાનોનો રસ આસ્વાદી શકાય છે.

ખંડ ૩. રસબાલ કોયલને પૂછે છે કે ત્હારા ગીતનો પડઘો કયાં પડયો? પ્હેલા ખંડમાં અવતરણ છે, બીજામાં એ કોકિલગીતનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો છે. હવે ત્રીજા ખંડમાં કવિ બતાવે છે કે આ ગીત ચેતનભર્યું, ભવ્ય, પ્રભુને, ત્યાંથી આવેલું છે,

જગતના ભીષણ દુર્ગ (સીમાઓ) ભેદી નાખી એ ગીતનો સ્વર ક્ય્હાં જઈ ને આથડ્યો? પ્રભુની ભૂમિમાં—જ્યાં અનહદ ગીત થઈ રહ્યું છે ત્ય્હાં એ સ્વર પહોંચ્યો છે. આ વસન્ત માનુષી નથી-મનુષ્યે આણેલી નથી, પ્રભુએ મોકલી છે. પ્રભુતા ભરેલી છે.

વસન્ત ક્ય્હાં ક્ય્હાં પધારે છે—ક્ય્હાં વિકસે છે? જ્ય્હાં જ્ય્હાં સંસ્કૃતિ (civilization)નો પ્રસાર થાય છે ત્ય્હાં ત્ય્હાં નિરંતર-પ્રકાશ અને તમિસ્ત્રામાં એ પ્રવૃત્તિ ધપતી જાય છે. એ પ્રવૃત્તિમાં યશ અને જયની પ્રાપ્તિ છે.

જગતમાં બે વિરોધી ભાવના વસે છે: દૈવી અને આસુરી પ્રકૃતિઓ સતત યુદ્ધ કરે છે એવું મનાય છે. ન્હાનાલાલ કહે છે કે "સુરો અસુરોની મેદની અખંડ ત્યહાં રાસ રમે છે આછેરી જો।" એ 'ત્યાં'નું વર્ણન છે.

દેવ દાનવનાં નૃત્ય (રાસ)ને દોરનાર (નેતા) મોરલી ત્ય્હાં હલકનો હલકનો સૂર કહાડે છે. રાસ રમતમાં પગ પડે છે તેનો તાલ મહા ગમ્ભીર હોય છે. આ વિરોધી ભાવનાઓ, સાથે નિવસી, પ્રવૃત્તિમાન કરે છે. આપણું જીવન આ બન્નેને અન્વયે જ વિકસતું-ખીલતું જાય છે આ રાસમાં જે સંગીત સંભળાય છે તે અપાર્થિવ છે. જગતની બધી વેણુઓના સૂર આ સંગીતમાં ભળી જાય છે. માનવજીવનના આધ્યાત્મિક આદર્શનું અહિંયાં આપણને દર્શન કરાવ્યું છે.

કાલ સકળ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહ્યો છે: અનેક નાનાવિધની પરિક્રાંતિ-ઉત્ક્રાંતિ તે રચતો જાય છે. હાલ તે ભરખંડમાં રમે છે; ભરતખંડનો ઉદય-ઉત્કર્ષ સાધે છે. આવા ભરતખંડમાં બ્રહ્માંડમાં રમતી સુરાસુરની રાસમંડળીનાં સંગીતનો પડઘો પડ્યો છે. એકલો ચેતના—વસન્તનો જ સૂરપડઘો નહિ પરંતુ અનેક ઉન્નત દિવ્ય ભાવનાના પડઘા પડ્યા છે.

ખંડ ૪. પ્હેલા ત્રણ ખંડમાં સર્વદેશી—તત્ત્વસ્પર્શી આલોચન થયું. આ ખંડમાં એકદેશી—પોતાના પ્રાણમાં વસન્તની વિભૂતિ સંચવા પ્રાર્થના છે. જાદુથી અજાયબ ફેરફારો થઇ જાય છે તેવું વસન્તનું આંજણ છે. એવા જાદુઈ આંજણથી આંખ અંજાવા પ્રાર્થના છે. નવું જ જીવન

ઐન્દ્રજાલિક પ્રભાવથી જાણે ન આવતું હોય એવો વસન્તનો પ્રતાપ છે. આ આંજણ સુગન્ધ ભભૂકે છે તેમ બીજાઓમાં પણ સુગંધ ઉદ્દીપન કરે છે. પ્રાણમાં ચેતના આણે છે. પ્રિયતમાની નયનકાન્તિમાં જેવું સ્થિર-અનિમિષ સૌન્દર્ય હોય છે તેવા સૌન્દર્યથી એ ભરેલું છે.

પ્રાણમાં ચેતન સામગ્રી સંચવા પ્રાણનાં બંધનો (આભ) વાળી લીધાં છે. અપ્રતિબન્ધ વસન્ત પધારી શકે એવી સગવડ કરી આપે છે. પ્રકાશથી આપણે નવું જ જીવન જીવીએ છીએ-શરીર તેમજ આત્મામાં પણ સ્ફુર્તિ આવે છે પરિમલથી પણ એવું જ થાય છે. જડતા, શૈથિલ્ય, ગ્લાનિ આદિ સરી પડે છે. સ્ફુર્તિ, પ્રવૃતિ, આનંદ, વગેરે શરીરમાં વ્યાપી જાય છે. પ્રાણમાં પરમચેતન ભરનાર જે ઉદાત્ત અપાર્થિવ, દિવ્ય ભાવનાઓ-શક્તિઓ તે ન્હાનાલાલ પ્રકાશ અને પરિમલથી વ્યંજે છે.

ખંડ ૫. આમાં વસન્તમન્ત્ર પ્રભુતાની સાથે પધારે એવી પ્રાર્થના છે. બાલિકાઓ ગીત ગાય છે માટે સ્નેહને પણ સંભારે છે, સ્નેહને અંગે જ ચેતના, પ્રભુતા એમને વ્હાલાં છે.

આ નવા યુગમાં આ નવી ચેતનાને પ્રભાવે "રસ, જ્ઞાન, આનંદ, પ્રેમ પૂજા, પ્રભુતાના (reverence and godliness) શુદ્ધ કિરણવતી ચંદ્રિકામાં જગત ન્હાય છે." આ કાવ્યનું વ્યંગ્ય હાર્દ આટલા ઉપરથી ગ્રાહ્ય થયું હશે.

જેમ વક્તા વિશેષણોનો દુરૂપયોગ કરે છે તેમ સુકવિ તેમનો સદ્દુપયોગ કરે છે. વિશેષણ પ્રયોગથી તેને જે કહેવું છે તે સ્પષ્ટતઃ તેમ જ સંપૂર્ણતઃ કહી શકે છે. આ ગીતમાં પણ જો વિશેષણની શક્તિ ગ્રહણ થઈ શકશે તો પછી રસાસ્વાદનમાં કશો પણ પ્રત્યવાય નહિ રહે.

રણજીતરામ વાવાભાઈ

કાવ્ય ૪૮ **ઊંડી રજની**-લી. ૬, ગૂઢ સંદેશ વ્હેનાર-સરખાવો

એ જન, એ જન, દૂર દેશથી તુજ ઉર કાજે માલ,
લેઇને આવ્યા સંઘ બનીને તારાવર વણઝાર,
"મધ્ય રાત્રિએ ચળકતા તારા"-સ્નેહમુદ્રા (ગો. મા. ત્રિપાઠી)

શાંતિપૂરમાં વર્ણન સાથે સરખાવો તે જ લેખકનો ટેકરીઓમાં સાંઝનો સમય. શાંતિપૂરમાં ડૂબી રહેલા વિશ્વનું વર્ણન ત્યાં પણ આવી જ કલ્પનાથી કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે કાવ્યમાં માત્ર ઈશારો જ થયો—આમાં સવિસ્તાર વર્ણન છે.

શાંતિ શૂન્યતામાં આવા અજબ ચિત્ર વાંચનારા હૃદયમાં પણ તેવી જ શાંતિ પ્રસારી તેની ભવ્યતા ગંભીરતા તથા ગુઢતાથી ઊંડી છાપ પાડી રહે છે.

કાવ્ય ૫૨ અમર આશા—સ્વામીશ્રી આત્માનંદજીએ આ કાવ્ય પર ટીકા કરી છે. અને તે વીરપુર (કાઠીયાવાડ) ના કવિ ગૌરીશંકર ગોવિંદજીએ છપાવી છે. તે ટીકા અધ્યાત્મ-રહસ્ય બતાવનારી છે—અહિં તો માત્ર શબ્દાર્થ સુલભ કરવા જ પ્રયત્ન થયેલ છે. સનમને બ્રહ્મ-સત્ય-જ્ઞાનના અર્થમાં લેવાથી અધ્યાત્મ રહસ્યનો માર્ગ કંઈક મળી શકશે.

કડી. ૧ લાખો નિરાશા છતાં પણ મનુષ્ય પોતાનું જીવન નિભાવી શકે છે. સંકટથી ઘેરાયલો છતાં હૃદયબળ જાળવી શકે છે અને મરણ વખતે પણ શાન્તિથી મોતને તાબે થાય છે, તે નિરાશા પાછળ છુપાયેલી 'અમર આશા' ને લીધે જ છે. સનમ ખફા થઇ ખંજર મારવા તત્પર થાય, તો પણ તે ખફગીમાં ઊંડી રહેમ ધરાવે છે. દૃષ્ટિગોચર થતાં સનમના ગુસ્સાના આવેશમાં જેમ પ્રિયજનપ્રતિ અંતરથી રહેમ સમાયેલી હોય છે જ, તેમ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપેલી હોય છે.

કડી. ૨ સનમ સાથે એકતા સાધવા માટે આખી જીંદગી સુધીની જુદાઈ રોઈ ને વ્યતીત કરી; અને આખર જો કે ગરદન પણ કપાઇ ગઈ તો પણ વસ્લની—મેળાપની—આશા રહી જ ગઈ—તે આશા કદી પણ સફળ થવા વારો આવ્યો નહિ.

કડી. ૩ વસ્લ—મેળાપ; સંપૂર્ણ મેળાપ, યોગ, એકતા, દેહૈક્ય, અદ્વૈત.

નહિ કે સનમ વિષે કશો પત્તો મળ્યો જ નહિ; તેનાં દીદારદર્શન તો થયાં, એટલું જ નહિ પણ ગોષ્ઠીસુખ મળ્યું. એક રાત નહિ પણ અનેક રાતો તેવા સુખમાં ગાળી, પરંતુ આખર તો સનમ છેતરીને ચાલી

ગઈ અને સંપૂર્ણ ઐક્યની ઘડી તો આવી જ નહિ: હજારો રાત જે ગાળી તેની કમાણીમાં સનમ તો ન મળી, પણ એ રાતો ગુમાવી. એજ કમાઈ હાથમાં રહી-સનમ ઉડી જતાં તેનો શોધક માત્ર હાથ ઘસતો જ રહ્યો.

કડી. ૪ સનમ માટે એકલી ઉત્કંઠા હતી છતાં તે તો ચાલી ગઈ. તેને પરિણામે શોધકની દુનિયા મશ્કરી કરવા લાગી, તે શોધકે ટીકાખોરોની લવલવીના ઝખમો સહ્યા, લોકોની ભયરૂપી-કટારીની-મુસીબતો ભોગવી; તેવા દુઃખમાં કત્લ થવા જેવી સ્થિતિ આવી તેને પણ સનમનાં ચરણચુંબન જેવી જ સુખદ માની લીધી-કારણ, ઉપર-દુનિયાની ઉપર-ખુદાઈ કયામત છે. (કયામત day of judgment ખુદા પાસે પાપ પુણ્યનો હિસાબ થવાનો દિવસ) કયામતને દિવસે ખુદા પાસે ઇન્સાફ મળવાનો છે, અને ઇન્સાફ વાજબી જ હોય તેથી તે અમર (ખુદાથી થવાના ન્યાયને પરિણામે સનમ મળશે તો ખરી એવી અમર) આશામાં ઉપરની નિરાશા સહ્ય બને છે-નિરાશા પાછળની અમર આશાથી જીવનના પ્રયાસ જારી રહે છે.

આ ત્રણ કડીમાં સનમની શોધ, તેની સાથે એકતા સાધવાની મુશ્કેલી, અને પરિણામે મળતી નિરાશા પાછળ રહેલ 'અમર આશા'નું બયાન કરી પહેલી કડીને સદૃષ્ટાન્ત બનાવી દે છે. દરેક દરેક કડીને નિરાશા પાછળ છુપાયેલી અમર આશા બતાવવાના અર્થે જ લેવાશે તો આખા કાવ્યની અને દરેક કડીની સાર્થકતા પ્રયોજન અને બલ જણાશે.

કડી. ૫ શમા---દીવા---પર પતંગીયું---પરવાના---ચડચડી મરે છે. ફરહાદ શીરીનના પ્રેમ ખાતર પોતાના જીવનની પણ દરકાર કરતો નથી. આવી રીતે અગમ્યને ગમ્ય કરવાની ખરાબી-આત્મહાનિ થાય તેવી ખરાબ લગની-માજ ઇશ્કના દિવાઓ ખરી મઝેદારીની લૂટ અનુભવે છે.

પ્રેમના બતાવેલા માર્ગનું પરિણામ મૃત્યુ છે એમ જાણતાં છતાં 'અમર આશા' આ ભોગ કરાવે છે.

શીરીન અને ફરહાદનો કિસ્સો પતંગ અને દીવાના જેવા પ્રેમને બતાવનારો છે. તેની વાત એવી છે કે ફરહાદ સાધારણ સ્થિતિનો એક

માણસ હતો અને તેને બાદશાહની કુંવરી શીરીન માટે પ્રેમ પ્રકટયો. પોતાની માગણી વૃથા જશે તેની દરકાર કર્યા વિના તેણે બાદશાહ પાસે અરજ ગુજારી, બાદશાહે તે પ્રેમઘેલાને હુકમ આપ્યો કે ફલાણા પર્વતમાંથી તું એક મહેલ કોતરી કાઢે તો શીરીન આપું. દિવ્ય પ્રેમની દઢતા ખરેખર ઘણીવાર અસંભવિત કામો પણ કરે છે, તેમ ફરહાદે દિવસ અને રાત અનવરત શ્રમ લઈ મહેલ તૈયાર કર્યો. તે મહેલ તૈયાર થવા આવ્યો એવું બાદશાહે જાણ્યું ત્યારે તેને બીક લાગી કે રખેને કુંવરીને આવા હલકા માણસને આપવી પડે. એટલે તેણે ફરહાદને ખબર મોકલી કે શીરીન તો ગુજરી ગઈ. તે ખબર સાંભળતાં જ જે પાલખ ઉપર પોતે કામ કરતો હતો. ત્યાંથી ફરહાદે પડતું મૂક્યું અને પ્રેમ પાછળ પોતાનો ભોગ આપ્યો. શીરીનના અંત વિષે બે વાત કહેવાય છે. એક એવી છે કે તે ખબર મળતાં પોતે ફરહાદની કબર ઉપર ગઈ અને ત્યાં પોતાનો જીવ આપ્યો. બીજી એવી છે કે પોતાના પિતાના વિશ્વાસઘાતના અપકૃત્યના પ્રાયશ્ચિત તરીકે તેણે પોતાની જીંદગી ફકીરી હાલતમાં જ પૂરી કરી.

કડી ૬. ફના કરવું—પ્રિય જનને પોતાનામાં મેળવી દઇ તેને ફના કરવું—અને ફના થાવું—પોતાને પ્રિય જનમાં સમાવી દઇ, ફના થાવું એ ફના થવા અને કરવામાં જ શહ—બાદશાહી–ઇષ્ટતા–(આત્માનંદ) સમાયેલ છે. દિલબર–સમનની દુહાઈ–સત્તાં–માં એવા તો મોહનમંત્ર છે કે તેથી મર્યા પછી જ ખરી જીંદગી શરૂ થાય છે–પોતે પ્રિયજનમાં લય પામી ફના થાવું –અને એ પ્રમાણે મૃત્યું પામવું એજ ખરી જીંદગી છે—પ્રિયજનમય જીવન એજ ખરૂં જીવન છે.

આ કડીમાં મૂળમાં તેમ જ આત્માનંદજીની ટીકામાં બીજી લીટીમાં 'પરીને જીવવાનો' એવો પાઠ છે, અને સ્વામીશ્રીએ જીવવાને બદલે 'જીતવાનો' એવો વિકલ્પ પણ ગ્રહણ કરેલો છે. પરંતુ અહિં 'મરીને' પાઠ રાખ્યો છે. તે પાઠ બતાવનાર સદ્દગત અમૃતલાલ કેશવલાલ નાયક–'એમ, એ. બનાકે'ના લખનાર હતા. તેણે રૂબજારમાં કહેલું કે 'પરીને' એ ભુલ છે—'મરીને, જોઈએ. તે સુધારાથી અર્થ પણ વધારે સારી

રીતે મેળ લેતો લાગ્યો. એટલે તેની સુચનાથી આ ફેર કર્યો છે. અમૃતલાલે સ્વ. મણિલાલભાઈના પ્રાણવિનિમયનું હિન્દીમાં ભાષાંતર કર્યું ; અને સ્વર્ગસ્થ મણિભાઈ સાથે તેને સીધો સંબંધ હતો એમ તેના કહેવાથી તેની સૂચના ગ્રહણ કરી છે.

કડી ૭. રફાઈ-ગળામાં, આંખમાં, છરી ભોંકવી, હલ ખાવી વગેરેને ગુરજ મારવી કહે છે. તે પ્રયોગ કરનાર રફાઈની પ્યાલી પીએ છે. અને તે પ્યાલો પીવાની ક્રિયા રફાઈ કહેવાય છે.

હકીકતની રફાઈ—હકીકત—તત્ત્વ જાણવા માટે પ્યાલો પીવાની ક્રિયા.

સનમના હાથની છેલ્લી રફાઇ માટે રફાઈના પ્યાલા માટે-જે ઝહર ગણાય છે અગર જે અન્ય રીતે ઝહર તરીકે મનાતો પદાર્થ છે, પણ રફાઈમાં પીવાથી દિવ્ય અસર કરે છે તેનું તું જલદી નામ જાણી લે અને ખુશીથી તુરત પી લે. પ્યાલો પીધાથી હકીકત (હક = સાચું)—સાચું—જ્ઞાન—તત્ત્વ—જાણવા ઠરવવા માટે યોગ્ય બળ મળશે. તે પ્યાલો સનમના હાથની છેલ્લી રફાઇ તરીકે પી લે કે જેથી તને સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય.

કડી ૮. સનમ માટે દિલ તલપે છે—તે તલપ જ્યારે સાચી, કાયમની ઉદ્દામ થાય છે ત્યારે તે દ્વારા સનમનો રસ્તો જાણવામાં આવે છે. ઘણા તડપથી—અસહ્ય લાગણી થવાથી—આશકનું મન તૂટી પડશે, પણ તે જ્યારે તૂટશે ત્યારે અંદર માશુકરૂપી સાંઈ—ગુરુ હાજરાહજુર હમેશ માલમ પડશે—તે ફના થવામાં, તે તૂટવામાં–તે આત્મવિનાશમાં જ ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ છે.

કડી ૯. ગુલો—ગુલાબનાં ગુલો—પર આફરીન થઈ તું આ બગીચામાં આવી ઊભો છે સુંદર વસ્તુથી લોભાઈ તું તેને મેળવવા તેની શોધમાં આવ્યો છે. પરંતુ ગુલોમાં તો કાંટા છે. તેમાંથી બચનાર તો બદન-ગુલ-ગુલાબ જેવું જેનું કોમળ બદન છે તે જ છે, કોમળ શરીર હોવા છતાં કાંટાથી બચવું એ નવાઈ છે, તો પણ ગુલાબનાં ફૂલ જેમ કાંટાથી નિરાળાં રહી શકે છે તેમ તું પણ જો તેના જેવી કોમળતાભર્યો હોઇશ તો જ બચી શકીશ. સનમની શોધમાં આવતી મુશ્કેલીરૂપી કાંટાથી ન ડરતાં જો બદન ગુલ રાખી તટસ્થપણે ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન કરીશ તો તને મળશે એમાં શંકા નથી. ખાર = કાંટા.

કડી ૧૦. માશુકની શોધમાં હજારો ઉસ્તાદો, બડેખાંઓ ડુલી ગયા છે; જે ડૂલ્યા નથી તેણે એવી સખત કલામ ગાઈ છે કે કેમ જાણે તેઓ પણ મુવા જ પડયા હોયની; માશુકની પ્રાપ્તિમાં જીવનહાનિ—જેને સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી તે જીવનને ખુવે છે—જેને તે પ્રાપ્ત થાય છે તેઓને એવો અનુભવ થાય છે કે તેનો અનુભવ બીજાને નવાઈ જેવો લાગવાથી તેઓ પણ મુવા જેવા જણાય છે.

કાવ્ય ૫૨ આશાપંખીડું : આશાપંખીડાનું મોહક સ્વરૂપ ઘણું સરસ ચિત્રાયું છે. આખી આલમને આશા જેવી મોહક, તથા જીવનને લોભાવનારી અને ટેકાવનારી થઈ પડે છે તેવું જ આ ચિત્ર ચક્ષુને પ્રસન્ન કરનાર, હૃદયને લોભાવનાર અને જીવનને ટેકાવનાર જ બને છે. જે તરંગવૃત્તિથી તેવું મનોહર ચિત્ર અપાયું છે તે ખરેખર કેળવાયેલ, પ્રસાદયુક્ત અને વિવેકભરી જ હોવી જોઈએ, 'ચંદા'ના સુંદર, રમતીયાળ મુદપ્રદ કાવ્યની સાથે આ કાવ્ય પણ તેના લખનારની દિલપસંદ તરંગવૃત્તિ તથા તેનાં ઉચ્ચ ઉડ્ડયનોની ખાત્રી આપે છે.

કાવ્ય ૫૪ ચક્રવાકી: ચક્રવાકી ઉત્સાહક શક્તિની પ્રેરણાનું દૃષ્ટાંત છે. આખી રાત વિરહ દુ:ખમાં ગાળ્યા છતા પ્રભાતની 'નવલ છબી નિહાળી' પાછી ઉત્સાહની સ્ફુરણા થઈ રહે છે. સંસારની અંદર પણ તેવી જ રીતે પડેલાં દુ:ખો વિસારી ભવિષ્યમાં 'નવું નવું જોવાને' રસ્તે પડી, ઊંચે ઊંચે ઉડવાનો ઉત્તમ બોધ અપાયો છે. "મ્હોટાં નાનાં" ઇત્યાદિ કડી તથા "ખેંચાતાં પણ જવું" ઇત્યાદિ વિચાર, સંસારમાં સફળ થવા માટે ગ્રહી લેવાના બે ઉત્તમોત્તમ સત્યો દાખવે છે.

કાવ્ય ૫૫ સરસ્વતીને: રા. રા. ધ્રુવનાં લખાણમાં જ્યાં બહુ જ સાધારણ અને સાદા વિચારો નથી ત્યાં ત્યાં બધે ય અર્થ એટલો ગૂઢ રહેલો હોય છે કે તે સ્હેજે પામી શકાતો નથી. હૃદયનાં રસપૂર ભાવના નર્તનમાં એકતાનપણું લાગવાને બદલે છુટક છુટક પ્રયાસ થયા હોય અને પછી એક સાથે સાંધવામા આવ્યા હોય એમ પ્રવેશ વાચને ભાન થાય છે; પરંતુ જરાતરા તેનો માર્ગ મળ્યા પછી તથા રહસ્યમાં પ્રવેશ થયા પછી તેનાં લખાણનો ઉત્સાહ, લાગણીની ઇયત્તા તથા વિચારની ઉચ્ચતા સમજી શકાય છે.

આ કાવ્ય ' કૌમુદી માધવ ' નામના ખંડ કાવ્યમાંનું પહેલું છે. કુંજ-વિહારમાં તે પુરેપુરું નથી. કારણ તે ખોવાઈ ગયેલું હતું. હરિલાલભાઇના સદ્ગત પુત્ર રા. રા. નરસિંહ ધ્રુવ પાસેથી મને તે મળ્યું છે તે ખાતર તેમનો ઉપકાર થયો છે. વાચકને માલમ હશે કે તે કાવ્ય મળી આવતાં હમણાં છપાયું છે.

મિત્રમૃત્યુથી આવી પડેલા શોકભારથી જાગૃતિ આણવા સરસ્વતીને પ્રથમોત્તેજન કરવામાં આવ્યું છે; પહેલી ૭ લીટીમાં શોકની લાગણી ઉભરાઈ આવી છે: હશે, હશે, પ્રિય વગેરે સમાશ્વાસન **સ્વયમેવ** ગ્રહણ કરી ઉત્સાહે ઊઠવા પ્રાર્થન થયું છે, તથા સ્વમંન્દાકિની નિકટે માનસ સરવર તટે રહી ભારતની શુભ થયેલી સ્થિતિને નિરખવાની વિનંતિ સાથે કાવ્ય પુરું થાય છે.

લી. ૧ રત્ન થયું બેતાલ–પોતાના પતિ માણેકલાલના અકાળ મરણથી વિધવા થનારી રત્નલક્ષ્મીનો સંસાર બેતાલ થયો.

લી. ૫ મુક્તાતારે સતત નીકળતાં–' આંસુ નીકળતાં. '

લી. ૧૫ કૌમુદી પૂર્ણેન્દુ—મુક્તાપ્રાશી=પૂનમના પૂર્ણ ચન્દ્રના અમૃતથી ભરપૂર રાત્રિયે-શરદ પૂનમની રાત્રિયે—ઉત્પન્ન થનારાં મોતીનો ચારો ચરનાર.

લી. ૧૭ શરદાગમથી ઈ૦ શરદ ઋતુ બેસવાથી મત્ત બનેલ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ કરનાર, ચન્દ્રના પદ વિન્યાસ જેવો પદ વિન્યાસ ઉજ્જવળ કે મનોહર જેનો છે એવો.

લી. ૧૮ માનસ સરોવર તટે વીસામતા=માનસ સરોવરનો વાસ જેને પ્રિય છે એવા (હંસ).

કાવ્ય ૫૬ માનસ—સર: તોફાન વખતે, અતિવૃષ્ટિના સમયમાં પાળ બાંધેલ સરોવરની જે સ્થિતિ થાય છે તેનો ચિતાર સત્ય અનુભવથી લખાયો લાગે છે. માનસ–મન–જ્યારે ડોળાણે ચડે છે—કોઈ પ્રસંગથી જ્યારે ચિત્તમાં ક્ષોભ થઈ રહે છે–બુદ્ધિ નકામી થઈ પડે છે–અંતરાત્માનો કાબુ જતો રહે છે, વિવેકસૂર્ય અસ્ત થાય છે અને કોઈ જાતના વિકારનું તોફાન આખા હૃદયને ખળભળાવી મૂકે છે તે વખતનું આબેહૂબ વર્ણન છે. શબ્દાર્થ સુલભ છે. વિચાર પણ સાધારણ છે, પણ ચિત્ર અનન્ય છે અને વર્ણન યથેષ્ટ છે.

કાવ્ય ૫૭ ભણકારા: ઉંડા ભાવભર્યા શબ્દોમાં, પરિપક્વ જામેલ વિચારમાં તથા પ્રૌઢ અર્થભરી સૈલીમાં સુંદર તદ્રુપ જગતવર્ણન આ લેખકના

કાવ્યોમાં સંપૂર્ણપણે પ્રકાશી રહ્યું છે. (જુઓ આરોહણ ફેયસાગર) રચના કાંઈક દુર્ઘટ લાગે છે અને શૈલી પણ બહુ જ મિતાક્ષરી લાગે છે; પરંતુ વિચાર તલસ્પર્શી કલ્પના પ્રસાદયુક્ત અને ગંભીર. પરિપૂર્ણ (જેને પ્રાકૃત ભાષામાં સકકો બેસારનાર કહે છે તેવું) છે. અલબત્ત, સંગીતની મધુરતા કે શબ્દની કોમળતા બહુ દેખાઈ આવે તેવી કે મન હરે તેવી નથી. પણ વિચારની ઉચ્ચતા, શૈલીનું જોમ, કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતા તથા શબ્દોની યોગ્યતા અનુરૂપ અને મોહક છે.

લી. ૧–૪. નદીમાં નાવ પડે ઉપડે છે–છેવટે તટધૂમસમાં વીંટળાયેલાં કેમ જાણે મીઠી નિદ્રા લેતાં હોય તેમ શાંત સ્થિર ને તે વૃક્ષો અને નાવની વચમાં પ્હોળો પથરાતો રેવાનો પ્રવાહ શોભી રહ્યો છે.

લી. ૭–૮ ઉપમા રમણીય છે. વાયુ જાણે કેમ બંધાઈ રહ્યો હોય તેમ ધીમો ધીમો થોડો થોડો વાય છે–તે કેમ જાણે કમળમાં સુતેલો ભ્રમર સૌંદર્યથી ઘેલો થયેલો લોટતો હોય નહિ!

લી. ૧–૮ વર્ણન સુંદર છે—ચિત્ર ચક્ષુ આગળ ખડું થઈ જાય છે. તેવાં વર્ણનનો ચિતાર ચિત્રપટ પર જોવાની ઇચ્છા થાય તો તે કાંઈ હિંદુસ્તાનમાં તો પૂરી પડે તેવી નથી. એવી શાંતિમાં સંભળાતા ભણકારાનું કથન છેલ્લી ૭ લીટીમાં છે.

લી. ૧૩ એ ઉપમા યોગ્ય, ભવ્ય અને મનોહર છે. જેમ કમલપત્ર પરથી વગર અવાજે, એક નિમિષ માત્રમાં સ્વચ્છ પાણીનાં ટીપાં રૂપી મોતી સરી જાય છે તેમ 'સેહેની'ની એ બાનીના ભણકારા પડી વિરમી જાય છે.

કાવ્ય ૫૮ સ્ત્રિણમય સેંથી : આ કાવ્ય એક ઉત્તમ રત્ન બરાબર છે. આખા કાવ્યમાં વહેતો ભાવ તેને ઉદ્ગીર્ણ કરવામાં વપરાયેલ મનને રસાસ્વાદનનાં ઉજમાળા પ્રદેશમાં ઉડાંવનાર શૈલી તથા તેમાં તરી આવતી આશાભરી મનોવૃત્તિ વગેરે ગુણોનું બયાન 'જ્ઞાનસુધા'ના એક અંકમાં થયેલું છે. આંહિ તેનો ભાવાર્થ તથા લેખકની વિવક્ષા વિષે ટૂંકામાં કહેવાનું યોગ્ય લાગે છે.

આ કાવ્ય 'કૌમુદી માધવ' નામના ખંડ કાવ્યમાંનું પહેલું છે. કુંજ-વિહારમાં તે પુરેપુરૂં નથી. કારણ તે ખોવાઈ ગયેલું હતું. હરિલાલભાઇના સદ્ગત પુત્ર રા. રા. નરસિંહ ધ્રુવ પાસેથી મને તે મળ્યું છે તે ખાતર તેમનો ઉપકાર થયો છે. વાચકને માલમ હશે કે તે કાવ્ય મળી આવતાં હમણાં છપાયું છે.

મિત્રમૃત્યુથી આવી પડેલા શોકભારથી જાગૃતિ આણવા સરસ્વતીને પ્રથમોત્તેજન કરવામાં આવ્યું છે; પહેલી ૭ લીટીમાં શોકની લાગણી ઉભરાઈ આવી છેઃ હશે, હશે, પ્રિય વગેરે સમાશ્વાસન **स्वयमेव** ગ્રહણ કરી ઉત્સાહે ઊઠવા પ્રાર્થન થયું છે, તથા સ્વર્મન્દાકિની નિકટે માનસ સરવર તટે રહી ભારતની શુભ થયેલી સ્થિતિને નિરખવાની વિનંતિ સાથે કાવ્ય પુરૂં થાય છે.

લી. ૧ રત્ન થયું બેતાલ–પોતાના પતિ માણેકલાલના અકાળ મરણથી વિધવા થનારી રત્નલક્ષ્મીનો સંસાર બેતાલ થયો.

લી. ૫ મુક્તાતારે સતત નીકળતાં–'આંસુ નીકળતાં.'

લી. ૧૫ કૌમુદી પૂર્ણેન્દુ—મુક્તાપ્રાશી=પૂનમના પૂર્ણ ચન્દ્રના અમૃતથી ભરપૂર રાત્રિયે–શરદ પૂનમની રાત્રિયે—ઉત્પન્ન થનારાં મોતીનો ચારો ચરનાર.

લી. ૧૭ શરદાગમથી ઈ૦ શરદ ઋતુ બેસવાથી મત્ત બનેલ અવ્યક્ત મધુર શબ્દ કરનાર, ચન્દ્રના પદ વિન્યાસ જેવો પદ વિન્યાસ ઉજ્જ્વળ કે મનોહર જેનો છે એવો.

લી. ૧૮ માનસ સરોવર તટે વીસામતા=માનસ સરોવરનો વાસ જેને પ્રિય છે એવા (હંસ).

કાવ્ય ૫૬ માનસ—સરઃ તોફાન વખતે, અતિવૃષ્ટિના સમયમાં પાળ બાંધેલ સરોવરની જે સ્થિતિ થાય છે તેનો ચિતાર સત્ય અનુભવથી લખાયો લાગે છે. માનસ–મન–જ્યારે ડોળાણે ચડે છે—કોઈ પ્રસંગથી જ્યારે ચિત્તમાં ક્ષોભ થઈ રહે છે–બુદ્ધિ નકામી થઈ પડે છે–અંતરાત્માનો કાબુ જતો રહે છે, વિવેકસૂર્ય અસ્ત થાય છે અને કોઈ જાતના વિકારનું તોફાન આખા હૃદયને ખળભળાવી મૂકે છે તે વખતનું આબેહૂબ વર્ણન છે, શબ્દાર્થ સુલભ છે. વિચાર પણ સાધારણ છે, પણ ચિત્ર અનન્ય છે અને વર્ણન યથેષ્ટ છે.

કાવ્ય ૫૭ ભણકારાઃ ઉંડા ભાવભર્યા શબ્દોમાં, પરિપક્વ જામેલ વિચારમાં તથા પ્રૌઢ અર્થભરી સૈલીમાં સુંદર તદ્રુપ જગતવર્ણન આ લેખકના

કાવ્યોમાં સ.પૂર્ણપણે પ્રકાશી રહ્યું છે. (જુઓ આરોહણ કોયસાગર) રચના કાંઈક દુર્ઘટ લાગે છે અને શૈલી પણ બહુ જ મિતાક્ષરી લાગે છે; પરંતુ વિચાર તલસ્પર્શી કલ્પના પ્રસાદયુકત અને ગંભીર. પરિપૂર્ણ (જેને પ્રાકૃત ભાષામાં સકકો બેસારનાર કહે છે તેવુ) છે. અલબત્ત, સંગીતની મધુરતા કે શબ્દની કોમળતા બહુ દેખાઈ આવે તેવી કે મન હરે તેવી નથી. પણ વિચારની ઉચ્ચતા, શૈલીનુ જોમ, કલ્પનાની ઊત્કૃષ્ટતા તથા શબ્દોની યોગ્યતા અનુરૂપ અને મોહક છે.

લી. ૧–૪. નદીમાં નાવ પડે ઉપડે છે–છેવટ તટધૂમસમાં વીંટળાયેલાં કેમ જાણે મીઠી નિદ્રા લેતાં હોય તેમ શાંત સ્થિર ને તે વૃક્ષો અને નાવની વચ્ચમાં પ્હોળો પથરાતો રેવાનો પ્રવાહ શોભી રહ્યો છે.

લી. ૭–૮ ઉપમા રમણીય છે. વાયુ જાણે કેમ બંધાઈ રહ્યો હોય તેમ ધીમો ધીમો થોડો થોડો વાય છે–તે કેમ જાણે કમળમાં સુતેલો ભ્રમર સૌંદર્યથી ઘેલો થયેલો લોટતો હોય નહિ!

લી. ૧–૮ વર્ણન સુંદર છે—ચિત્ર ચક્ષુ આગળ ખડું થઈ જાય છે. તેવાં વર્ણનનો ચિતાર ચિત્રપટ પર જોવાની ઈચ્છા થાય તો તે કાંઈ હિંદુસ્તાનમાં તો પૂરી પડે તેવી નથી. એવી શાંતિમાં સંભળાતા ભણકારાનું કથન છેલ્લી ૭ લીટીમાં છે.

લી. ૧૩ એ ઉપમા યોગ્ય, ભવ્ય અને મનોહર છે. જેમ કમલપત્ર પરથી વગર અવાજે, એક નિમિષ માત્રમાં સ્વચ્છ પાણીનાં ટીપાં રૂપી મોતી સરી જાય છે તેમ 'સેહેની'ની એ બાનીના ભણકારા પડી વિરમી જાય છે.

કાવ્ય ૫૮ મણિમય સેંથી : આ કાવ્ય એક ઉત્તમ રત્ન બરાબર છે. આખા કાવ્યમાં વહેતો ભાવ તેને ઉદ્ગીર્ણ કરવામાં વપરાયેલ મનને રસાસ્વાદનનાં ઉજમાળા પ્રદેશમાં ઉડાવનાર શૈલી તથા તેમાં તરી આવતી આશાભરી મનોવૃત્તિ વગેરે ગુણોનું બયાન 'જ્ઞાનસુધા'ના એક અંકમાં થયેલું છે. આંહિ તેનો ભાવાર્થ તથા લેખકની વિવક્ષા વિષે ટૂંકામાં કહેવાનું યોગ્ય લાગે છે.

કાવ્યનું નામ 'મણિમય સેંથી' છે. સ્ત્રીઓના ચોટલામાં વાળ છુટા પાડવામાં આવે છે ત્યાં વચ્ચોવચ શ્વેતરેખા હોય છે તેને 'સેંથી' કહે છે, તે સેંથીને આભૂષણોથી શણગારાય છે, ત્યારે તે 'મણિમય' બને છે. સંસાર-રૂપી કાળાં અરણ્યમાં પણ 'મણિમય સેંથી' (=પગથી)—સુંદર સુખદ, પ્રભાવાન્ સત્વોથી વિભૂષિત કેડી—સાંકડો માર્ગ. આખા કાવ્યમાં સેંથી બે અર્થમાં વપરાયેલો છે, પરંતુ ખાસ કરીને ભવાટવીમાંથી સત્ય સ્થાને લઈ જનાર નાના સાંકડા પણ લાભકારી માર્ગનું અસ્તિત્વ સ્થાપેલું છે અને જગનાં ઘોર ગીત સાંભળતાં પણ મણિમયપંથ હાથ લાગે છે એ અર્થ વધારે વિવક્ષિત જણાય છે.

શ્લોક. ૧ માં જગત તેનાં ઘોર ગીત ભલે ગાય અને કાંત ચિત્તને સુખદુઃખાદિથી ભલે નચવે, તેની નમેરી છાયા વિકટ રીતે ભલે વ્યાપી રહે, તો પણ આછી આછી પ્રસરતી ચાંદનીવાળો મણિમય પ્રીતિપંથ હાથ લાગ્યો છે તે સુખાનંદે ભવસાગર તરશે જ એવો ભાવાર્થ છે.

મણિમય પંથ છે જ, તો પછી પ્રિયે! ભલે વાયુનાં ધમસાણો મચી રહે અને વાદળીઓની દોડધામ થયા કરે; આવા દુઃખદાયી દેખાવ તરફ માનવ કઠોર દૃષ્ટિ નહિ નાખે, પણ પ્રેમભીનો થઈ, તે તો સૌંદર્ય રેખાની જ ઝાંખી કર્યા કરશે; જગતની અંદર ગમે તેવાં દુઃખ હોય તોપણ ખરો માણસ જગત્કર્તાના કાર્યોમાં સહેતુકતા જોઈ, તેણે રાખેલો મણિમય પ્રીતિપંથ ખોળી તે પંથે જ પળે.

પાતળ મેઘરંગ છેટેના શ્યામ અબ્ધિતરંગને ચુમ્બે છે, (દુઃખ તથા સુખ એકત્ર વાસો કરી રહેલ જ છે) તથા સન્ધ્યાનાં ઝળઝળાં તેજમાં આખું બ્રહ્માંડ રમી રહ્યું છે, અને વ્હાલી! રસદ્યુતિ પણ તારા પ્રેમમાં આથમે છે—ભળે છે—વિલીન થઈ જાય છે. આગલી કડીમાં સુખનો માર્ગ શોધી સૌંદર્ય-રેખાની ઝાંખી કરવાનો જે વિચાર જણાવાયો છે તેને અનુકુળ પ્રસંગ આ કડીમાં વર્ણવાયો છે.

પ્રેમમાં રસદ્યુતિ ગળી જવાની કે તો પછી ગળી જતાં, આથમતાં, સંધ્યાના વખતની રહેતી સૌમ્ય દ્યુતિની ઝાંખી કરી લેવું, ને

પ્રેમમાં ભળેલ રસદ્યુતિની પ્રસારનાર રસેન્દુનું સ્થાન અંતરમાં રાંખશું. હે પ્રાણેશ્વરી! તે વખત ઉજ્જવળ સત્યને દાખવીને દિવ્યતાભરી સેંથી બતાવજે. જે સેંથાથી ફરીને જગતનાં ગીતની ઘોરતાને ત્યજી દિવ્ય પ્રદેશમાં ગમન થશે.

આગલી શ્યામ અબ્ધિતરંગની કલ્પતા પાછી મગજમાં તરી આવતાં તેમાં વ્હાલીની મૂર્તિ મેઘરંગમાં ભળેલી દેખાય છે.

અને તે શ્યામ અબ્ધિતરંગમાં વ્હાલીની સુંદર મૂર્તિ દેખાય છે તેમ વિશ્વમાં ગાજી રહેલાં ઘોર ગીતડાંમાંથી પણ પ્રણયસીલું આત્મબિંદુ વિરાજી રહે છે. દુઃખના કાળા અંધકારમાં પ્રણયથી દીપી રહેતા આત્મજ્ઞાનનું તેજ દિવ્યતાભરી સેંથી બતાવી રહ્યું છે.

જો એમ જ છે તો પછી હે જગત! તું ત્હારાં ઘોર ગીત ગજવ્યાં જ કરજે! વિમલ આત્માને ઘડીભર તારી શ્યામતાના પેટમાં ગોપી દઈ લજવજે! તો પણ અંતે તારી નમેરી છાયાનો વિકટ ઘટ મટશે અને જ્યોત્સ્નામય મણિમય પ્રીપિંથ સ્વતએવ દીપી રહેશે.

આટલા વિસ્તારથી અર્થ સમજાવ્યા પછી તેના રહસ્યની સા૦ શ્રી નરસિંહરાવે કરેલી કદર જોવાશે તો વિશેષ લાભ થશે એમ જાણી નીચે તે અક્ષરે અક્ષર આપવામાં આવે છેઃ

"જગતનાં ઘોર ગીત" એટલા શબ્દોમાં એ રહસ્યનો અર્ક ઉતારી શકાય છે. આ જીવનમાં સુખ અને દુઃખ એ બેનું બાહ્યાભાસે વિરોધી સ્વરૂપ આ અર્કમા અવિરોધી બનીને રહે છે. જીવનના વિષમ પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરનાર જગતને મન મનુષ્યના સુખ દુઃખ તરફ ઉપેક્ષાની વૃત્તિને લીધે, એ વિષમ પ્રસંગો તે પણ એક પ્રકારનું આત્મવિનોદનું ગાન જ છે, એ આશય તો કાંઈક ગૂઢ અને કાંઈક ગૌણ રીતે ધ્વનિત છે. પરંતુ દિવ્ય શ્રદ્ધાને બળે ઘોર પ્રસંગોમાં પણ કવિ સુખહેતુ જુએ છે અને સુખ અને દુઃખ બંને એક જ ભવ્ય દિવ્ય સંગીતના ઊંચા નીચા સુર છે એમ માને છે. તેથી આખા જગતમાં એકરૂપી સંવાદી સંગીત જ પ્રવર્તે છે. એ શ્રદ્ધાને લીધે નમેરી અન્ધકારની છાયામાંથી પણ જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રીતિપંથ પ્રગટે છે. આ શ્રદ્ધાને બળે ગીતની ઘોરતામાંથી પણ ઉલ્લાસ–ઉદ્ધત નહિ પણ ગંભીર ઉલ્લાસ–અંકુરિત થઈને સર્વ વિશ્વમાં સુખ દુઃખનો અન્યોઅન્ય

સંવાદી સંયોગ કવિ જુએ છે; સિન્ધુતરંગની શ્યામતા આછા મેઘ રંગથી મધુરતા મેળવે છે એ તરંગમાં પ્રિયતમાની મૂર્તિ રસસ્વરૂપના પ્રતિબિંબરૂપે દીપે છે; અને વિશ્વમાં ઘોર ગીતમાં પણ પ્રેમમૃદુલ આધ્યાત્મિક સૌન્દર્ય ગુંથાયલું જણાય છે; આ ઉન્નત શ્રદ્ધા કવિના હૃદયમાં એ જગતનાં ઘોર ગાન તરફ એક પ્રકારની પ્રેમમય આદરભાવથી મિશ્રિત ઉપેક્ષાવૃત્તિ પ્રેરે છે. આમ આકાવ્યનું તત્ત્વ જણાય છે.

" છન્દોમાં રૂપાંતર સ્થળે સ્થળે થાય છે તે પણ જાણે સૌન્દર્યસરિતા પર્વત અને લીલાં ખેતરોમાં થઈને વહી જતાં સ્વેચ્છાનુસાર, પરંતુ રસિક રીતે જ, વાંકીચૂકી પોતાની લલિત ગતિ ચલાવતી ના હોય એમ જ ભાન થાય છે."

કાવ્ય ૬૦ કૃતઘ્નતા: આ કાવ્ય પોતા તરફ બતાવાયેલી કૃતઘ્નતાથી પ્રેરાયું છે–તેમાં કવિનો ખરો જુસ્સો, નિરાશા, વૈરભાવની તીવ્ર લાગણી અને દુષ્ટ જનોના તિરસ્કાર આબેહુબ દૃશ્યમાન થાય છે. પરંતુ આખર તોફાની સરોવર વાયુના ઝપાટા નરમ પડવાથી હળવે હળવે શાંત, સ્વસ્થ સ્થિતિમાં આવી જાય તેમ તેનું કોમળ, નરમ, પ્રેમીલું હૃદય પાછું મૂળ અવસ્થાને પામે છે ને આશ્ચર્યકારક ઉદારતાથી થયું તે ભૂલી ઉત્તમ દિલાસો આપી વિરમે છે.

કાવ્ય ૬૪ આલ સખિ ઉડિયે: જડ, દુખભર્યા દયાભર્યા જગતથી કંટાળી, દુનિયામાં કયાંય પણ વિશ્રામસ્થાન કે વિશ્વાસસ્થાન ન મળતાં પોતાની હૃદયંગમા સહચારિણી સાથે દુનિયા છોડી ઉડવાની આકાંક્ષાના ઉદ્ગાર છે. જગતનો કંટાળો, સંસારમાં સર્વે જુઠાં જ છે એવી માન્યતા. તથા વ્હેમથી ભરેલા પામર લોકો એકબીજાનો તિરસ્કાર કરવામાં જ મચી રહેલા છે એ વિચાર સર્વોપરી છે. એજ કાવ્યનું નિમિત્ત કારણ છે.

લી. ૫–પોતાનાં માનેલાં તે પણ ત્યજી ઉડી ગયાં, સંસારની વિકટતા તથા અસત્યતાનો કડવો પ્યાલો પીવા મને એકલો મૂકી તે સર્વ તો ગયાં.

લી. ૭–૮ એકલાં પડતાં મન વિરકત થયું હતું પણ ત્યાં તારી સહાયતા ને સંગતિથી કાંઈ આશા બંધાઈ. લી. ૯–૧૬ કરેલા સર્વ પ્રયાસમાં દેખીતો લાભ બહુ જ કિમતી લાગે તેવો મળતો પણ જરા તેનો અનુભવ થયો કે તે તો જાદુની બનાવટ જેવું! આમ કયાંય પણ ઇષ્ટ સુખ મળ્યું નહિ, ઘેલાં–સુખડાં–જે સુખડાંને માટે મથનારાં પણ ઘેલાં થઇ જાય છે તેવાં

સુખડાં લી. ૧૭–૩૯ સુધીની લીટીઓમાં અવનીપરના સર્વ પદાર્થ, ને તેથી મળતાં સુખો ક્ષણિક છે, અંતે દુઃખ કરે છે અને તેથી અગ્રાહ્ય છે એમ બતાવ્યું છે. લી. ૩૧–૩૨ " To divide is not to take away– વ્હેંચી લેવું એટલે પાછું લેવું એમ નહિ–અંગ્રેજ કવિવર શેલીના એ સૂત્રની ભાવનાને જગના સ્થુલ વાસનાથી ભરેલા લોક પોતાના પ્રપંચી વ્યવહારમાં મનગમતી રીતે પરોવી દે છે એ રીતિ ક્ષુદ્ર છે, એવો ભાવાર્થ છે. (લલિત) લી. ૪૦ પ્રકૃતિ.જ પીંજરા–જન્મથી થએલી ઉપાધિઓ, લી. ૪૫–૪૬ રસ નીતરેલો–રસ જેમાંથી નીતરી ગયો છે–ટપકી ગયો છે–જતો રહ્યા છે તેવો કાવ્યમાં અખંડ અનંત રસ માટેની .ઉત્કંઠા અવનિનો રસ તો ક્ષણિક હોઈ તેનો તિરસ્કાર, અને આ સંસારના બંધ તોડી ઉજ્જવલ રસભરિત, સુખવર્ષી પ્રદેશમાં જવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રબળપણે દેખાઈ આવે છે.

કાવ્ય ૬૬ એકાંત: એકાંતને પસંદ કરનાર, પૂજનાર શખ્સને મોજ–મજામાં જીંદગીનુ સાફલ્ય માનનારા તેના મિત્રો ગમત પાર્ટીમાં આવવા નિમંત્રે છે.

પહેલી ચાર લીટીમાં આ નિમંત્રણ છે અને તેમાં જગતના કમભાગ્યે સૌથી વિશેષ શોચનીય હિન્દુસ્તાનના ભણેલાઓમાંથી પણ ઘણાના અને તેથી પણ પતંગવત્ જીવન પૂર્ણ કરી જન્મની કૃતાર્થતા માનનારા માનવોનું સારૂં ચિત્ર છે.

લી. ૫ ગયા એ ઉક્તિ એકાંતમાં મજા માનનારની છે. લહે, આણે જાણે, ભોગવે: કર્તા, 'એ' 'ભરે' નો પણ કર્તા 'એ.' લી. ૯ રાચતા, કર્તા—'એ' મને—મનમાં. સુણી, ગણી, અવ્યયકૃંદત.

લી. ૧૦ દેવી ! O ! muse ધૃષ્ટ–અવિચારી–પામર. હે સદય દેવિ ! એ પામર જીવોનાં અજ્ઞાનને ક્ષમા આપજે. તેઓને માટે નિરાશા સાથે કાંઈક તિરસ્કાર ભરી લાગણી થતાં—ઉદાર, વિચારશીલ હૃદય પોતાની ઉમદા વૃત્તિથી તેઓ માટે ક્ષમા જ યાચે છે. લી. ૧૧ પધાર–કર્તા. (અધ્યાહાર) તું (દેવી.) મિલાવ, પૂર, બહલાવ, એનો કર્તા પણ 'તું' અધ્યાહાર લી. ૧૪ અને જેવી રીતે સુધાને લીધે વિધુ હળવે હળવે બધી કળાઓ પામે છે તેમ હું પણ તારી અમૃતવર્ષી હાજરીથી સંપૂર્ણ કળાધર થઈશ. ધરે–કર્તા, મોરલો

અંગ્રેજીમાં 'સોનેટ' કહે છે તેવી આ કાવ્યરચના છે. તેમાં ચૌદ લીટી

હોય છે. પહેલી આઠમાં વિચારને માટે પ્રાસ્તાવિક મંડાણ, અને છેલ્લી છમાં તે વિચારનો ઉપસંહાર, પરિણામ જણાવેલ હોય છે સોનેટ બે જાતનાં છે: ઈટાલીયન તથા અંગ્રેજી. ઈટાલીયનમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે અંગ્રેજીમાં વિચારનુંજ પ્રાધાન્ય હોય છે; એક સુંદર, સુસંબદ્ધ વિચાર, યુક્તિ સહિત ઘટાવી, ટૂંકામાં અસરકારક રીતે દર્શાવવા આ જાતનાં લખાણ બહુ કામે લાગે તેવાં છે. તેમાં છંદનો હજી કાંઈ ચોક્કસપણે મેળ થયો નથી. પણ ઘણું કરી પૃથ્વી છંદ, તથા વખતે શિખરિણી, મંદાક્રાંતા કે કોઈવાર શાર્દૂલ-વિક્રીડિત છંદ વપરાય છે. શ્રી. ખબરદારે એક જુના છંદ પરથી ધ્વનિત નામનો નવો છંદ ઉપજાવી કાઢેલ છે. શ્રી. સુંદરજી બેટાઇએ સોનેટ વિષે એક નિબંધ લખ્યો છે જે ગુ. વ. સોસાયટીએ છપાવ્યો છે.

કાવ્ય ૬૭ આત્મબોધ : સૃષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે એક પછી એક ઋતુઓ ચાલી જાય છે, મનુષ્યની જીંદગીના જુદા જુદા ભાગો પણ ચાલ્યા જાય છે, અનેક અંતરાયો મનુષ્ય જીવનની સરળતાના બાધક થઈ પડે છે, છતાં પરમ કર્તવ્ય નથી સુઝતું શું? એવો સવાલ ઉઠાવી તે કર્તવ્ય કયું તે સુઝાડી તેને અવલંબવાનો બોધ અપાયો છે.

આયુષ્ય પાણીના રેલા જેવું છે–કલાપીના શબ્દોમાં તો 'જીંદગી પાણીનું પતાસું' છે જેને સરી જતાં વાર લાગતી નથી, તોપણ શું ઉત્તમ કર્તવ્ય સૂઝતું નથી?

પહેલી બબ્બે લીટીમા નડતી અડચણો કહેવાઈ છે અને તેને ખેસવવાની મુસ્કેલી બતાવાઈ છે. ચરણની બીજી બે લીટીમાં એક જ બોધ શબ્દાંતરમાં સચોટ રીતે અપાયો છે.

લી. ૫ પ્રકૃતિ, પ્રીતિ, આશ, એ 'નડે' નાં કર્તા છે. તેમજ લી. ૧૩–૧૪માં કલ્પના, મતિ, અધૈર્ય, ચલભાવના 'નડે' નાં કર્તા છે. ઘડી=ઘડેલી, આજ સુધીના જીવનની ઘડેલી પ્રકૃતિ વગેરે.

લી. ૬ જુની જડો ઉખેડવા જતાં ને તો ઉલટી ઊંડી પેસતી જાય છે. કાંટો કાઢવા જતાં જેમ કેટલીક વાર લાગ ન ફાવવાથી ઊંડો ઊંડો પેસતો જાય છે તેમ.

નવું પરમ કર્તવ્ય ઉપસ્થિત થતાં જુની પ્રકૃતિ પ્રીતિ આશા એ જ તે

કર્તવ્ય તરફ તરવામાં નડી ભવસાગરના વમળોની ગરજ સારે છે; એ વમળો ભવસાગરમાં ચકરાવો ખવરાવતી ડુબાવતી પીડાઓ-વામ, તરી ઉતર. ને પછીનું કર્તવ્યમય જીવન કેવું સુભગ અને પ્રશાંત થઈ રહે !

લી. ૧૦ રહ્યાં-કર્તા પાપો (લી. ૯) હસે ને ડંખતા તેનો પણ કર્તા તે જ, 'ધ્વર કરી રહેવું'' એ ઉક્તિ સાધારણ છે.

લી. ૧૨. માન-અહંકાર. એ પાપોને તું શું નિર્મૂળ કરનાર હતો ? સ્વામી અને કર્તવ્યનું બળ જ એ શક્તિ ધરાવે છે.

વિચારનું ગૌરવ, શૈલીની પ્રૌઢતા અને જેમ બને તેમ થોડામાં થોડા શબ્દોનો પ્રયોગ, એ આ લેખકનાં સઘળાં કાવ્યોમાં દેખાઈ આવતાં લક્ષણો છે. તેમાં અપાયેલો બોધ, જ્ઞાનથી ભરેલો, તથા પુખ્ત ધ્યાનથી પાકેલો છે, પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનની છાયા (tinge of abstruse philosophy) થી નિર્મુક્ત રહ્યો છે.

કાવ્ય ૬૮ બોધ : યોગ્ય શબ્દોમાં, અસરકારક રીતે, આવેશભરી શૈલીમાં અપાયેલો બોધ ઘણો કિંમતી છે. લેખકનો આવેગભર્યો જુસ્સો એવો તો સુજ્ઞાત છે કે તેને કેટલાક મંડળમાં તો 'મસ્ત કવિ' એવું યથાર્થ નામ અપાયું છે. દુનિયાના બંધનથી બેદરકાર રહી, પોતાની ધૂનમાં મચી રહેવાની તેની વૃત્તિ દરેક કવિતામાં પ્રત્યક્ષ જણાઇ આવે છે. 'દુનિયાથી પછી આ બાલ બેદરકાર જુદો છે, એ શબ્દોના લખનારનું મન દુનિયાથી કોઇ ન્યારી જ સૃષ્ટિમાં મસ્તીના આવેશમાં ધૂન મચાવી રહે છે.

દુનિયા જેવી છે તેવી ખરે રૂપે સમજી તેમા પ્રવૃત્તિ રહેવા માટે અને સફળ થવા માટે જોઇએ તેવો આ બોધ સારી શીખભરેલો છે.

કાવ્ય ૭૩ વિકરાળ વીર કેસરી : કડી ૨ લી. ૧ આફાટ આ-દૃશ્યમાન જગત-ફાટે એવી રીતે.

કડી. ૨ લી. કર્શે-કૃષ્ટિ ઉપજાવે-સોસાવે. અંગજે પંજે=કોઇથી પરાજય ન પામનારી પંઝાથી.

રંજ=હેરાનગતિ; ત્રાસ. અંજે=આંજવાપણાથી. ચૂર=ચૂરેચૂરો થઈ જાય એવી રીતે. કડી ૩ લી. ૨ ઉલ્કાપાતે ધુમાવી-ધુમાડાથી ભરી.

કાવ્ય ૮૨ એક પત્ર : રમ્ય ગિરિના અદષ્ટ સ્થળમાંથી નીકળતા

શાંત ગિરિ પ્રદેશને મધુર ઝંકારથી ભરતા, ઝરણા જેવું આ કાવ્ય ખરેખર રસભરી ખુબીથી લખાયું છે.

એ ઝરણાં એક પર્વતમાંથી નીકળી, રસળતા રસળતાં, ધીમે ધીમે આગળ વહેતાં અને મધુર નાદથી ગાજી રહેતાં હતાં. ધરા પોતાનાં અંગ ઊંચાં નીચાં કરતી, ખોળો પાથરતી, પાછે પગલે ચાલતી, લળી લળીને અનેક રીતે માતાની માફક તેમની સાથે રમતી અને તેમને મોટાં કરતી તથા બોધ આપતી એ ઝરણાંને-આગળ આકર્ષી ગઈ.

ઝરણા આગળ જતાં વિશાળ બને છે-તેમ થતાં આરંભની વિમળતા જો કે મૂળ રૂપમાં ગઈ હતી-ઉપર મેલ જણાતો હતો-તે - છનાં અંતરમાં તો તે વિમળતા વિસ્તૃત રૂપમાં રહેલી જ હતી. આગળ ઉપર તે ઝરણાંનો સંગમ થાય છે, તે પણ પ્રફુલ આનંદવર્ષી છે.

આ બે વિમલ સુંદર ઝરણાંના જેવા બે મિત્રહૃદય પણ મળે છે-મળ્યાં ને પ્રફુલતાને પામેલાં છે. 'અને હવે' એ ઉક્તિથી એવું ભાન થાય છે કે આજ સુધી મૈત્રી હતી તેમાં કાંઈ ખલેલ પહોંચી હોય; તેથી છેવટે ગત-જીવન ધ્યાનમાં લેવાની નમ્ર વિનંતિ સાથે સુંદર કાવ્ય પુરૂં થાય છે.

કાવ્ય ૮૪ અગતિગમન : અનેક સ્થૂલ અડચણોને ઓળંગી, માનસિક બળ હોય તો માનસિક રીતેજ હૃદયગમન કરી કેવા આનંદ અનુભવે છે એ કહેવાનો આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ છે.

સ્વલ્પ શિરનાં નમને-સ્હેજ માથું નમે કે-શિશુના જેવી નિર્દોષ આંખો -કેવલ આનંદમાં ન્હાતાં ન્હાતાં સ્વર્ગનું સુખ અનુભવે છે.

તે ક્ષણિક અનુભવ મેળવી પાછું તરત જ સર્વ ભાન-સર્વ કલ્પના, નષ્ટ થાય છે અને ગાઢ અંધકાર જેવો હતો તેવો જ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગતિ કર્યા વગર-સ્થૂલ રીતે એક ડગલું પણ ખસ્યા વિના વણે દૂર હૃદયનું થયેલું ગમન કાવ્યનું વસ્તુ હોઈ નામ 'અગતિગમન' રખાયું છે. **न गति: अगति : एवं गमनम् अगतिगमनम्।**

લીટી ૨. પથિક-પથનાં, રસ્તાનાં. લી. ૧૦. સખાના વિચારમાં તેની સાથેના માનસિક આલિંગનમાં સ્નેહજલમાં ન્હાતાં ન્હાતાં મસ્તક આનન્દથી કમ્પે છે અને આંખોમાં સ્વર્ગીય દ્યુતિ ઉભરાય છે. લી. ૧૨ ચરણ સમજીને અંધારામાંથી ખસી જાય છે. ખસતુંનું કર્તા ચરણ

નિસ્તેજ વિધુવાળી રાત્રિમાં ઝાડોથી ભરેલા વનમાં મુસાફરી કરવાનું વર્ણન છે; પણ બાહ્ય અંધકારથી સૂચિત થતો માનસિક અંધકાર જ આ કાવ્યનો વિષય છે. દુઃખમાં, નિરાશામાં, દિગ્મૂઢતામાં હૃદય પ્રિયજન તરફ વળે છે. તેનાં સ્નેહમાં ન્હાય છે અને ઠરે છે. અને એ હૃદયાલિંગનની પળો ક્ષણિક હોય છે તથાપિ તે દરમિયાન સ્વર્ગીય સુખ અનુભવાય છે તેમજ તેનાથી હૃદયનો ભાર હલકો થાય છે. "ચરણ એની મેળે જ અંધારામાંથી સરી જાય છે." એ માનસિક અનુભવનું આ ટૂંકા કાવ્યમાં આબેહૂબ વર્ણન થયું છે. (બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર)

કાવ્ય ૮૫ કલ્પના ને કસ્તુરીમૃગ : કવિએ કલ્પનાને સ્વતંત્ર મૂકી દીધી છે. તે સ્વચ્છંદે વિહાર કરતી કરૂણ ભાવથી ભરપૂર ચિત્ર ખડું કરે છે. કલ્પનાની મનોરમણીય પ્રવૃત્તિ કેવી આનંદજનક થતી હશે એ તો તેના અનુભવી જ સંપૂર્ણપણે જાણી શકે. પણ તેના શબ્દમય અવતરણના આસ્વાદની-મીઠાશ, સંસ્કારી હૃદય આવા લેખો દ્વારા ચાખી શકે છે.

કવિતાદેવીની દાસી કલ્પના, કવિને આશીર્વચન આપીને, દુનિયાની રચના દેખાડવા લઈ જાય છે; કલ્પનાની પાંખ ઉપર ચડી ઊડતા એક શોભિતા પર્વત પાસે એક કસ્તુરીમૃગ વિહ્વલ વૃત્તિથી આગળ આગળ ધસ્યું જતું નજરે પડે છે. છેટેથી બીનના જેવો મધુર નાદ સંભળાય છે અને મૃગ શરીરથી વીંધાયેલું હોવા છતાં તે નાદને લક્ષી નજીક નજીક જતું જાય છે. કસ્તુરીથી લુબ્ધ થયેલ લુબ્ધક બીજા શર માટે તૈયારી કરે છે. તેથી બીનનો સુર બંધ થવા લાગે છે. ને તેથી મૃગ પણ નિરાશ, ઢીલું થતું જણાયે છે. શરની તૈયારી કરતા પારધિને જોઈ કવિનું દયાળુ હૃદય અનુકંપાથી કંપે છે ને તેને મારવા તત્પર થાય છે, કલ્પના તેને તરવાર લાવી આપે છે, પારધિને તે તલવાર લાગતાં બીન હેઠે પડે છે ને મૃગ પણ ગાન વિરમતાં પ્રાણ તજે છે. કવિ, આવા દુઃખભર્યાં દેખાવ પાસે લાવનાર કલ્પના પર ગુસ્સે થઈ તેને ધમકાવવા જ્યાં ફરે છે ત્યાં કલ્પના ઊડી જાય છે.

આ લેખકના વર્ણનોની મધુરી ખૂબી સર્વ કોઈ વાંચતાવેંત જ અનુભવી શકે તેવી છે; રચના સરલ, ચિત્ર સુગમ્ય ને સુંદર, વિચાર સાધારણ છતાં ભવ્ય અને શૈલી માધુરીભર્યા નિર્મળ સરોવરમાં મગ્ન

કરાવનાર છે. નથી તેમાં વિચારની અટપટી ગુંચવણી, શબ્દોની આતરડી પરૂષતા કે રચનાની ગહન ગોઠવણી; શાંત સમુદ્રમાં ધીમાં નિયમિત રીતે વહેતાં મોજાં પર હલકવાળી મંદ ગતિથી પ્રયાણ કરતી વિહાર નૌકામાં સંધ્યાના સમયની મીઠી લ્હેર વાતાં જે મીઠી મજાનો અનુભવ થાય તેવી મજા આ લેખકનાં કાવ્યો વાંચતાં અનુભવાય છે. ચોમેર કુદરત અનુપમ 'સૌંદર્યશ્રી પ્રગટ કરી રહી હોય-વૃત્તિઓને શાંતિ ને શીતળતામાં નવરાવી ઉન્નત વિચારોમાં મશગુલ કરાવી રહી હોય, અને સરળતા, મધુરતા અને ભવ્યનું અલૌકિક સંમિલન હૃદયને અનન્ય તુષ્ટિદાતા થઈ રહ્યું હોય તેવો અનુભવ થતો જણાય છે.

આ લેખકનાં નાનાં નાનાં સંગીતોમાં ભાવનું આલેખન સંપૂર્ણ કલાચાતુર્યથી થયું છે. તેથી કંઇક મોટામાં વર્ણનની ખૂબી ભળે છે અને આમ બધાં કાવ્યો સુંદર, મનોહારી અને ભવ્યતાભરી છાપ પાડી રહે છે.

કાવ્ય ૮૬ સ્નેહનિદાન: ભરતખંડમાં સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો, તે સમયે કોઇ એક બાલિકાને બાળી દેવાનું નિર્ઘૃણ કર્મ જોઈ પરદેશી મુસાફરને માટે દયા આવી અને તે બાળાને બચાવવા પોતે દોડી ગયો. બાળાને ચિતામાંથી બહાર કાઢી, તેનાં સગાંવહાલાંને શમ તથા દમથી સમજાવ્યાં અને બાળકીની આસનાવાસના કરી. તે સાજી થઈ ત્યારે તેને તેનું વૃત્તાંત પૂછ્યું તે ઉપરથી ને બાળા પોતાનું વૃત્તાંત કહેવાની શરૂઆત કરે છે.

ને બાળા તેના પિતા પાસે ભણી હતી. પિતાએ તેને ઉપયોગી જ્ઞાન આપ્યું હતું. વિવાહ સમય થયો ત્યારે તેને પરણાવી. સાસરે જતી વખત પિતા શીખામણ આપે છે ત્યારે બાળા પોતાનો સંદેહ પિતાગુરૂ પાસે મૂકે છે. ને તેમાં લગ્નનો અર્થ, હેતુ, પ્રકાર વગેરે સમજાવે છે.

લી૦ ૧૯-મન જોડવાં વિધિહાથમાં ઇ૦ સરખાવો-

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुः।—ભવભૂતિ

કાવ્ય ૮૭ પ્રેમ-વિકાસ: રા. ન્હાનાલાલે 'ડોલન શૈલી' એવા નામથી એક નવી શૈલીની શરૂઆત કરી છે. હળવે હળવે બીજા પણ લેખકોને તેની મોહિની લાગવા મંડી હતી. તેવા લેખકની વિરુદ્ધ વાંધો બહુ જબરો છે, તો પણ એ મોહકારક અને સુલભ શૈલી તરફની પ્રવૃત્તિ થોડો વખત થયા કરી હતી. ન્હાનાલાલ સિવાય બીજું કોઇ તે શૈલી ચાલુ રાખી શક્યા નથી. રા.

મૂળજી વેદ 'શુકદેવ'ના અભિધાનથી ગુજરાતી અને અંગ્રેજી કવિતા લખે છે એ તો વિદિત હશે જ. કંઈક અજબ જેવું છે કે અંગ્રેજીમાં જે રસ, જે વિશદતા, જે સરળતા અને જે કવિત્વ માલમ પડે છે તેનો ઘણો થોડો જ અંશ ગુજરાતીમાં આવી શકે છે.

કાવ્ય ૯૧ પ્રેમની મૂર્તિપૂજા : આગળ કહ્યું છે તેમ આ જમાનામાં અંગ્રેજ કવિની અસર ઘણી થયેલી છે: પરિણામે ભાષાંતરો પણ પુષ્કળ થયાં છે. સંસ્કૃતમાંથી સાંગોપાંગ ભાષાંતર થયાં છે, પણ અંગ્રેજીમાંથી તો છુટક છુટક કાવ્યોનાં જ થયાં છે. તેવાં ભાષાંતરો આ સંગ્રહમાં પણ સારી પેઠે છે. તે ઠેકાણે ઠેકાણે બતાવી વૃથા લંબાણ કરવાની આવશ્યકતા લાગી નથી. પરંતુ આ ભાષાંતર તો એટલું બધું રસમય અને ભાવોર્મિનું તદાકાર ચિત્ર ખડું કરનાર છે કે તેની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેવું નથી. અંગ્રેજ મહાન નાટકકાર શેક્સપીયર નાં Winters' Taleના ચોથા અંકમાં ત્રીજા પ્રવેશમાંની ફ્લોરીઝલની 'What you do' ઇત્યાદિ ઉક્તિનું ભાષાંતર છે. રસ, ભાવ, અને અર્થ સંપૂર્ણપણે જળવાયાં છે. ક્યાંઈક આ લેખકની કલ્પના સ્હેજસાજ ભળી છે ખરી પણ તેથી મૂળ માધુર્ય વધે છે.

કાવ્ય ૯૨ પ્રેમી હૃદયની વાંછના : આ કાવ્ય અંગ્રેજ કવિ સિલ્વેસ્ટરના Loves Omnipresence નામના કાવ્યનું ભાષાંતર છે એ હકીકત શ્રી. અનામી (રણજીત મ. પટેલ) તરફથી જાહેર કરવામાં આવતાં તેવી નોંધ લેવાનું બન્યું છે. (તા. ૯ ડીસેમ્બર ૧૯૪૭)

કાવ્ય ૯૭ વરબહુ અમે : ટેનીસનના એક કાવ્યનો તરજુમો છે. ભાવ સારી રીતે ઉતર્યો છે અને છંદ પણ બહુ યોગ્યતા પ્રમાણે જ બદલાય છે. શિખરિણીને આમ મરડવા મચડવાનું—અને રા. રા. ન્હાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો છંદોના આવી રીતે સરવાળા બાદબાકી, ને ગુણાકાર ભાગાકાર કરવાનું—કેટલાકને પસંદ નહિ હોય. પરંતુ નવા ભાવ, નવા વિચારો અને નવાં રૂપ સાથે છંદ પણ નવીનતા પામે તો કાંઇ ના-પસંદ કરવા જેવું નથી. ભાવના આંદોલનને સ્પષ્ટ રીતે બહાર કાઢતાં આવા નવા છંદો પરિણમે છે, અને તે નવીનતાની યોગ્યતા સા. શ્રી. નરસિંહરાવે રા. રા. ન્હાનાલાલના 'વસન્તોત્સવ' પરની વિદ્વત્તાભરી ચર્ચામાં સારી રીતે સિદ્ધ કરી છે.

કાવ્ય ૧૦૪—વસંતવિજય—આ કાવ્યની કથા મહાભારતના આદિ પર્વના સંભવપર્વના પાંડુ પરમ નામના ૧૨૫ મા અધ્યાયમાંથી લીધેલી છે; એ અધ્યાયના પ્હેલા બાર શ્લોકમાંજ આ કાવ્યનું વસ્તુ આવી જાય છે. એક વખતે પાંડુ રાજા મહારણ્યમાં શિકાર કરતો હતો ત્યાં કિં

મુનિ અને તેની ભાર્યા મૃગ મૃગીને રૂપે મનુષ્યોની લજ્જા મૂકી રતિ કરતાં હતાં. મૃગ જાણી પાંડુએ તેમને બાણથી ભેદી નાખ્યા. મરતાં મરતાં પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી તે તપસ્વી ઋષિપુત્રે પાંડુને શાપ દીધો કે 'સર્વ પ્રાણીઓના હિત અને ઇપ્સિત કાલમાં તેં મારી કામમોહિતની હિંસા કરી માટે હે મૂઢ તારો પણ એવી જ અવસ્થામાં અન્ત આવશે.' ઋષિના મરણ પછી શોક-દુઃખાર્ત પાંડુએ વનમાં તપ કરી દેહ પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો; તેની બે સ્ત્રીઓ કુન્તી તથા માદ્રીએ કહ્યું કે અમે પણ કામસુખ તજી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તમારી સાથે તપ કરીશું. પછી તેઓ વનમાં રહ્યાં અને શતશૃંગ વગેરે પર્વતોમાં ફર્યાં. (અધ્યાય ૧૧૮–૧૩૪) હવે આપણા કાવ્યની કથા શરૂ થાય છે. એક પ્રસંગે વસંત ઋતુમાં વનમાં ફરતાં વનની લીલા જોઈ પાંડુના હૃદયમાં કામ ઉત્પન્ન થયો. માદ્રિયે વાર્યા છતાં પાંડુ કામને દાબી શક્યો નહિ શાપનો ભય છોડી બળથી માદ્રીને ગ્રહણ કરતાં પાંડુ કિન્દમ ઋષિની અવસ્થામાં મરણ પામ્યો. આટલા પ્રસંગને લઇ આ કાવ્ય રચ્યું છે. એમાં વસંતનો તપ ઉપર વિજય વર્ણવ્યો છે. કેટલીક વાર કામ ઇંદ્રિયનિગ્રહને જીતે છે અને અનિષ્ટના પૂર્વજ્ઞાનથી તેને દૂર રહેવા કરેલો નિશ્ચય વિકારના પ્રાબલ્ય અગાડી જતો રહે છે. તેનું કવિયે યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું છે. સદ્ અને અસદ્ વૃત્તિનો વિરોધ થતાં મનમાં કેવી અકળામણ થાય છે, મનમાં કેવા જુદા જુદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, મન કેટલી વાર સત્કર્મનો (કે ઈષ્ટ કર્મનો) નિશ્ચય કરે છે ને કેટલીક વાર તે નિશ્ચય તોડી પાછું નિર્બલ થઈ પડે છે, અને અન્તે કેવી રીતે અસદ્ (કે અનિષ્ટ) વૃત્તિનો જય થાય છે; તેનું તથા મનુષ્ય સદ્ ઇષ્ટિનું જ્ઞાન છતાં અસદ્ અનિષ્ટ કૃત્ય કરે છે તેનું રસમય ચિત્ર કવિએ અત્યુત્તમ કૌશલ્યથી આપ્યું છે. નીતિશાસ્ત્રના એક ઉપયોગી તત્ત્વનું ઉદાહરણ આપતા કવિએ પરોક્ષ રીતે પ્રશસ્ત ઉપદેશનું યોજન કર્યું છે. સર્વાનુભવરસિક કવિતાના ત્રણે વિષયસૃષ્ટિરચના, પ્રસંગ અને જનસ્વભાવ—નો એમાં સમાવેશ થયો છે. વર્ણન, વૃત્તાંત અને મનોવૃત્તિનાં ચિત્રમાં છેલ્લાનું ચિત્ર વિશેષ મહત્ત્વનું છે અને તે આ કાવ્યમાં અદ્ભુત છે.

'શ્લોક ૧ કાવ્યની કથા ત્રીજા શ્લોકથી શરૂ થાય છે, પણ પ્રસ્તાવના

દાખલ વચમાંથી એક શ્લોક કહાડી કવિએ પહેલો મુક્યો છે. ચમત્કારની આ એક યુક્તિ છે. માદ્રીની આ એક પાંડુ પ્રતિ ઉક્તિ છે. ર. મ. નીલકંઠ

લી. ૧૫૬ જાણું બધું ૦—પાંડુના હૃદયમાં વિચાર અને બુદ્ધિ વચ્ચે થઈ રહેલ તુમુલ યુદ્ધનું યથાસ્થિત ચિત્ર છે. અમુક કાર્ય હાનિકર્તા થશે એમ જાણ્યા છતાં ઘણીવાર તે અટકાવી શકાતું નથી એવો અનુભવ ઘણાને થયો હશે. એવી સ્થિતિમાં હૃદય કેવું પામર થઈ જાય છે, બુદ્ધિ કેવી મૃતપ્રાય થઈ થઈ રહે છે, સારા નરસાનો વિવેક કેવો નષ્ટ થઈ જાય છે, અને આંધળીયાં કરી પતંગની માંફક બળતી ઝાળમાં કેવી સહેલાઇથી ઝંપલાવાય છે તેનું તાદશ ચિત્ર બહુ જ સફળ રીતે અપાયેલું છે. આ કાવ્યનો હેતુ જ એ છે. માણસની બુદ્ધિ ઉપર પણ લાગણીનો કેટલો જુલમ છે, અને તેને વશ થતાં હબસીઓની ગુલામગીરી, ભારે જુલ્મી નિરંકુશ રાજાની પ્રજાનું દાસત્વ પણ મનની આ અસ્વતંત્ર વિકારાધીનતા આગળ કાંઈ નથી એ સિદ્ધ કરી આપે છે.

કાવ્ય તરીકેની કિમ્મત ઉપરાંત નીતિશાસ્ત્રના એક ઉપયોગી તત્ત્વને સમજાવવાની અતુલ શક્તિથી એ કાવ્ય એક પંથે બે ઉત્તમ કાર્ય સાધે છે. (સવિસ્તર ટિપ્પણ માટે જુઓ ૧૮૯૦ ના જાન્યુઆરીના બુદ્ધિપ્રકાશમાં આવેલી આ કાવ્ય પરની રા. રમણભાઇની ટીકા.)

કાવ્ય ૧૦૮–વિદાય—સંધ્યા સલૂણી ઈત્યાદિ વિચાર જેમ શેલીની કવિતામાં ઠેકઠેકાણે દર્શાવાય છે તેમ આ લેખકમાં પણ તેવાજ વિચાર શબ્દાંતર કે રૂપાંતર પામી નીકળી આવે છે. સરખાવો શેલીનું Flight of love-When the lamp is shattered &c.

આપણા હાલના લેખકોમાંથી કેટલાકના વિચાર સાથે અંગ્રેજ કવિઓના વિચારનું સંમિશ્રણ એવું તો થયું છે કે તે સંબંધે વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા રસભરી થાય તેવું છે. પરંતુ આવા નાના સંગ્રહમાં ને તેમાંએ તેની ટુંકી ટીકામાં ઠેકાણે ઠેકાણે તેવી નોંધ લેવી એ વધારે પડતું ગણાય એવી ધાસ્તીથી તેમ કર્યું નથી. તો પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો વિચારનું તાદાત્મ્ય કે સામ્ય એટલું બધું મળી આવે છે કે અંગ્રેજ કવિના શબ્દો ઉતારવાના મોહને અટકાવી શકાયો નથી.

કાવ્ય ૧૦૯-વિપ્રયોગ—પહેલી આઠ લીટીમાં પ્રશ્ન છે ને છેલ્લી આઠમાં તેનો ઉત્તર છે.

પત્નીવિયોગથી દુઃખી થયેલું હૃદય સંસૃતિની અન્ય વસ્તુઓ તેવી ને તેવી દેખે છે–તેને નાશ કે વિકાર નથી. આકાશમાં તારલી, ચન્દ્રની જ્યોત્સ્ના અને નિશાનો વિલાસ–એ જેવા હતાં તેવાં જ દેખાય છે પણ હતી તે દારા ક્યાં છે?

સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે શું ત્યારે હવે એ નહિ જોવાય? રોનારા પ્રિય જનનાં આસુડાં, આશ્વાસક શબ્દો સાથે તે નહિ લ્હુવે? શું ત્યારે ત્યાં (પરલોકમાં) એની એ દારા ત્યારે (મૃત્યુ પછી) લાઈલાજ રોયા જ કરવાની?

દુઃખી હૃદય–શોકના અગાધ પૂરમાં નિમગ્ન થયેલું હૃદય–આખર કાંઇક દિલાસો શોધી ઉત્તર મેળવે છે કે જ્યાં જ્યાં સ્વર્ગની જ્યોત્સ્ના વસી રહે છે અને જ્યાં નિશાનો અંધકાર કોઈ દિવસ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી ત્યાં તે દારા છે.

છેવટ શોકોદધિમા ડુબતાં ડુબતાં દિલાસારૂપી ત્રાપો હાથ આવે છે અને જો ત્યાં તે દારા છે તો તેને ત્યાં મળશે અને ત્યાં એ આંસુ પણ લૂછશે એમ વિચારી દુઃખભાર ઓછો કરવા પ્રયત્ન કરે છે. એની એ દારા છે તેને મળાશે માટે હમણાં સાથે રોવા કે આંસુ લોવા ન આવે તોપણ તે ત્યાં તો છે અને આખરે મળશે એવા દિલાસાથી મન વાળે છે.

આ નાનકડા સંગીતમાં જે મીઠાશ અને કોમળ ભાવના લલિત ઉદ્ગાર નીકળ્યા છે તે ખરેખર અતિ સુંદર છે. શોકની પરાકાષ્ટા તથા કોમળ હૃદયની નિરાશામાંથી જાગી ઊઠતી અમર આશાનું ચિત્ર રસવૃત્તિને મોહ પમાડે ને હૃદયને પીગળાવે તેવું જ છે. કલાપીના નાના સંગીતોમાં જ કેટલેક ઠેકાણે આ માર્દવ, આ કરુણભાવ, આ મીઠાશ અને આ હલક કંઇક અંશે દેખાય છે. બીજામાંથી તો ભાગ્યે જ આની પાસે ઊભું રહી શકે તેવું કાવ્ય મળશે.

કાવ્ય ૨૧૨–તું ગઈ: "આ કરુણ અને માર્દવથી ઊભરાઈ જતું લઘુ સંગીત. કાવ્ય મારા એક મિત્રે પોતાની પત્નીના સ્વર્ગવાસ ઉપર લખેલું છે. પ્રબલ ચિન્તક્ષોભના ઉદ્ગાર કે શાંતિના સમયમાં સંભારેલી અને ફરી તાદૃશ થતી અવસ્થાનું ચિત્ર એ આમાં નથી. જે સ્થિતિમાં વિચાર અને લાગણી અભિન્ન થઈ જઈ પ્રસ્તુત સમયનું જ દર્શન થાય છે તે નહિ, પણ ફરી એકવાર દૃષ્ટિ થઈ શકાતાં સમગ્ર જીવન જે પ્રકારનું

ભાસે છે, તેનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રદીપ દૂર થતાં શૂન્ય જણાતા મંદિરના જેવી દશાવાળા અંતઃકરણનું આ નિરાશારૂદન છે. આવેશના કરતાં માર્દવ વિશેષ હોઈને સહૃદયનું હૃદય વધારે દ્રવિત બને છે. દૃષ્ટા થઈ જીવનને નિહાળી જોતાં પણ વિસ્તૃત કરેલાં નયન બાષ્પજલથી ભરાય છે, અને લુછાય છે. આ બધું સમજનારને નીચે કેટલું બધું છે એ કલ્પના આવતાં અસામાન્ય અસર થવી જોઇએ; પણ સામાન્ય વાંચનારને તો ફક્ત શુદ્ધ પ્રેરણા અને સરલતાનો જ અનુભવ થવાનો સંભવ છે. આપણી ભાષામાં આવાં પૂર્ણ કાવ્યરત્નો ઘણાં થોડાં મળી શકશે. લી. ૨૫–૨૮ આ કલ્પના એટલી બધી સુશોભિત અને તેની સાથે એટલી બધી અસરકારક છે કે પ્રસ્તુત અવસ્થાની પૂર્ણ પ્રતીતિ થવામાં કાંઇ પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી." મ. ર. ભટ.

કાવ્ય ૧૧૯ મૃગલીને: 'મજા કયાં છે' ના લખનાર રા. લલિતનું આ કાવ્ય છે, પરંતુ આમાં દિલની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જ છે. પહેલી કડીમાં ગ્રીષ્મના પ્રચંડ તાપથી થતી દુઃખદ અવસ્થાનું વર્ણન છે અને તેમાં તૃષાથી પીડાતી, અધોગતિ પામેલી મૃગલીને ઉન્નતિ માટે અવનતિ પણ સહી લેવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. દુઃખનાં કાળાં વાદળાં દૂર થઇ સુખસૂર્ય ઊગશે, લીલી લીલા બધે પ્રસરશે અને અનંત વસંતની ભભકભરી ખૂબી પાછી અવનીમાં ખીલી રહેશે એવો આશાભર્યો ઉપદેશ તથા દિલાસો અપાયેલ છે.

કાવ્ય ૧૨૪. થોડેક છેટે બળતી ચિતા: લી. ૮ મૂર્ખમનુ— મનુષ્યને મૂર્ખ ઉપનામ વાસ્તવિક જ છે. માયાના ખેલ પ્રત્યક્ષ છતાં તેનું ભોપાળું, છતી આંખે પણ જોઈ ન શકે તો પછી તેને મૂર્ખ કહેવો જ ઘટે છે.

બાળું ને બળતી દેખાઉં, બાળતી બળતી ખાઉં,
મુર્ખ મનુ તોયે ના સમજે માયાનું ભોપાળું.

એ લીટીઓ ઉત્તમ સત્યને ઘણી જ સ્વભાવિક રીતે, સુંદર, સહેલા, સાદા, શબ્દોમાં સમજાવે છે ને ખરા કવિત્વની પ્રતિભાનું સૂચન કરે છે.

આવા સુંદર, મોહક ઉદ્‌ગારો પ્રસાદી કવિમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવે છે. તેને માટે રસિક વાચકને જ્યાં ત્યાં સૂચન આપવું યોગ્ય લાગ્યું નથી.

કાવ્ય ૧૨૫. વ્હાલાંઓને ઉપદેશ: દયા ધર્મ કા મૂલ હૈ, તથા આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ આદિ મહાત્માનાં મહાવચનોમાં ઉપદેશાયેલી ભૂતદયા

નો ઉપદેશ આમાં પણ છે. ઉદારચરિત, મહાત્માઓનું જીવનનું સત્ત્વસાર– આમાં જ છે. મનુષ્યજાતિ પર બંધુભાવ રાખવાનો ઉમદા, ઉત્તમ અને ઉદાર ઉપદેશ, તેવાજ સરળ શબ્દો સહેલી શૈલી અને રસભરી છટાથી થયેલો છે.

કાવ્ય ૧૨૮. સખા પ્રત્યે ઉક્તિ: સંસારમાં નેહનો અભાવ દેખી દુઃખી થતા હૃદયની સખા પ્રત્યે ઉક્તિ. જલને પડદે–આંસુ ભરી આંખે નીરખતા નેહ જણાતો નથી. જરા જોવા જાઉં છું કે હૃદયમાં ગ્લાનિ, અસંતોષ, નિરાશા ઉત્પન્ન થતાં અશ્રુધારા વહે છે ને તેથી ચક્ષુ આડે જળનો પડદો રહે છે:

જો ભવસાગરમાં તારા હૃદયની સાથે મારા હૃદયથી વહાય તો મને ઐહિક આશા નથી એમ કહી સખાને ઐહિક આશામાં મોહ ન પામવાનું વિનવી, સ્નેહસિંધુ વહેતો કરવા માટે આતુર વિજ્ઞપ્તિ સાથે કાવ્ય અવસાન પામે છે.

કાવ્ય ૧૩૭. ચક્રવાક મિથુન: "સૂર્ય અને કમલ, ચંદ્ર અને કુમુદ એવા કેટલાંએક પ્રેમી જોડાં સંસ્કૃત કવિઓએ કલ્પ્યાં છે. ચક્રવાક–ચક્રવાકી વિષે તેઓની કલ્પના એવી છે કે એ બન્નેનો પરસ્પર પ્રેમ એટલો બધો હતો કે બેમાંથી એકનું મોત થતાં બીજું તેની પાછળ જીવ કહાડતું; તેમાં દૈવયોગે કોઈના શાપથી, દરેક રાતે તેમને વિયોગમાં કહાડવાની થઈ ત્યારથી, તેઓ રોજ સાંજથી સવાર સુધી કોઇ નદીને સામસામે કાંઠે કે બીજે એવો જ કોઇ સ્થળે બેસીને આખી રાત એક બીજાને ગદ્‌ગદ્ સ્વરે બોલાવામાં ગાળે છે, અને દિવસે એક ઘડીભર પણ વિખુટાં પડતા નથી. આ કાવ્યમાં ચક્રવાકચક્રવાકીનું હૃદય, મનુષ્યહૃદય જેટલું જ સુકુમાર કલ્પ્યું છે, ફેર માત્ર એટલો જ કે મનુષ્યનું વિશાલ હૃદય અનેક મહાન અને તીવ્ર વિકારોથી કંપાયમાન થાય છે; પણ આ પક્ષીઓનું હૃદય એક પ્રેમનો જ મહાવિકાર અનુભવે છે. 'સ્નેહ–બાલ' ચક્રવાકના નિરૂપણ દ્વારા મનુષ્ય હૃદય પ્રેમમય જ બની રહ્યું હોય, એ વખતની તેની સ્થિતિ સૂચવવાનો આ કાવ્યનો હેતુ છે." બ. ક ઠાકોર

પ્રેમ એ જ જેના જીવનનું પરમ કર્તવ્ય મનાએલ છે તેવા પ્રેમમગ્ન યુગલને પ્રેમીના સહવાસથી મળતાં સ્વર્ગીય સુખ અને તેના વિયોગથી— વિયોગના વિચાર માત્રથી પણ–થતા અસહ્ય શોક અને અગાધ દુઃખનું આબેહૂબ વર્ણન આ કાવ્યમાં થયું છે. એક નિર્જન ગિરિ પ્રદેશમાં વ્હેતી નદીને કિનારે ચક્રવાકમિથુન રહેતું હતું. થવાના વિરહથી સભય થયેલી

નાયિકા વ્યાકુલ થયેલી છે.. માણેલા અનવધિ સુખ પછી આવતા વિરહથી થતી વ્યાકુલતા કેટલી બધી બેસુમાર થાય તેની તુલના કરવા ખાતર સંયોગના સમયે તેઓના અમિતસુખદાયી વિહારનું વર્ણન લી. ૧૫થી૪૬ સુધીમાં છે. થવાના વિરહનું ભાન સ્નેહમગ્ન જોડાંને વિલાસને વખતે રહ્યું ન હતું તે ભાન થતાં—સ્મૃતિનાશની જવનિકા તૂટતાં તેઓ ઉન્મત (ગાંડા જેવાં) થઈ ગયાં અને આખરે જુદાં પડવાનો સમય લંબાવવા માટે ઊંચે ઊંચે ઊડવા લાગ્યાં—એવી આશાથી કે સૂર્યતેજની સમીપ રહે તો વિયોગ ન વેઠવો પડે પરંતુ દિનતેજનાં છેલ્લાં કિરણો જવા લાગ્યાં અને તેથી રહેલી ક્ષણમાં પણ તેઓ પરિરંભ કરી રહ્યાં. વિરહ વેદનાથી બળતું જોડું છૂટી છૂટી સહન ન થતાં મત્ત પાછું મળે છે" અને ટળવળતી નાયિકા 'પાષાણોમાં' ઈત્યાદિ તૃષ્ણા બતાવે છે. તેના જવાબમાં નિરાશામાં ડૂબી રહેલો નાયક ધૈર્યને છેદનાર દિલાસો આપે છે ને કાવ્યનું મૂળ વસ્તુ પૂરું થાય છે. લી. ૧૦૭ થી ૧૧૪ માં કવિની કળાની પરાકાષ્ઠા છે. કવિતાદેવીએ કરેલા દિવ્ય લોચનથી કવિને જુદો જ આભાસ થાય છે મનવાછિત ચિતહારક રસતેજપૂર્ણ એજ નવી 'દુનિયા' માં આ "સ્નેહબાલ ચક્રવાકમિથુન' પૂર્ણ આવેગથી દાખલ થઈ જતું હોય એમ તેને ઘડીભર જણાય છે પણ કવિતાદેવીનો હાથ જ્યાં મસ્તક ઉપરથી ખસી જાય છે, આંખો બંધ કરીને જ્યાં પાછી ઉઘડે છે, ત્યાં તેની ખાત્રી થાય છે કે એ દેખાવ તો ફક્ત એક ઈન્દ્રજાલ હતું—છેલ્લી બે લીટીઓથી કાવ્ય માત્ર હૃદયજન્ય કવિતાના (Pure Subjective poetry) કરતાં ચઢતી પંક્તિનું બને છે."

કાવ્ય ૧૫૦ પ્રાર્થના: પ્રાર્થના કરનારા જીવનને સરિતાનું રૂપ આપ્યું છે અને તે રુપક અંગેઅંગમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે. ખરી જીગરની લાલસા—નદીને ઊંડાણે રહેતું સ્વચ્છ પાણી બુદબુદો, મેલ, ફીણ, વમળ—પ્રાર્થના કરનારનાં પાપ : ખાર (એ પરપોટાઓ પોતે નાશ પામે છે છતાં તેના અસ્તિત્વનાં ચિરસ્થાયી ચિહ્ન ખાર રૂપે મૂકી જાય છે)—કરેલાં પાપનો પસ્તાવો: પવન–કેટલીકવાર અજાણતાં જ આપણાં કર્તવ્ય અમુક રસ્તે દોરાઇ જાય છે તો દોરનાર અકસ્માત ઊદધિ ।। વેલા–સંસારની ગડ-મથલ (સત્ય જ્ઞાનને સ્ફુરવા નહિ દેનાર રીતરિવાજ. લાજશરમ વગેરે

વગેરેનું જોર.) તિમિર ગહ્વર (=નદીની અંદરની બખોલ)–જુનાં પાપ.. આમ સર્વાંશે રૂપક અનુસ્યૂત હોઈ કાવ્ય એક પરમ્પરિત રૂપક બને છે.

કાવ્ય ૧૫૩. કલમ કરનાર વનમાળી : આ માત્રાત્મક ચિત્ર–બંધના પ્રથમ પદ્યમાં, અનુવાદ સાંગોપાંગ સજીવન હોવાની, રસપ્રવાહ મૂળના જેવો જ સાહજિક ગતિવાળો હોવાની; અને નવી વાણી નવી ખૂબીવાળી હોવાની–આશંસા પ્રદર્શિત કરી છે; ને પરોક્ષ એમ સૂચવ્યું છે કે શબ્દાર્થ શુદ્ધિ સાચવતાં એ અનુવાદ નિર્જીવ હોય છે, ભાવ ઘટાવતાં એ રસપ્રવાહ ક્લેશથી વહેતો હોય છે, અને જૂની વાણીની ખૂબી લાવવાના પ્રયાસ થતાં એ નવી વાણી ખામી ભરેલી હોય છે. બીજા પદ્યમાં પ્રસંગ મળ્યે ન્યૂનતા દૂર થઈ શકે એટલા માટે છૂટથી વિરૂદ્ધ પણ હિતબુદ્ધિની ટીકા કરવા વિવેચકને અનુવાદકની પ્રાર્થના છે; અને નવીન આવૃત્તિમાં અનુવાદને અંગે ઉદ્ભવતી નૂતન શોધ ભરેલી ચર્ચાની મંજરી વાંચકને નિવેદન કરવા અનુવાદકની ગૂઢ પ્રતિજ્ઞા છે.

કેલિ કરતું–રમતું, રમતિયાળ (Sportive.) ધજ ધરણી=અનુવાદકર્ત ચારૂતર (ચરોતર) ભૂમિની ગુજરાતી ભાષારૂપી ભૂમિ. વિદ્યાધર–વિદ્વાન સંજીવની–મૃત સંસ્કૃતના મૃતપ્રાય નાટકને પોતે જીવતી હોઈ સજીવન કરનારી નવજીવન–અનુવાદની ભાષાની સમર્થતા (Expressiveness), વ્યંજકતા મધુરતા, આદિ વિશિષ્ટતાથી જે નવું ચૈતન્ય અનુવાદમાં આવે તે. કવાસવા· વિરૂદ્ધ છતાં પણ હિતબુદ્ધિના. વૃન્દાવનના વનમાળી–શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન. મંથ સમુદ્રમંથન, નવનીત–માખણ. સુરવન–નંદનવન. કાંચનપુરી–સોનાની દ્વારક બ્રહ્મારણ્ય–બ્રાહ્મણોના આશ્રમોને લીધે પ્રાચીન કાળથી "બ્રહ્મારણ્ય" સંજ્ઞા પામેલો ગુજરાત. ગિર્વાણદેવવાણી, સંસ્કૃત. કેશવ હર્ષદ ધ્રુ

કાવ્ય ૧૫૪ અવસાન : વશવતી ઈ૦ સંગીતના ધ્વનિથી જળ પ્ર થંભી જાય છે તેવો વિચાર જૂના કવિમાંથી પણ મળી આવે છે*

વગેરેનું જોર.) તિમિર ગહ્વર (=નદીની અંદરની બખોલ)-જુનાં પાપ. આમ સર્વાંશે રૂપક અનુસ્યૂત હોઈ કાવ્ય એક પરમ્પરિત રૂપક બને છે.

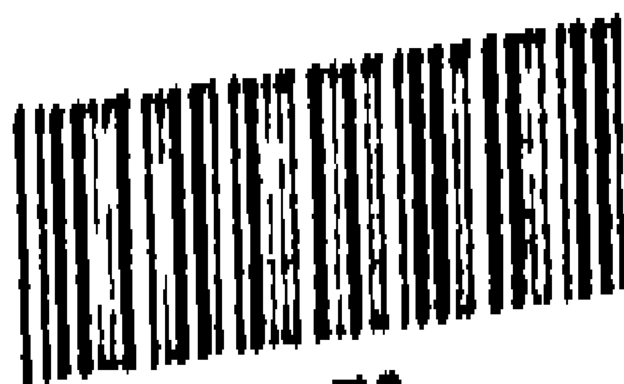
કાવ્ય ૧૫૩. કલમ કરનાર વનમાળી : આ માત્રાત્મક ચિત્ર-બંધના પ્રથમ પદ્યમાં, અનુવાદ સાંગોપાંગ સજીવન હોવાની, રસપ્રવાહ મૂળના જેવો જ સાહજિક ગતિવાળો હોવાની; અને નવી વાણી નવી ખૂબીવાળી હોવાની-આશંસા પ્રદર્શિત કરી છે; ને પરોક્ષ એમ સૂચવ્યું છે કે શબ્દાર્થ શુદ્ધિ સાચવતાં એ અનુવાદ નિર્જીવ હોય છે, ભાવ ઘટાવતાં એ રસપ્રવાહ ક્લેશથી વહેતો હોય છે, અને જૂની વાણીની ખૂબી લાવવાના પ્રયાસ થતાં એ નવી વાણી ખામી ભરેલી હોય છે. બીજા પદ્યમાં પ્રસંગ મળ્યે ન્યૂનતા દૂર થઈ શકે એટલા માટે છૂટથી વિરૂદ્ધ પણ હિતબુદ્ધિની ટીકા કરવા વિવેચકને અનુવાદકની પ્રાર્થના છે; અને નવીન આવૃત્તિમાં અનુવાદને અંગે ઉદ્ભવતી નૂતન શોધ ભરેલી ચર્ચાની મંજરી વાંચકને નિવેદન કરવા અનુવાદકની ગૂઢ પ્રતિજ્ઞા છે.

કેલિ કરતું-રમતું, રમતિયાળ (Sportive.) ધન્ય ધરણી=અનુવાદકની ચારૂતર (ચરોતર) ભૂમિની ગુજરાતી ભાષારૂપી ભૂમિ. વિદ્યાધર-વિદ્વાન. સંજીવની-મૃત સંસ્કૃતના મૃતપ્રાય નાટકને પોતે જીવતી હોઈ સજીવન કરનારી. નવજીવન-અનુવાદની ભાષાની સમર્થતા (Expressiveness), વ્યંજકતા, મધુરતા, આદિ વિશિષ્ટતાથી જે નવું ચૈતન્ય અનુવાદમાં આવે તે. કવાસવા-વિરૂદ્ધ છતાં પણ હિતબુદ્ધિના. વૃન્દાવનના વનમાળી-શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન. મંથન સમુદ્રમંથન, નવનીત-માખણ. સુરવન-નંદનવન. કાંચનપુરી-સોનાની દ્વારકા. બ્રહ્મારણ્ય-બ્રાહ્મણોના આશ્રમોને લીધે પ્રાચીન કાળથી "બ્રહ્મારણ્ય" સંજ્ઞા પામેલો ગુજરાત. ગિર્વાણદેવવાણી, સંસ્કૃત. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ

કાવ્ય ૧૫૪ અવસાન : વશવતી ઈ૦ સંગીતના ધ્વનિથી જળ પણ થંભી જાય છે તેવો વિચાર જુના કવિમાંથી પણ મળી આવે છે.*

---

* આખો રાસ મોહક ભાવની છાપ પાડે તેવો છે. આવાં કિંમતી રત્નોનો ભંડાર જોવા કોણ આતુર નહિ થાય? પરંતુ તેની પરીક્ષા કરી એકત્ર કરનાર જોઈએ છે. આશા છે કે આ નમ્ર અને જેવા તેવા પ્રયાસને દાખલો લઈ બીજા પણ એ ક્ષેત્રમ નીકળી પડશે,

28470